

ВІДДІЛЕННЯ РЕЛІГІЄЗНАВСТВА
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ імені Г.С.СКОВОРОДИ НАН УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ РЕЛІГІЄЗНАВЦІВ
ЦЕНТР РЕЛІГІЙНОЇ ІНФОРМАЦІЇ І СВОБОДИ
МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ЦЕНТР ПРАВОВИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ СТУДІЙ
УНІВЕРСИТЕТУ БРІГАМА ЯНГА

РЕЛІГІЙНА СВОБОДА

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ
«ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ»:
ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ»

Науковий щорічник

№ 11

УДК 342.731+2(4 УКр)

Релігійна свобода. Законодавство України “Про свободу совісті та релігійні організації”: європейські стандарти та українські реалії. Науковий щорічник. За загальною редакцією д.філос.н. А.Колодного (гол. ред.), к.філос.н. М.Бабія, д.філос.н. Л.Филипович.– Київ, 2007.– с.

До щорічника включені статті, присвячені актуальним проблемам, пов'язаних з підготовкою нової редакції Закону України “Про свободу совісті та релігійні організації” в контексті її відповідності європейським стандартам, викликам часу та релігійній ситуації в українському соціумі, державно-конфесійним відносинам. Означені проблеми розглядаються й експлікуються в дискусійному ключі з акцентом на їхній практичній значущості.

Для науковців, викладачів релігієзнавства, державних службовців, студентів, усіх, хто цікавиться правовими аспектами свободи совісті, свободи релігії та практикою їх реалізації в Україні.

Редакційна колегія щорічника “Релігійна свобода”:

д.філос.н. Колодний А.М. (гол. ред.), к.філос.н. Бабій М.Ю., д.філос.н. Закович М.М., д.філос.н. Єленський В.Є., д.філос.н. Саган О.Н., д.філос.н. Филипович Л.О, д.філос.н. Яроцький П.Л.

Редакційну підготовку випуску щорічника **№ 11** здійснили:

д.філос.н. Колодний А.М. (гол. ред.), к.філос.н. Бабій М.Ю., д.філос.н. Саган О.Н., д.філос.н. Филипович Л.О.

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Відділення релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України
(Протокол № 9 від 22 травня 2007 року).*

ISBN-978-966-02-4411-5

Щорічник входить до переліку наукових фахових видань ВАК України (філософські, історичні та соціологічні науки)

© Відділення релігієзнавства Інституту
філософії ім. Г.Сковороди НАН України
© Центр релігійної інформації і свободи
Української Асоціації релігієзнавців
© Автори статей

ЗМІСТ

<i>Колодний А.</i> Проблеми плюралістичності релігійного життя України	4
<i>Удовенко Г.</i> Відносини держави і церкви в сучасній Україні	9
<i>Горбунова Л.</i> Удосконалення законодавства про свободу світогляду та віросповідання у європейській перспективі	12
<i>Филипович Л.</i> Новий закон про свободу совісті: проект на майбутнє	17
<i>Стретович В.</i> Влада і релігійні організації в Україні: проблемні питання відносин	23
<i>Друзенко Г.</i> Між традицією та свободою	25
<i>Саган О., Здіорук С.</i> Політичні ризики зміни українського законодавства у сфері свободи совісті	34
<i>Бабій М.</i> Проблеми понятійного дискурсу в контексті нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»	39
<i>Новиченко М.</i> Державно-церковні відносини в Україні: законодавчий механізм забезпечення	44
<i>Климов В.</i> Новий проект Закону України щодо релігійної сфери: pro і contra	47
<i>Ганулів П.</i> Проект нового Закону України «Про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації: рух уперед чи топтання на місці?»	49
<i>Докаш В., Позняк Я.</i> Проблеми реалізації свободи совісті в контексті українського законодавства: регіональний аспект	51
<i>Друзенко Г.</i> Несвоєчасний законопроект	54
<i>Одінцов М.</i> Свобода совісті в Російській Федерації: точка зору Омбудсмена	64
<i>Подопригора Р.</i> Держава і релігійні організації в Казахстані: нова стадія взаємин	68
<i>Решетніков Ю.</i> 2006 рік: релігійний вимір	71
<i>Єленський В.</i> Проблема релігійного навернення, теорія «промивки мозку» і релігійна свобода	76
<i>Федючек І.</i> Досвід державно-церковних відносин країн Центрально-Східної Європи	82
<i>Кисельов О.</i> Європейські стандарти у сфері науки, освіти та релігії	87
<i>Продивус С.</i> Політизація релігії: необхідність визначення межі	92
<i>Заяць О.</i> Про свободу совісті і релігійні організації	96

* * *

<i>Яроцький П.</i> Римо-католицизм як чинник етноконфесійної ідентифікації	99
<i>Черенков М.</i> Протестантизм у системі міжконфесійних відносин в Україні	106
<i>Горкуша О.</i> Свобода людини перед обличчям Бога та сучасної України	110
<i>Гаврилюк Т.</i> Свобода вибору: релігійний вимір	117
<i>Гаврілова Н.</i> Роль молодого покоління в утвердженні цінностей релігійної свободи в умовах побудови громадянського суспільства	120
<i>Павленко П.</i> Україна в координатах глобалізаційних процесів: релігійний контекст	126
<i>Свистунов С.</i> Бізнес-комунікації в новітніх релігійних течіях: проблеми громадянського та законодавчого контролю	132

* * *

<i>Заява Синоду УПЦ Київського патріархату з приводу проекту нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» .....</i>	139
<i>Резолюція ПАРЄ 1464 (2005) Жінки й релігія в Європі .....</i>	141
<i>Рекомендація ПАРЄ 1720 (2005) Освіта й релігія .....</i>	142
<i>Резолюція ПАРЄ 1510 (2006) Свобода слова й повага релігійних вірувань .....</i>	144

ПРОБЛЕМИ ПЛЮРАЛЬНОСТІ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ

Україна – релігійно плюральна країна з часу появи її на карті світу. Вже в першому її владному утворенні Києво-Руській державі співіснували вірування язичників різних племен у своїх богів, спробу поєднати яких в один пантеон прагнув здійснити (правда, безуспішно) князь Володимир у 982 році.

Наш народ по-своєму сприйняв християнство після його охрещення князем Володимиром у 988 році. Він поєднав у своїх віруваннях християнство з язичництвом, а відтак став двовірним. Та інакше й не могло бути. Язичництво – це релігійна картина природи і діяльності людини в ній. Християнство – це релігійна картина людини у її відносинах з іншими людьми і Богом. Саме тому, прийшовши на наші терени, воно, із-за відсутності в нього якогось свого специфічного природобачення, не могло замінити, а чи ж витіснити язичництво. Воно охристиянізувало його. Тому ми й маємо нині у віруваннях народу практично не чисте християнство, а християнізоване язичництво і водночас оязичнене християнство. Цей синкретизм є однією з підвалин тієї релігійної плюральності, яка характеризує духовний світ нашого народу.

Україна, як це відомо, є межевою країною. Вона розташована на пограниччі Сходу і Заходу, християнства та ісламу, двох основних течій християнства – православ'я і католицизму. Це зумовлювало те, що на її території здавна проживають поруч представники різних релігійних вірувань. Таке сусідство, постійне спілкування, навіть співжиття різних вірувань формувало переконання, що релігійність є чимось особистнішим, що із-за відмінності у віруваннях не слід допускатися ворожнечі, якихось протистоянь, упереджень, що іншу релігійність слід сприймати з певною байдужістю і толерантністю.

Ще одне. Є два психологічні типи народів – екстраверти й інтроверти. Екстраверти, як відомо, прагнуть розширити свої впливи і володіння, території проживання. Типовий приклад – росіяни, які в своїх устремліннях прихопити чужі землі аж до Аляски дійшли, приросіямили Прибалтику, Кавказ і Причорномор'я. Українці – інтроверти. Їм багато, а тим більше чужого, не треба. Вони байдужі і до вірувань іншого, не прагнуть його переіначити на лад своєї релігійної духовності, зробити „своїм”. А відтак – українці толерантні до носіїв інших вірувань.

Релігійність українського народу кордоцентрична. Це означає, що в його світогляді основну роль – мотиваційну і рушійну – відіграють не розумово-раціональні сили, а світ емоцій, почуттів. Кордоцентрична релігійність є надто простою. Це – релігійність серця. Вона не потребує створення якихось затеоретизованих богословських систем, де, власне, частіше всього й виникає міжконфесійне протистояння. Притаманне українцям чуттєво-релігійне ставлення до життя не формує якусь ворожість до носіїв інших вірувань, бо ж емоційний світ віруючих різних конфесій майже співпадає. Відтак в іншому вони не вбачають якогось ворога. Серед українців часто можна почути, що католики, як і православні, “вірять в єдиного Бога і в Ісуса Христа, тільки в них по-іншому правиться” (тобто по-іншому виконуються обряди). До євреїв українець також ставиться з повагою, бо ж вони також “вірять в єдиного Бога” і мають “міцну віру”.

Своє ставлення до інших людей українець вимірює не їх конфесійністю, світоглядними орієнтаціями, а їх діяльністю. Тому він толерантний навіть до атеїста. Аргумент при цьому звучить приблизно такий: “Дарма, що він не молиться, але він заслужив собі місце на тому світі ділами своїми”.

---

* Заст. директора-керівник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, президент Української Асоціації релігієзнавців, доктор філос. наук.

Світоглядну плюральність і поліконфесійність на теренах України забезпечувало також завжди співчутливе і доброзичливе ставлення українця до знедолених, скривджених. Може тому він спокійно прийняв на свої землі вигнаних з Європи євреїв, соцініан та антитринітаріїв - з Польщі, старообрядців, молокан і духоборів - з Росії. Зрозуміло, що це також формувало поліконфесійну карту України.

Гляньмо на те, як цивілізовано ми вирішуємо проблему кримськотатарського народу. Воно докорінно відрізняється від вирішення Росією чеченської проблеми. Обидва ці народи – чеченці і кримські татари – були виселені з їх етнічних територій. Але кримо-татари були більше скривджені, а тому вони мали більше мотивів для конфліктного вирішення своїх проблем. Але це не трапилося, бо Україна, шануючи їх людську гідність, пішла на прямі контакти свого Президента з їх лідерами. Внаслідок цього кримо-татари постали у нас не як “особи мусульманського віросповідання”, а як повноправні і повноцінні учасники всіх державних і суспільних процесів. Відмінна конфесійність при цьому була вже їх особистою справою, особистим вибором. Її українська держава не виставляла як чинник якихось протистоянь. То ж пошанування людської гідності, піднесене на рівень національних стандартів, забезпечує в Україні толерантність міжконфесійних відносин. Дійшло до того, що муфтії кримських мусульман навіть Е. Абласв відмовився брати участь в роботі Міжконфесійної Ради Автономії із-за того, що Церква Московського патріархату з підтримки влади не допускала до роботи в цій Раді представників власне Українських Церков – Київського Патріархату і Греко-Католицької.

Все вище сказане дає підставу для висновку, що релігійний плюралізм має в Україні свої історичні корені. Історія формувала Україну конфесійно плюральною. Вона ж водночас виховувала в українця свідомість релігійної толерантності.

Нині ми маємо в Україні офіційно зафіксованих понад 120 релігійних течій і церков. Якщо на перших етапах становлення нашої незалежної держави й виникали міжконфесійні чи міжцерковні конфлікти, то вони мали не релігійне, а матеріальне підґрунтя, зокрема проблему володіння храмами. Відомо, що в 1946 році комуністична влада заборонила діяльність Західній Україні Греко-Католицької Церкви, а належні їй десь 3250 храмів передала Православній Церкві Московського Патріархату. Після здобуття Україною незалежності греко-католики вийшли з підпілля і поставили питання про повернення їм храмів. Замість того, щоб це повернення провести цивілізовано, а для себе побудувати нові храми, Церква Московського Патріархату спровокувала в західному регіоні нашої країни міжконфесійні конфлікти, які зрештою закінчилися не на її користь. То ж коли зараз Московський Патріархат звинувачує опосередковано Ватикан за розгром трьох своїх єпархій в Галичині, то ці звинувачення абсолютно безпідставні. Ми вважаємо, що міжконфесійна ворожнеча в Україні була спровокована ззовні для того, щоб дестабілізувати зрештою у нас політичну ситуацію, подати Україну в очах світової громадськості як недемократичну країну. Але українська влада змогла вирішити і цю проблему. В одному з конфліктних поселень було побудовано ще один храм, в другому – організували почергові богослужіння, в третьому – громада Церкви Московського Патріархату сама по собі розпалася.

В 1991 році Верховна Рада України прийняла Закон “Про свободу совісті і релігійні організації”. Хоч цей Закон і був прийнятий ще в комуністичні часи, але він, як на сьогодні, є одним із найдемократичніших у світі. Він врахував демократичні принципи міжнародних правових документів з свободи релігії. Плюральність українського суспільства він закріпив законодавчо:

1. Насамперед Закон утвердив свободу віросповідань. Він дає право будь-якій конфесії на офіційну реєстрацію, але водночас не робить це право обов’язковим.

2. Закон не обмежує права громадян перед Законом із-за якоїсь їх релігійної належності і водночас застерігає від використання релігії для розпалювання пов’язаної з релігією ворожнечі й ненависті, ображення почуттів громадян.

3. Закон декларує рівність всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, недопущення встановлення будь-яких переваг або обмежень якоїсь релігії, віросповідання чи релігійної організації.

4. Закон забороняє будь-яку політичну діяльність релігійних організацій, причетність їх до політичного життя, а відтак і визнання в той чи інший спосіб якоїсь релігійної організації (Церкви) державною, підключення окремих релігійних організацій до виконання державних функцій чи одержання державного фінансування. Церква відокремлена у нас від держави.

5. Релігійний плюралізм в країні забезпечує також відокремлення школи від Церкви. Державна освіта у нас є світською. Вона через різні релігієзнавчі дисципліни, які читаються в статусі обов'язкових у всіх вузах, дає об'єктивні, конфесійно неупереджені знання про різні релігії, формує толерантні міжконфесійні відносини.

6. Закон не забороняє місіонерську діяльність будь-якої конфесії, в тому числі й зарубіжне релігійне місіонерство, хоч останнє подеколи надто вороже сприймається історичними церквами.

Якщо в комуністичні роки в Україні діяло всього 9 офіційно зареєстрованих Церков і релігійних течій, то в 1991 році їх було вже 42. Тут дала себе знати та Перебудова, яку проводив тодішній Генсек Компартії Союзу Михайло Горбачов, а також демократизм першого року суспільного життя незалежної України. Нині їх нараховується десь понад 120. Думаю, що ще більше десятка є незареєстрованих. Серед зафіксованих зокрема є: християнських – 75, східних – 16, етнічних – 11, неоязичницьких – 8, мусульманських – 5, інших – 6. Згідно інформацій Державного Комітету у справах релігій на початок 2007 року в Україні офіційно фіксовано 33063 релігійних організацій. Серед них: 31749 громад, 406 монастирів з 6801 насельником, 326 місій, 80 братств, 185 духовних навчальних закладів з 20881 слухачем в них. Громади обслуговувало 29423 служителі культу (з них 782 – іноземці). Працювало біля 13 тисяч недільних шкіл, видруковувалося 380 газет і журналів.

Найважливішою складовою релігійного життя в Україні залишається Православ'я. Воно загалом мало 16581 релігійну організацію, що становить 50% від загальної кількості їх. Домінуючою є Церква Московського Патріархату. Її 10972 парафій обслуговувало біля 9327 священників. Київський Патріархат має 4007 релігійні організації, Православні Автокефали -1190 Серед православних течій маємо ще Російську вільну Церкву, Апокаліптичну ПЦ, Апостольську ПЦ, Істинно-православну Церкву, Церкву Божої Матері, старообрядців,молокан, інокентіївців

Маємо три течії католиків. Українська греко-Католицька Церква нараховує 3476 парафій з десь 2,2 тис. священників, римо-католики – 883 громади з 527 священнослужителями, з яких 267 є іноземцями. Функціонує дві громади вірмен-католиків.

Надто інтенсивно розвивається у нас протестантизм. Він має 7721 релігійну організацію, в тому числі християн-баптистів – 3264, християн віри євангельської (п'ятидесятників) – 2328, свідків Єгови – 1015, адвентистів сьомого дня – 1045, реформатів – 118, лютеран – 101, пресвітеріан – 68, методистів – 16. Всі протестантські церкви мають необхідні управлінські структури, 83 навчальні заклади, добре налагоджену видавничу діяльність, опановують радіо і телебачення, видруковують 83 газети і журнали, мають 3830 недільних шкіл, 193 місії.

Серед християн варто назвати ще Вірменську Апостольську Церкву, яка має в Україні свій єпископат і 22 зареєстровані громади.

Мусульманських громад в Україні 1001. Розміщені вони переважно в Криму. Тут їх 945. Вірними їх є кримські татари, що повертаються після депортації на свою історичну батьківщину. Іудаїзм нараховує в Україні 258 громад 7 різних течій.

В останні 10-15 років набули поширення в Україні нові релігійні течії і напрямки. Офіційно зареєстровано 1750 їх організації, серед яких неоохристиянських 1520, неоорієнталістських (східних) – 122, неоязичницьких (рідновірських) – 108. Власних

українських новотворів серед НРТ майже немає. Хіба-що деякі рідновірські течії, а також славнозвісне Велике Біле Братство, яке до речі продовжує діяти, хоч офіційно не реєструється. Лідери його нібито виїхали десь за рубіж. Серед нових течій успіх у поширенні мають харизмати (1245 громад), а ось неоязичники і неоорієнталісти дещо стабілізувалися у своєму рості.

В Україні є ще понад 200 малочисельних громад віруючих над 50 різних напрямків, течій і толків.

Чим же зумовлене таке велике конфесійне різноманіття в Україні? Вище ми частково торкнулися ролі особливостей нашої історії в цьому. Історія буття українців як етносу внесла помітні корективи у нашу конфесійну карту. Нинішньому конфесійному різноманіттю сприяли і сприяють ряд чинників. Перший – відзначене вище наше межове розташування між Сходом і Заходом, між двома світовими релігіями – християнством та ісламом, між двома основними течіями християнства – Православ'ям і Католицизмом. Друге – відсутність в Україні протягом століть національної держави, що не сприяло утвердженню на наших теренах своїх національних церков, а також особлива ментальність місцевих управлінців, для яких українсько-національне, в тому числі і національно-церковне, в переважній більшості регіонів не стало святинею. Третє – урбанізація, яка створила умови, коли на релігієвибір особистості, особливо у великих містах, вже не впливає усталена громадська думка чи сімейна традиція. Четверте – відсутність відпорності, скажу образно - конфесійної екології, у наших історичних церков, їхня нездатність до місіонерської роботи. П'яте – матеріальна скрута традиційних церков, які нездатні налагодити таку благодійницьку, освітню чи видавничу діяльність, як можуть це зробити привнесені в Україну в останнє десятиліття конфесії або протестантські спільноти, що одержують значну матеріальну допомогу від своїх зарубіжних одновірців.

Окремо слід сказати про роль міжнародного (точніше – закордонного) чинника, а саме: 1. Ми не маємо спеціальних законів, які б обмежували втручання зарубіжних релігійних центрів у внутрішнє релігійне життя України, які б регулювали відносини певних наших релігійних інституцій з їх конфесійними центрами за кордоном. 2. Продовжує діяти та система інституційного підпорядкування в релігійній сфері зарубіжжю, що склалася в часи, коли у нас практично була відсутня свобода віросповідань, Україна не була незалежною країною. 3. Надто ми вже толерантні і міжнародно законопослушні при прийнятті на свої терени зарубіжних релігійстворів, легко йдемо на їх реєстрацію і офіційне визнання. 4. Ми також податливі і до зверхницьких зазіхань із-за кордону - або зарубіжних релігійних центрів, або й інших держав - на наші релігійні громади чи то під приводом плекання-захисту якоїсь єдності канонічної території, чи то під приводом забезпечення нормальної діяльності певної національно-меншинної спільноти, опікування інтересами наявних у нас національно-релігійних меншин. Я б сказав так: ми вже надто багато даємо свобод у діяльності релігійно-національних меншин, особливо російської, вірменської, єврейської, румунської і польської. За допомогою посольств своїх матірних держав вони творять у нас в Україні практично свої паралельні державні структури, діяльність яких інколи носить викликаючий характер. Згадаймо для прикладу, в якому антидержавному контексті щодо України російська спільнота і Православна Церква Московської юрисдикції обстоює у нас двомовність. Якщо на основі національної самоідентифікації і з'являються у нас національно-релігійні меншини (німецькі чи шведські лютерани, корейські чи чеські баптисти, болгарські чи грецькі православні, російські старообрядці чи щось подібне), вони все ж мають ідентифікувати себе насамперед громадянами України, а не Росії, Ізраїлю, Німеччини та ін., працювати на нашу державу, а не жити за біблійним приписом „у світі і не від світу”.

Україна є релігійно плюральна країна. Як на мене, то її конфесійна мережа вже склалася. Якщо й появляться ще якісь нові релігійні рухи, то вони вже не матимуть свого успіху, лишатимуться на рівні одиничних громад. Віруючі люди у своїх конфесійних

уподобаннях вже в основному визначилися. Маємо навіть процес згортання діяльності деяких нових для України течій.

Гарантом того, що Україна буде залишатися й надалі поліконфесійною країною без якихось гучних “релігійних війн” служить наша історична традиція, демократична законодавча база, відсутність державної Церкви, діяльність Міжцерковної Ради й інших міжконфесійних всеукраїнських об’єднань, цілого ряду громадських міжконфесійних утворень, зокрема такого як Міжнародна Асоціація релігійних свобод. У формуванні віротерпимості й утвердженні свободи віросповідань значну роботу проводять очолювані мною Відділення релігієзнавства Національної Академії наук України і Центр релігійної інформації і свободи Української Асоціації релігієзнавців. Щороку ми проводимо до десятка наукових конференцій, в роботі яких беруть участь представники різних конфесій. Ми видруковуємо з інформаціями про життя і діяльність різних конфесій України і світу щомісячний часопис “Релігійна панорама”. Виходять книги десяти томної “Історії релігії в Україні”, де в толерантній і об’єктивній формі дається описання різних конфесій українського релігійного поля в їх історії і сьогоденні. Толерантизації відносин між конфесіями і церквами сприяють ті Дні релігійної свободи, які нами проводяться в різних областях країни, щорічні літні Молодіжні школи релігійної толеранції. Ми відродили відзначення щороку в Україні у січні Всесвітнього Дня релігій, встановленого ООН ще в 1952 році. На гарантування релігійного плюралізму зорієнтована і та нова редакція Закону України “Про свободу совісті і релігійні організації”, яка підготовлена робочою групою Мініюсту України.

Чи можемо ми сказати, що в нашій країні все абсолютно добре із гарантуванням релігійного плюралізму, не існує ніяких обмежень свободи віросповідань з боку владних структур? Думаю, що так сказати не можна, хоч це законодавчо якось не визначено. Так, враховуючи законом зафіксоване відокремлення Церкви від держави, вищі державні посадовці, зокрема Президент і Прем’єр-Міністр України не повинні відкрито демонструвати свою конфесійну належність на всю країну із залученням до цього засобів масової інформації. А так ми маємо явне вираження симпатій Президента і його Адміністрації до Київського, а Прем’єра і Спікера до Церкви Московського Патріархату. Для державного службовця канонічною має бути будь-яка релігійна спільнота, що одержала державну реєстрацію, а не лише та, до якої він належить.

Маємо ще вияв симпатій можновладців до певних церков і при реституції майна, виділенні земельних ділянок під храмові забудови, в запрошеннях на участь в різних урочистостях представників конфесій тощо. В календарі релігійних свят, які є вихідними днями, значаться лише свята Православ’я. Хоч ця релігія і є домінуючою в країні і до неї відносять себе десь 36-48%% опитаних під час різних соціологічних досліджень, але ж є й інші конфесії, для яких значимими є свої свята і відзначення їх ними у формі вихідного дня також має бути передбачене законом. Над всіма цими питаннями ще треба працювати з тим, щоб Україна і надалі залишалася країною законодавчо закріпленого і громадською думкою прийнятого релігійного плюралізму, щоб ми мали повну свободу віросповідань.

Складається враження, що різноконфесійні спільноти України прагнуть діяти якось самоізолювано від інших, навіть від суспільства, загалом світу. Вони не шукають приводів для зустрічей, взаємоознайомлення, проведення спільних акцій, зокрема у сфері благодійності. У всякому разі від офіційно зареєстрованих релігійних спільнот (хіба що окрім багаїв) ініціативи із організації та проведення якихось міжконфесійних заходів не надходило. У пресі різних конфесій, особливо православних церков, ми знаходимо багато спотворювальних, злопыхательських статей щодо інших. Читаючи їх і добре знаючи віровчення різних конфесій і їх обрядову практику, так і хочеться сказати їх авторам і редакторам: бреші, але знай міру. Зрозуміло, що такі публікації не сприяють міжконфесійній згоді, формуванню тієї любові до іншого, якій вчив Ісус Христос. Він радив йти до інших зі словами: „Мир Вам!”. Інший заслуговує на повагу до нього при всіх

його відмінностях і особливостях. Він – насамперед людина, а будь-яка релігія – це засіб вияву людинолюбства.

Якоїсь однієї істинної релігії не існує. Істинним є те, що об'єднує, як спільний корінь, всі релігії. Це насамперед є віра в буття світу надприродного (і перш за все Бога), в спасіння завдяки вірі і слідуванню загальнолюдським нормам моралі, включеним різними релігіями у свій моральний канон, а також очікування блаженного життя в потойбіччі. Кожна релігія по-своєму вирішує ці істини. Одні напряму пов'язують людину з Богом, інші ж – між ними ставлять спасителя або ж якогось пророка. Одні вважають, що вирішити свою майбутню долю можна лише через дотримання величезної кількості пропонованих їхніми релігійними спільнотами обрядів і через посередництво служителя культу, інші ж, виходячи з того, що Бог – в тобі і він виявляється через твою душу, закликають до простого молитовного єднання з ним, до богомислія, а не тілорухання.

Відтак форми релігійної віри, які переважно й визначають специфіку віросповідань, є людським витвором. Навіть в Біблії Бог засвідчує своє буття, якщо українською мовою, то двохбуквеним висловом: „Я є”. Відтак іновірець, який вірить в Бога, є нашим попутником, а не боговідступником чи якимсь еретиком. Він йде до того ж Бога, що й ти, але іншою дорогою.

Релігійна плюральність не має формувати якусь агресивність у відносинах між конфесіями. Бо ж тоді не за Боже вестиметься боротьба, а за людське, створене людською фантазією і виписане чи то у Священних книгах різних релігій, чи то втілене в організаційних принципах вибудови їх спільнот, а чи ж в конфесійних обрядових діях. Певно тому, враховуючи це, Ісус Христос закликав любити не лише ближнього одновірця, а навіть ворога свого. Звідси органічно випливає висновок необхідності толерантності міжконфесійних відносин в релігійно-плюральному суспільстві, сприйняття іншого в його світоглядних і релігійних виявах таким, яким він є, щоб потім не вибачатися перед цим іншими, як це зробила (і хвала їй за це) Католицька Церква.

Г. Удовенко *

ПРАВОВІ ТА ЗАКОНОДАВЧІ АСПЕКТИ ВІДНОСИН ДЕРЖАВИ І ЦЕРКВИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Гострота і важливість тематики, запрограмованих Конференцією, посилюється важливістю поточного політичного моменту в Україні. Звичайно, всі нинішні політичні процеси мають вплив і на взаємовідносини держави та релігійних організацій. Думаю, всі погодяться з тим, що проблематика сьогоденного наукового форуму, крім церковно-конфесійного має і виразний правозахисний аспект. Саме цим опікується Комітет Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і національних відносин, який я тут представляю.

Згідно зі статтею 35 Конституції України, право на свободу світогляду і віросповідання є невід'ємним правом кожного суцього в нашій державі. Слід зазначити, що реалізація цього права відбувається, на жаль, у складних умовах кризового стану Православ'я України, його розколу. Це є наслідком цілого ряду причин як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Не буду на них акцентувати увагу. Про все це добре відомо широкій громадськості. Ми глибоко переймаємося цими проблемами, які ось уже протягом багатьох років хвилюють мільйони віруючих.

---

* Народний депутат України, Голова Комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин

Не можу не наголосити ще на одному важливому факторі, який помітно впливає на загальну ситуацію в релігійній сфері. Це той об'єктивний факт, що Україна, як і переважна більшість держав, має багатоетнічний склад населення. 22,2% його складають національні меншини, що дотримуються різних релігійних вірувань.

Релігійне життя значно активізувалось і набуло якісно нових вимірів із проголошенням незалежності України. Вперше в нашій історії було створено конституційно – правове поле для забезпечення свободи совісті й релігій. Зафіксовані конституційні гарантії (стаття 11 Основного Закону) щодо розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності корінних народів і національних меншин України.

Як відомо, в Україні діють релігійні організації з чітко вираженою етноконфесійною ознакою – реформати, лютерани, іудеї, мусульмани, караїми, кримчаки. Цей список можна продовжувати і продовжувати. Так, зокрема, однією із складових конфесійної карти України є іслам. Загальна чисельність мусульман в Україні поступово зростає і на сьогодні становить близько 2 млн. 200 000 осіб мусульманського походження. З даним фактом держава повинна постійно рахуватися, зокрема, задовольняти і специфічні потреби цієї категорії громадян.

В українському суспільстві утверджується конфесійний плюралізм. Тобто є не тільки християни, а й представники багатьох інших віровчень. Етно- та неорелігії мають у нас відповідні умови для свого розвитку. Єдина вимога до них - будувати свої взаємовідносини на принципах релігійної толерантності.

Необхідно також окремо сказати, що в Україні "пустили коріння" не лише конфесії, близькі до християнства та інших світових релігій. З'явилися й інші, часто екзотичні релігійні спільноти, угруповання, відгалуження тощо, далекі від національної культури і духовності українського народу.

У зв'язку з цим, варто було б окремо зауважити стосовно лібералізму нормативно – правової бази України у даній сфері. Справді, вітчизняне законодавство тут за своїм гуманістичним пафосом та майже відсутністю обмежуваних санкцій не має аналогу в Європі. Проголошуючи принцип відокремлення церкви від держави, воно декларує автономність обох цих інституцій.

Декларується також рівність перед законом всіх без винятку конфесій. Їм надаються широкі можливості для реалізації власних інтересів. За жодною з них не закріплюється пріоритетів та привілеїв. Такий стан у цілому узгоджується з демократичними цінностями українського суспільства. Разом з тим, законодавство ще не зовсім відповідає українській культурно-історичній традиції. Адже остання формувалась під впливом переважно двох християнських релігійних напрямів - православного і греко-католицького. Та, як це не прикро, ні Конституція України, ні Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" не відображають величезної ролі й духовного вкладу цих конфесій у боротьбу українського народу за незалежність та національне державотворення.

Для порівняння можна навести приклади більш принциповішої оцінки і ставлення до історичної наступності у цій делікатній духовній сфері з боку більшості держав як Західної, так і Східної Європи.

Так, наприклад, Болгарія, Великобританія, Греція, Грузія, Румунія, Сербія встановили особливі привілеї для своєї історичної церкви. Державні інституції Словенії, Угорщини, Хорватії укладають спеціальні угоди (з певними умовами) із впливовими релігійними організаціями. Латвія, Литва, Чехія прямо визначають перелік пріоритетних конфесій. Австрія, Латвія, Литва, Росія вводять обмеження щодо тих віросповідань, які є маловідомими, чия діяльність породжує певні підозри або котрі не засвідчили свою підтримку національних інтересів держави, у якій вони функціонують.

Все це, на мою думку, слід ретельно, вдумливо і раціонально врахувати всім, хто причетний до сфери релігійних відносин в Україні. І, насамперед, це стосується законодавців та фахівців, що працюють у даній галузі. За всієї багатоманітності релігійно-

церковної мережі сучасної України більшість релігійних громад все ж знаходиться у системі координат різних напрямів християнства, насамперед, православ'я.

Коротко зупинюся на ключових проблемах у цій головній царині віросповідання наших громадян. Найбільше тривожить сьогодні поглиблення регіоналізації українського суспільства за конфесійною ознакою. Вона проходить по все тій же згубній для України лінії розлому «Захід-Схід».

Цей негативний процес цілком обумовлений повною залежністю найбільшої православної конфесії - Української Православної Церкви Московського патріархату від Москви та її глобальної політики. Адже Московська патріархія є суто національною російською релігійною установою, а відтак захищає винятково інтереси Російської держави. Їй байдужі національні інтереси України. Для неї найважливіше - обмежити вплив супротивника-конкурента. Її деструктивні дії перешкоджають веденню нормального діалогу між представниками різних віросповідних напрямів. Це призводить до прямого протистояння цілих регіонів, а мільйони віруючих стають заручниками такої політики, чим брутально порушуються їхні основоположні громадянські права.

Особливо яскравий прояв вказані негативи мали під час Помаранчевої революції, у ході Президентських виборів 2004 року. Вони, на жаль, повторилися і під час Парламентських виборів 2006 року.

Антидержавницька, антиукраїнська позиція УПЦ Московського патріархату особливо виразно проявляється у ході загальнонаціональних акцій та заходів. Так, під час Помаранчевої революції в Києві, у Софійському соборі відбувається загальний молебень за Україну. Глави УПЦ КП, УАПЦ і УГКЦ присутні особисто, а УПЦ МП відряджає одного з архієпископів. На Майдані взагалі відсутні представники Московського патріархату. Вшанування мільйонних жертв Голодомору. Здавалося б, сюди не прийти причин немає. Беруть участь всі, включаючи мусульман. Московський патріархат обмежується посланням. А загинуло 10 млн. українців під час Голодомору 1932-1933 років.

13 грудня 2005 р. в Національній Опері, у Києві, зібрався Перший Всеукраїнський церковно-громадський форум "За Українську Помісну Православну Церкву". Я мав честь бути запрошеним на цей форум. Виступав там. В Оперному театрі приблизно 1,5 тисячі місць. Театр був забитий віруючими. Це наш найбільш престижний зал. Звичайно ж, УПЦ МП повністю проігнорувала цей форум. А ми ж спрямовуємо всі зусилля на встановлення толерантних відносин між всіма гілками, між всіма православними конфесіями, в сучасній демократичній Українській державі.

Чому так відбувається? Тому, що Московський патріархат понад 300 років керував Київською метрополією. Це було в умовах політичної залежності від Росії. Україна на той час не мала статусу держави. Можливо тоді підлеглість Київської метрополії Москві мала певну, хоч і дещо сумнівну логіку. Та тепер політичні умови змінилися. Україна проголосила незалежність. Помаранчева революція переконала весь світ, що наш народ, нарешті, по-справжньому встав із колін і заявив про себе, як про сучасну європейську націю. Але конфліктогенність релігійного середовища України заважає нам впевнено рухатися європейським шляхом.

Незаперечним фактом є вплив різних церков і релігійних об'єднань на Український парламент. Ось вже багато років поспіль ми не можемо ухвалити нове законодавство про свободу совісті та релігійні організації. Не можемо тому, що винесені на розгляд Верховної Ради України законопроекти не задовольняють амбіції певних релігійних структур і прихильних до них угруповань народних депутатів. Даний факт красномовно свідчить про реальну силу впливу деяких релігійних організацій.

Слід твердо усвідомити, що посилення тиску з боку будь-якої конфесії на українське суспільне життя неприйнятне для демократичного європейського устрою незалежно від того, чи внаслідок латентної, а чи ж легальної клерикалізації воно відбувається. Тому впорядкування Україною свого конфесійного простору є одним з

ключових завдань, причому тих завдань, які лежать в основі суспільно-гуманітарних трансформацій відповідно до стандартів Об'єднаної Європи.

Невідкладного розв'язання вимагає питання врегулювання відносин між трьома гілками православ'я - УПЦ КП, УПЦ МП та УАПЦ, поступової їх інтеграції у Помісну Українську Православну Церкву.

Міжнародний досвід переконує нас в ефективності подібної практики. Так, традиційно православні держави - Греція, Грузія, Болгарія, Румунія мають власні Помісні Православні Церкви, що абсолютно позитивно впливає на зміцнення їхніх зовнішньополітичних позицій. Патріотичні, по-демократичному настроєні політичні сили нашої держави вважають відсутність в Україні незалежної Помісної Православної Церкви як велику несправедливість і серйозне порушення світового православного правопорядку. Адже йдеться про Українську Церкву - найбільшу Православну Церкву світу з більш як тисячолітньою історією! Коли бути до кінця відвертим і об'єктивним, то слід категорично наполягати на невідкладному об'єднанні трьох церковних розгалужень в Україні. Без цього повноцінно розбудувати національну державу практично неможливо.

Українська Помісна Православна Церква давно існує в наших душах, але її треба стверджувати і в суспільному житті.

Можливо, я дещо загострив ситуацію, але всі 15 років незалежності конфліктна ситуація між трьома конфесіями є своєрідною константою, що досить негативно впливає на розбудову Української демократичної незалежної суверенної держави, особливо в умовах після Помаранчевої революції.

Л. Горбунова*

УДОСКОНАЛЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ПРО СВОБОДУ СВИТОГЛЯДУ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ У ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПЕРСПЕКТИВІ

Відповідно до Конституції України 1996 року Україну проголошено демократичною державою (стаття 1), в якій визнається та діє принцип верховенства права (стаття 8). Як визначає Конституція, права і свободи людини разом з їх гарантіями розкривають зміст і спрямованість діяльності держави. Утвердження та забезпечення прав і свобод людини становить головний обов'язок держави, держава відповідає перед людиною за свою діяльність (стаття 3). Я тут повторила ті норми Конституції, які ви всі добре знаєте, для того, щоб наголосити, яке важливе значення це має для держави.

У системі органів виконавчої влади місію забезпечення державної правової політики, серцевину якої складають утвердження верховенства права і забезпечення прав і свобод людини, покладено на Міністерство юстиції України. Тому Міністерство при здійсненні цієї політики спрямовує основні свої зусилля на забезпечення усталеного демократичного розвитку суспільства, в основі якого має лежати система нормативних та інституційних механізмів впровадження принципу верховенства права у практичну діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування відповідно до європейських стандартів.

Одним з найважливіших напрямів діяльності у цій сфері ми вважаємо забезпечення права кожного на свободу світогляду та віросповідання, що гарантоване статтею 35 Конституції України. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Зазначена стаття закріплює також

---

* Заступник міністра юстиції України

рівність усіх перед законом, незалежно від світогляду чи віросповідання, що повністю відповідає статті 18 Загальної декларації прав людини, статті 9 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права.

В цьому контексті доцільно нагадати, що вже минуло п'ятнадцять років від того часу, як Верховна Рада тоді ще УРСР прийняла Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації". Від 1991 року цей Закон продовжує забезпечувати регулювання основних правовідносин, пов'язаних зі свободою світогляду, віросповідання та діяльністю релігійних організацій, хоча Конституція і розставила певні нові, зокрема термінологічні наголоси у цій сфері.

Безумовно, таке законодавче закріплення та практичне забезпечення можливостей реалізації свободи світогляду та віросповідання сприяло появі в Україні справжнього світоглядного плюралізму, дало змогу мільйонам громадян відкрито сповідувати релігію та висловлювати переконання, котрі раніше засуджувались панівною ідеологією. Відповідно відбулося помітне зростання інтересу значної частини населення до світоглядних та духовних потреб свого життя, що сприяло бурхливому розвитку релігійних організацій та перетворення України на поліконфесійну державу.

Відтак сьогодні з певністю можна сказати, що завдяки Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" відбулися помітні зміни у релігійній сфері як в кількісному, так і в якісному вимірах, про що переконливо свідчать показники релігійної мережі України. Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій за останні п'ять років свідчить про те, що розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру і становить десь 3,2 – 3,4 % на рік. Це дає підстави для висновку, що період становлення релігійно-інституційної системи в Україні практично завершується.

Проте, поряд з позитивними здобутками у царині забезпечення реалізації права кожного на свободу світогляду та віросповідання, ми маємо ще чимало актуальних старих проблем та нових труднощів, що турбують релігійне середовище. Їхня актуальність повсякденно лише наростає, але положення чинного Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" не передбачають шляхів їхнього розв'язання.

Грунтовний аналіз звернень, які надійшли від релігійних організацій та окремих громадян до Міністерства юстиції упродовж останніх двох років з різних регіонів України щодо забезпечення свободи світогляду, віросповідання та діяльності релігійних організацій, спонукає до висновку, що найбільше релігійні організації та окремих віруючих непокоїть таке:

- ✓ політично та релігійно заангажоване ставлення частини керівників місцевих органів влади та органів місцевого самоврядування, а також керівників Державного департаменту у справах релігій та колишнього Державного комітету України у справах релігій до окремих релігійних організацій, особливо при розгляді поданих ними на реєстрацію статутів;
- ✓ ігнорування Держкомрелігій активної передвиборної агітації, що її проводили окремі релігійні організації та священнослужителі під час виборів Президента України у 2004 році, та брак передбаченого законом реагування на факти ведення такої агітації, що, як відомо, суперечить частині восьмій статті 5 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації";
- ✓ питання "подвійної" реєстрації релігійних організацій, яке в останні роки появилось у нас в Україні;
- ✓ надання церкві, як об'єднанню релігійних організацій, права юридичної особи;
- ✓ потреба припинення почерговості богослужінь в одному храмі;
- ✓ повернення колишньої церковної власності, націоналізованої радянською владою;

- ✓ викладання релігієзнавчих дисциплін у державних навчальних закладах та надання релігійним організаціям права засновувати свої навчальні заклади усіх рівнів;
- ✓ надання податкових та інших пільг релігійним організаціям тощо.

До того ж, аналіз документів ОБСЄ та Ради Європи, зокрема й резолюцій щодо дотримання Україною обов'язків і зобов'язань перед цими організаціями, свідчить, що законодавство України у царині свободи світогляду та віросповідання не в усьому відповідає усталеним міжнародним стандартам.

У Міністерстві юстиції стурбовані напластуванням таких проблем у релігійному середовищі, оскільки вони не тільки становлять перешкоди для реалізації кожною людиною свого права на свободу світогляду та віросповідання, стримують розвиток українського суспільства на засадах свободи й демократії, а й уповільнюють процес повноцінної інтеграції України до Європейського Союзу, яка можлива лише за умови, що європейські стандарти у сфері демократії, верховенства права та прав і свобод людини стануть органічною складовою національної правової системи.

Україна приєдналася до Ради Європи 9 листопада 1995 року. Процес моніторингу виконання Україною зобов'язань, узятих на себе при вступі до цієї організації, розпочався 11 грудня 1995 року, спочатку на підставі Директиви № 508 (1995), а пізніше у відповідності до Резолюції № 1115 (1997). Перелік конкретних зобов'язань України, які, разом із загальними обов'язками, складають основу для моніторингової процедури, наведено у Висновку Асамблеї № 190 (1995). Востаннє Рада Європи нагадала Україні про перелік невиконаних зобов'язань у Резолюції № 1466 (2005) та у Рекомендації № 1722 (2005) про виконання обов'язків та зобов'язань Україною.

Зокрема, Рада Європи звернула увагу нашої держави на те, що:

- ✓ законом обмежуються форми, у яких можуть створюватись релігійні організації;
- ✓ встановлюється обмеження мінімального числа засновників, які можуть зареєструвати статут організації, у кількості 10 осіб (водночас для інших громадських організацій вимагається лише 3 особи);
- ✓ забороняється створювати місцеві або регіональні відділення релігійних організацій без статусу юридичної особи, тобто представництва та філії;
- ✓ не передбачається надання статусу юридичної особи релігійним об'єднанням;
- ✓ проводиться дискримінація іноземців та осіб без громадянства;
- ✓ прозорості бракує і в питанні щодо того, які організації реєструються обласними державними адміністраціями, а які - Державним комітетом України у справах релігій;
- ✓ Закон також містить ряд інших нечітких положень, які залишають широкий вибір виконавчим органам, як діяти в даному випадку.

Водночас, існуючий принцип реєстрації статутів релігійних організацій для отримання статусу юридичної особи та відсутність вимог до реєстрації релігійної організації як такої слід зберегти у відповідності з Рекомендацією Парламентської асамблеї № 1556 (2002). Таким чином, досить прогресивний закон на час його прийняття зараз потребує доповнень і змін.

5 жовтня 2005 року Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила Резолюцію № 1466 (2005), якою передбачила продовження моніторингу виконання обов'язків і зобов'язань Україною, взятих нею при вступі до Ради Європи. При цьому ПАРЕ у цьому документі визначила понад 30 конкретних позицій, виконання яких пов'язано із прискоренням реформ, необхідних для того, аби перетворити Україну на міцну і стабільну європейську демократію, що дотримується принципу верховенства права.

Означена Резолюція ПАРЕ № 1466 (2005) стала для Міністерства юстиції своєрідним путівником і настановою в розробленні Плану заходів на виконання обов'язків

та зобов'язань України, що випливають із її членства в Раді Європи, який було затверджено Указом Президента України від 20 січня 2006 року № 39.

Згідно з цим Планом заходів Міністерство юстиції мало подати в установленому порядку до Кабінету Міністрів для наступного внесення на розгляд Верховної Ради України до 1 квітня 2006 року проект Закону України "Про вдосконалення правил повернення релігійним організаціям церковного майна", а до 1 вересня 2006 року – нову редакцію Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації".

Розробку правил повернення релігійним організаціям церковного майна було доручено Державному департаменту у справах релігій, проте, на жаль, він не зміг організувати таку роботу і відповідний законопроект не підготував. Тому, в пожежному порядку, цим питанням вимушений був займатись Департамент цивільного законодавства та підприємництва Міністерства юстиції. Роботу над новою редакцією Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" Міністерство юстиції розпочало з проведення консультацій із Секретаріатом Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, Інститутом релігійної свободи, науковцями-релігієзнавцями, громадськими організаціями та зацікавленими центральними органами виконавчої влади. За підсумками таких консультацій створено та наказом Міністерства юстиції від 7 квітня 2006 року № 328/7 затверджено склад робочої групи з розробки нової редакції Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". До неї увійшли представники ряду конфесій України та фахівці зацікавлених центральних органів виконавчої влади, Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, Міжнародної Асоціації релігійної свободи, Інституту релігійної свободи, Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова.

Приємно, що багато недержавних експертів, аналітиків, науковців, громадських та релігійних діячів, одним словом тих, кого насправді турбують питання свободи світогляду та віросповідання, брали активну участь у розробці законопроекту.

Департамент конституційного та адміністративного права Міністерства опрацював та узагальнив досвід правового регулювання питань забезпечення свободи світогляду, віросповідання та діяльності релігійних організацій у країнах Європейського Союзу, які надав членам робочої групи для врахування при розробці нової редакції Закону.

Разом з тим, додатково проаналізовано відповідність положень Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" міжнародним стандартам.

Особливу увагу Міністерство юстиції приділило аналізу відповідності Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» документам рекомендаційного характеру, що були ухвалені авторитетними міжнародними організаціями вже після прийняття Закону, а саме:

- ✓ Загальним заувагам 22 Комітету ООН з прав людини (ухвалені на 48-й сесії 1993 року);
- ✓ Рекомендації ПАРЄ 1556 (2002) від 24 квітня 2002 року "Релігія та зміни в Центральній та Східній Європі";
- ✓ Документу ПАРЄ № 10676 від 5 жовтня 2005 року "Виконання обов'язків та зобов'язань Україною";
- ✓ Настановам щодо аналізу законодавства, що стосується світогляду чи віросповідання, затверджених Венеціанською Комісією на 59 пленарній сесії 18-19 червня 2004 року та схвалених Парламентською Асамблеєю ОБСЄ на щорічній сесії 5-9 липня 2004 року.

Координував діяльність робочої групи, як я вже говорила, Департамент конституційного та адміністративного права Міністерства юстиції. Керівництво Міністерства брало участь у засіданнях робочої групи, однак без зайвої потреби не втручалось безпосередньо у її роботу, оскільки вважає склад групи досить кваліфікованим та здатним підготувати якісний законопроект.

Шляхом консенсусу законопроект отримав назву, звичайно, вона ще може бути змінена. Пропонується назвати законопроект "Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації", що відповідає конституційній термінології та адекватно відбиває тенденції міжнародних документів у цій сфері. Перший розділ Закону містить засадничі норми, а також інші положення законопроекту.

З урахуванням перелічених мною проблем у релігійному середовищі, у новій редакції закону ми прагнемо закласти положення, що сприятимуть їхньому розв'язанню. Зокрема:

- ✓ якщо міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надала Верховна Рада України, встановлено інші правила, ніж ті, що раніше були встановлені нормативно-правовими актами про свободу світогляду та віросповідання, застосовуються правила відповідного міжнародного договору;
- ✓ держава може повністю або частково фінансувати суспільно корисні проекти, які здійснюють релігійні організації;
- ✓ викладання духовно-моральних дисциплін та дисциплін про релігію, що не супроводжуються релігійними обрядами і має інформативний характер, може здійснюватися у державних навчальних закладах за умови добровільного вивчення таких дисциплін;
- ✓ релігійні організації нарівні з іншими юридичними особами приватного права мають право у встановленому порядку засновувати дошкільні, загальноосвітні та вищі навчальні заклади з релігійно визначеною системою виховання тощо.

Оскільки проект Закону України "Про внесення змін до Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" (нова редакція) є важливим для розв'язання питань, пов'язаних із забезпеченням права кожного на свободу світогляду, віросповідання та відповідну релігійну діяльність, вважаємо за доцільне, щоб його обговорила на своєму засіданні Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій.

Завершуючи, хочу сказати і про ті пропозиції членів робочої групи з розробки нової редакції Закону, які Міністерство юстиції підтримало, враховуючи, що основним завданням законопроекту є виконання зобов'язання України у царині свободи світогляду та віросповідання, що впливають з її членства в Раді Європи. Це передовсім:

- ✓ необхідність надати релігійним об'єднанням (церквам) статус юридичної особи;
- ✓ реєстрацію релігійних організацій має здійснювати Міністерство юстиції та його територіальні органи. У Міністерства юстиції є розгалужена система територіальних органів, що здатні впоратися з цим завданням. Водночас перехід реєстрації релігійних організацій, що їх засновують безпосередньо віруючі, від обласного рівня до районного безумовно спростить чинну процедуру реєстрації та наблизить органи надання державних послуг до громадян;
- ✓ скасування почерговості богослужінь в одному храмі під тиском норм закону. Віруючі мають домовлятися молитися їм чи ні у тому самому храмі лише добровільно. Держава не повинна нав'язувати релігійним організаціям почергового використання культового майна; ця теза стає особливо актуальною в перспективі проведення повної реституції такого майна, коли втручання держави у права власника стане просто неприпустимим;
- ✓ релігійним організаціям слід повернути культове майно, націоналізоване свого часу радянським режимом. З цією метою належить прийняти окремий закон;
- ✓ релігійним організаціям слід надати пільги на комунальні послуги, при сплаті земельного податку та рентних платежів за користування землею, а також законодавчо закріпити чіткий механізм надання податкових пільг з дотриманням вимог законодавства України.

Це узагальнені пропозиції, які прозвучали на засіданнях робочої групи.

Користуючись нагодою, як керівник робочої групи з розробки нової редакції Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", хочу подякувати усім, хто працював

у її складі, а також за надіслані конструктивні пропозиції. Сподіваюсь, що ці важливі пропозиції, зауваги та коментарі стануть нам у нагоді в процесі подальшої роботи над удосконаленням вищезгаданого законопроекту у наближенні його до європейських стандартів.

Л. Филипович*

НОВИЙ ЗАКОН ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ: ПРОЕКТ НА МАЙБУТНЄ

Робота над новим проектом Закону про свободу совісті завершена. Це не перша, як відомо, і не остання, судячи з усього, спроба удосконалити нині діючий Закон 1991 року. Саме тому актуальною є оцінка підготовленого робочою групою при Міністерстві юстиції України проекту законодавчого документу, який з'явився на виконання Указу Президента України від 20 січня 2006 р. № 39 «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи».

В цілому учасники робочої групи, представники профільного комітету Верховної ради, Міністерства юстиції, Міністерства освіти, секретаріату Президента позитивно відреагували на новий проект, в якому розроблені актуальні теоретичні напрацювання у сфері законодавчого регулювання свободи совісті та діяльності релігійних організацій.¹ Було зазначено, що вперше робота над законопроектом була демократичною, цілковито прозорою, до неї були залучені представники Церков та релігійних організацій, експерти з релігійного права.²

Як безпосередній і постійний учасник законотворчого процесу, можу сказати, що чи не вперше в Україні, виходячи з нових методологій і підходів, написаний європейський модерновий законопроект, який за своїм змістом і за формою випереджає більшість існуючих в Європі Законів, що регулюють сферу суспільно-релігійних, зокрема державно-церковних, відносин. Аналогічний висновок по цьому проекту Закону дають міжнародні експерти нової редакції Закону. Так, зокрема присутній на прес-конференції на тему „Новий Закон про свободу совісті та релігійні організації: наскільки він краще захищає права і свободи громадян”, яка 11 грудня відбулася в Укрінформі, директор Міжнародного центру вивчення права і релігії університету Брігама Янга професор Коул Дьюрем визнав законопроект одним з найкращих і найбільш прогресивних у світі.³

Не знаю, чи в процесі підготовки інших законів колись застосовувалася така практика, як винесення на громадське обговорення проектів нових законів чи їх редакцій, а ось щодо цього Закону про свободу совісті та релігійні організації, то Міністерство юстиції, завершивши розробку проекту нової редакції, розмістило його на своєму сайті і запропонувало до 31 липня 2006 року надсилати зауваження та пропозиції щодо нього. Міністерство юстиції пообіцяло доопрацювати законопроект за результатами громадського обговорення та експертизи⁴, проведеної європейськими інституціями, і подати його на розгляд Кабінету Міністрів у визначеному порядку.⁵

* Провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства ІФ імені Г.С. Сковороди НАН України, зав. відділом проблем релігійних процесів в Україні, доктор філос. наук.

¹ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;12840/>

² http://presscenter.ukrinform.com/presscenter.php?press_id=1438

³ http://presscenter.ukrinform.com/presscenter.php?press_id=1438

⁴ Міністерство юстиції звернулося до Венеціанської Комісії та ОБСЄ з проханням провести експертизу цього законопроекту.

⁵ http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/news_article?art_id=40927360;
<http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;10823/>

У вересні були зібрані всі рекомендації, що надійшли на адресу Міністерства юстиції і які робоча група прагнула врахувати при доробці кінцевого варіанту. Але ситуація навколо Закону почалася замилюватися, відтягуватися, затуманюватися. З'явилися якісь нові вводні (інтерв'ю лідерів деяких релігійних організацій, які якось невнятно коментували позитиви і негативи Закону, статті в пресі, возня навколо Держкому тощо). Хронологічно зараз можна прослідкувати кількісне накопичення ознак, які говорили про сумніви стосовно безпроблемного прийняття Закону ВР України. На початку листопада з рішенням Кабміну про відновлення Держкому релігій стало зрозуміло, що новому Закону не бути. Не вдаючись в складні закулісні ігри стосовно перетягування ковдри між президентом і прем'єром, можемо сказати, що останні захопили й релігійну сферу. Релігійне життя та його урегулювання стали заложниками міжпартійної боротьби за владу.

Почалися розмови про те, що Закон несвоєчасний, що ще невідомо, в якому вигляді він перейде всі міністерські кабінети та буде проголосований у Верховній Раді, що новий закон має багато плюсів, що він кращий за старий, але хто його знає, як він буде діяти, а до старого вже звикли, знають як обійти його недосконалості. Деякі представники церков і релігійних організацій, а також окремі експерти, виступили з пропозицією відтермінувати дату подання зазначеного проекту на розгляд Верховної Ради України з огляду на несприятливу політичну ситуацію та нещодавні непоодинокі приклади політизації у парламенті питань, які стосуються діяльності релігійних організацій. Було зазначено, що внесення Кабінетом Міністрів України цього законопроекту на розгляд Верховної Ради України призведе навіть до якогось суспільного напруження та негативно позначиться на державно-конфесійних взаєминах в Україні, а також несе загрозу нівелювання досягнень релігійної свободи в Україні через можливість внесення дискримінаційних поправок до вказаного проекту з боку окремих депутатів.

Нарешті члени робочої групи, проаналізувавши ситуацію, що складалася навколо підготовленого, але не поданого до ВР проекту Нового Закону, вирішили доповісти громадськості про перипетії з цим законом, зібравши прес-конференцію 11 грудня 2006 року в Укрінформі.⁶

У своїх виступах члени робочої групи звернули увагу на відкритість і прозорість формування нового законопроекту, що є протилежністю до проектів, досі пропонованих чи окремими депутатами, чи Державним комітетом у справах релігій, чи якимось об'єднаннями. Закон писався вільно, без будь-якого тиску як з боку державних чи релігійних, так і міжнародних органів. Громадськість була детально ознайомлена з відмінностями та плюсами нового проекту закону про свободу совісті, зокрема із застосуванням нової термінології (згідно з новим проектом Закону, релігійні організації поділяються на товариства, установи та об'єднання, що відповідає сучасному рівню розвитку релігійної мережі в світі і є більш універсальною для всіх релігій).

Було проінформано про запровадження статусу юридичної особи для Церкви (релігійної організації) як інституції, а не лише на рівні релігійних організацій. У законопроекті передбачалася можливість викладання релігійно-моральних дисциплін у загальноосвітніх закладах на факультативних засадах, скасовувалася подвійна реєстрація в держорганах та дозвільна система на проведення публічних релігійних заходів. Урівнювалися в правах на релігійну діяльність українські та іноземні громадяни. Передбачалося, що окремим законом буде врегульовано питання повернення націоналізованого культового майна релігійним організаціям. На час прес-конференції в процесі узгодження проекту в міністерських кабінетах було знято два важливі положення: про можливість фінансування державою соціально значимих проектів релігійних організацій і право релігійних організацій на заснування дошкільних, загальноосвітніх і

⁶ http://presscenter.ukrinform.com/presscenter.php?press_id=1438

вищих навчальних закладів. Такі явища свідчать про бажання когось усунути релігійні організації від впливу на суспільство.

Висловлювалися побоювання, що у Верховній Раді законопроект може зазнати значних спотворень, враховуючи байдужість народних депутатів до релігійних справ, як це було видно під час недавніх голосувань з важливих для Церков питань про землю і навчальні заклади. Ці побоювання підтвердив присутній на прес-конференції народний депутат ВРУ Юрій Болдирев, який є членом фракції Партії регіонів і членом Комітету з питань духовності та культури ВРЦ. Схвально відгукнувшись про відновлення Кабміном на чолі з В. Януковичем Державного комітету у справах національностей та релігій, щодо перспективи прийняття нового Закону у ВР. Ю.Болдирев висловився доволі прохолодно, наголосивши, що він не зможе пройти голосування у Верховній Раді у розробленій комісією формі, подібно до того, як це було з іншими законопроектами на релігійну тематику, які недавно розглядалися у парламенті. За його переконаннями, депутати просто не були готові проголосувати останні. Він також застеріг від прийняття певних норм, зокрема, щодо повернення майна. Це, на думку народного депутата, може збурити суспільство, призвести до нової хвилі конфліктів за майно. Тому Ю.Болдирев висловився за консервацію нинішнього правового стану, щоб не провокувати суспільне збудження, давши ясно зрозуміти, хто автор негативного ставлення до нового Закону і хто з ким узгоджує спільну позицію з цих питань.⁷

Обговорюючи новий проект Закону, я як член робочої групи вважаю, що Закон вийшов якісний. Він є результатом довготривалої (з квітня до листопада), кропіткої, неспішної, детальної праці багатьох зацікавлених людей. Закон писали не для когось, а для себе. Його не можна розглядати як основу, оскільки там прописані такі деталі, такі дрібнички, які відсутні не тільки в попередньому українському законі, але й в будь-якому іншому. Це – як підручник з написання, модель, взірець.

Проблем було багато в процесі написання проекту закону. Але не менше проблем нас зустріло в оприлюдненні результатів цієї роботи, отримання підтримки з боку державних органів, релігійних організацій.

Цим законом, на мій погляд, забезпечуються ідеальні умови для існування релігійних організацій. Негативне ставлення церков я пояснюю тим, що вони не вчиталися в нього, що в церквах панує якийсь консерватизм, страх перед новшествами, особливо в законодавчій сфері. За старими правилами вони вже всі навчилися якось жити: якщо вони в чомусь не влаштовують, то навчилися їх обходити. Маємо відтак з боку релігійних організацій страх перед змінами, перед невідомим, перед тим, що не можемо передбачити як повернеться цей закон, як розвернуться події.

Учасники робочої групи прописували всі можливі ситуації настільки докладно, що кожна кома, крапка піддавалися громадському обговоренню з боку прискіпливих експертів, зацікавлених осіб, то хто сьогодні може краще від них написати чи зредагувати цей закон. Немає що додавати. Тут небезпека в іншому. Знаючи практику прийняття законів у ВР України, депутати підуть шляхом не доповнення, бо треба знати предмет обговорення, а шляхом вилучення тих положень, які або їм не зрозумілі, або важко ж зрозумілі, або ж з політичних чи ідеологічних мотивів не влаштовують їх. Тому стратегію бачу не в тому, щоб боротися з додаванням, а в тому, щоб не допустити віднімання. А ці процеси вже почалися ще на етапі узгодження Закону (перед поданням до ВР) у різних відомств всередині самого Мін'юсту та інших урядових структурах. Щось не сподобалося урядовцям, і вони не дали згоди на присутність в законі двох дуже важливих блоків, зокрема тих, які стосувалися державної підтримки благодійницької діяльності церкви і права релігійних організацій засновувати загальноосвітні навчальні заклади середньої і вищої освіти. Причому мотиви відмови їх абсолютно незрозумілі. Явище є, бо є потреба в суспільстві, а відтак їх потрібно законодавчо закріпити. Ні, цього не буде в законі, бо не

⁷ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;13259/>

може там бути через неузгодженість із Конституцією. Ці відмовки штучні. Конституція не забороняє, наприклад, створювати світські навчальні заклади, і коли статтю Конституції, яка говорить про відокремлення школи від церкви трактують як однозначну заборону, то це невірно. В Конституції конкретно не сказано – заборонити або не дозволяється, а відтак – можна.

Новаторські пропозиції щодо участі держави у підтримці церковних ініціатив у вирішенні соціальних програм, чим мала б займатися сама держава, з неї той тягар зняли, просять невеличкої допомоги, а вона відмовляється від того, що мала б роботи згідно закону, за своїм призначенням. Дивна ситуація. Всюди говорячи про співпрацю суспільства і церков, держави і церкви – це пусті слова?

Складається непроста ситуація. Зробивши перший крок, позитивний, перспективний – привести у відповідність до європейських стандартів сферу віросповідання через удосконалення законодавчої бази функціонування церков, створивши робочу групу, яка розробляє проект закону - вже наступними кроками держава сама дезавує цей закон, зокрема й тим, що відновлює Держкомрелігій, а по новому закону такий орган не передбачався. Якщо уряд приймає рішення про створення збереження такого органу, то це свідчить або про розбалансованість і відсутність згоди, домовленостей, спільної позиції у внутрішній політиці держави, або ж про звичайну шкоду з боку певних кіл. В цілому, це можна оцінити як неповагу до законодавчих ініціатив Мінюсту, до своїх же рішень, до праці людей, що були залучені до написання нової редакції закону.

Крім того, уряд не міг не знати про негативну реакцію ряду церков на відновлення Держкому. Як одноосібно, так і колективно церкви висловилися проти відродження структури, яка гнобила церкви всі роки радянської влади, і переважно не перебувала в цьому і в роки незалежності. Це був прихований, але диктат і контроль над діяльністю церков, пряме і опосередковане втручання в їх діяльність. Так, Українська Міжцерковна Рада (УМР) на прес-конференції 29 листопада оприлюднила офіційну заяву, в якій наголосила, що Постанова Кабміну України за №1575 від 8 листопада 2006 року про створення Держкому національностей та релігій, «викликає занепокоєння єпископів, священників та християн бажанням повернутися до колишнього методу контролю та жорсткого втручання Держави в життя Церков». В Українській Міжцерковній Раді вважають, що ця постанова не відповідає Конституції України, де говориться про відокремлення держави від Церкви, не відповідає духу адмінреформи та європейському курсу України.⁸

Особливе занепокоєння викликала інформація про те, що посада керівника новоствореного Держкому належить до квоти Компартії України. Це загрожує, на думку УМР, стану свободи совісті, що стало надбанням України в останні роки, в тому числі релігійній свободі та демократичним процесам в нашій Державі. Християни не довіряють комуністам, не вірять в їхню переорієнтацію на підтримку релігії, а тим більше не сприймають підтримку ними тільки однієї церкви – УПЦ МП.

Львівське крайове братство УАПЦ 9 грудня провело засідання Великої ради, на якому прийняло заяву з приводу відновлення діяльності Державного комітету України у справах національностей і релігій та призначення Георгія Попова виконуючим обов'язки голови цього комітету. Цей факт обурило братчиків, які сприйняли його як «замовлення російської влади на збурення міжнаціональних та міжрелігійних конфліктів в Україні». Наводячи свої претензії до КПУ, членом якої є Г.Попов, братчики вимагали «звільнити комуніста Попова Г.Д. з посади виконувача обов'язків Голови Державного комітету України у справах національностей та релігій, а також закрити сам комітет, що увійшов в

⁸ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article:13077/>

історію як інструмент розпалювання міжрелігійної ворожнечі та засіб втручання у внутрішні справи релігійних організацій України”, - сказано у документі.⁹

На заключному засіданні Секретаріату Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій напередодні чергової зустрічі членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій 16 листопада 2006 року, обговорюючи спільну позицію з актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні, було вирішено винести на розгляд і підписання керівників конфесій – членів ВРЦПРО низку звернень до органів державної влади щодо налагодження державно-конфесійного діалогу та законодавчого забезпечення діяльності церков і релігійних організацій в Україні, серед яких прозвучала підтримка нової редакції Закону, але з деякими обмовками.¹⁰

Відтак держава в особі Кабміну демонстративно зігнувала в черговий раз інтереси своїх громадян, показавши, що вона не поважає їх права, а головне – свободу совісті, свободу віросповідання. В складній політичній ситуації будь-яка влада прагнула б отримати додаткову підтримку народу, а тут невідомо чим керувалися державні мужі, приймаючи такі рішення.

Дивну позицію зайняла і ВРЦПРО, якій був презентований цей новий проект закону людиною, яка працювала у складі робочої групи. Домовилися раніше із Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій врахувати всі її пропозиції. Робоча група врахувала всі зауваження від релігійних організацій, внесла джобь закону майже все, що вони вимагали. Лише представники УПЦ КП були невдоволені тим, що новий законопроект передбачає запровадження статусу юридичної особи для Церков як інституцій. Закон писався віруючими людьми для віруючих людей. Звинувачують: атеїсти писали, не називаючи поіменно, хто ж в робочій групі є атеїстом. Тому не зрозуміло, чому закон не отримав жодної підтримки з боку жодної церкви. Певно в ручному управлінні церквам чомусь зручніше працювати, бо ж ця сфера тоді є керованою не законом, а телефонним правом, зв'язками, дечим іншим, як то стало модним у нашій державі. „Склалася думка, що він для церкви і релігійних організацій нецікавий”, — зауважив один з організаторів написання нової редакції Закону М. Клижка.¹¹

24 листопада 2006 року на черговому засіданні Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій (ВРЦПРО) серед багатьох питань було винесено питання щодо законодавчого забезпечення діяльності Церков і релігійних організацій та звернень ВРЦПРО до представників державної влади щодо розвитку державно-конфесійних відносин. Керівники і повноважні представники конфесій-членів ВРЦПРО обговорили проект нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» і прийняли звернення до Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховної Ради України та лідерів парламентських фракцій щодо законодавчого забезпечення діяльності Церков і релігійних організацій.¹²

Учасники засідання Синоду УПЦ КП, який проходив 13 грудня під головуванням Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета заслухали його інформацію щодо укладання робочою групою при Міністерстві юстиції України нової редакції Закону України „Про свободу совісті і релігійні організації”. Від УПЦ Київського Патріархату до складу робочої групи було включено ігумена Євстратія (Зорю), який від імені Київського Патріархату на засіданнях групи неодноразово висловлював позицію церкви щодо неприйнятності окремих нововведень, внесених до проекту зазначеного закону, але ця позиція, за словами представників УПЦ КП, була проігнорована. Це, зокрема, стосується пропозиції КП не надавати Церкві у цілому статус юридичної особи, на чому наполягають представники УПЦ (МП). В УПЦ КП переконані, що робиться це з метою закріпити за УПЦ (МП) парафіяльне майно та не допустити переходу парафій з Московського до

⁹ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;13337/>

¹⁰ Заяви ВРЦ (за пресою).

¹¹ http://presscenter.ukrinform.com/presscenter.php?press_id=1438

¹² <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;13001/>

Київського Патріархату.¹³ Учасники засідання Синоду УПЦ КП ухвалили прийняти Заяву Синоду УПЦ КП з приводу проекту нової редакції Закону „Про свободу совісті і релігійні організації”, в якій йдеться про неприйняття зокрема положення про статус церкви як юридичної особи .

Українська Православна Церква (Московського Патріархату) також висловила побоювання, що створення Держкомітету приведе до повернення державного контролю над Церквою. У офіційній заяві наголошується, що комітет буде «продовжувати практику втручання у справи Церкви й сприяти поширенню сект, чим займався раніше Держдепартамент у справах релігій». В Українській Православній Церкві Київського Патріархату (УПЦ КП) до створення нового відомства поставилися спокійніше. «Такі часті зміни в системі відносин держави й Церкви несуть мало користі. Зараз не можна точно оцінити щирі наміри уряду, але якщо метою реорганізації є бажання впливати на конфесії, нав'язувати якусь думку, то ні наша, ні інші Церкви цього не дозволять», – заявили в УПЦ КП. В інших релігійних організаціях, зокрема, мусульманських, коментувати урядові реформи відмовилися.¹⁴

Важливість співпраці з церквами нібито усвідомлюють всі: і уряд, і політичні партії, і парламент, і громадські організації. Навіть активно демонструють такі наміри. 20 жовтня ВРЦРО в рамках налагодження діалогу з парламентом мала зустрічі з Головою Верховної Ради України О.Морозом. 24 жовтня 2006 року у будинку Верховної Ради України відбулася зустріч лідера парламентської фракції БЮТ Ю.Тимошенко з керівниками конфесій – членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, на якій було досягнуто домовленість про утворення робочої групи з представників БЮТ та ВРЦРО з метою належного опрацювання проблемних питань діяльності Церков і релігійних організацій.¹⁵

30 листопада 2006 року відбулася зустріч представників парламентської фракції Партії регіонів з членами Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій. Сторони обговорили зокрема питання розвитку діалогу між парламентом і Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій. Від фракції Партії регіонів в зустрічі взяли участь: заступник лідера фракції Є.Кушнар'єв та народні депутати Ю.Болдирев і О.Бондаренко. Від представників конфесій в зустрічі брали участь: Патріарх Філарет (УПЦ КП), владика Митрофан і Августин (УПЦ), Патріарх Любомир (УГКЦ), митрополит Мефодій (УАПЦ), В.Нестерук (ВСОСХБ), М.Паночко (ЦХВСУ), В.Крупський (УУКЦАСД), Л.Падун (УХЄЦ), В.Горпинчук (УЛЦ) та уповноважені представники Об'єднання юдейських релігійних організацій України і Духовного управління мусульман України.

Під час зустрічі представники ВРЦРО представляли різні аспекти церковно-державних відносин. У ході дискусії Патріарх Любомир звернув увагу присутніх на тому факті, що це вже третя зустріч ВРЦРО з провідниками Верховної Ради України та запропонував створити при Верховній Раді України робочу групу, до якої ввійшли б представники усіх фракцій Верховної Ради та члени Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій. Завданням такого органу було б представлення консолідованої позиції ВРЦРО у Верховній Раді України та аргументоване з'ясування суті і змісту прохань та пропозицій від релігійної складової нашого суспільства. Він також наголосив на першочерговій потребі доопрацювання та прийняття концепції державно-церковних відносин в Україні як найбільш оптимального та неконфліктогенного шляху вирішення багатьох проблем у галузі взаємовідносин між Церквою та Державою в Україні. З свого боку керівництво фракції запевнило членів ВРЦРО про подальшу співпрацю з метою утвердження миру, справедливості та територіальної цілісності України. У коментарі для Прес-секретаріату Глави УГКЦ Патріарх Любомир наголосив, що такі зустрічі, окрім того,

¹³ <http://cerkva.info/2006/12/15/synod.html>

¹⁴ <http://www.kommersant.ua/doc.html?DocID=721449&IssueId=35774>

¹⁵ <http://www.risu.org.ua/ukr/news/article;12977/>

що стають нагодою для того, щоб інформувати представників законодавчої влади про біжучі проблеми життя членів Церков та релігійних організацій, дають можливість ознайомлювати народних депутатів із позицією ВРЦіРО у різних обставинах суспільного життя.

Виходячи із всіх цих зовнішніх знаків, можна зробити висновок: українське суспільство виявилось не готовим погодитися із новаторським, сучасним, європейським законом, сприйняти нові умови існування релігійних організацій, нові ідеї, нову модель взаємин із державою. Тут проглядається якась туга (ностальгія) за тим, що було 15 років тому назад. Це не два кроки назад, щоб зробити потім крок вперед, але відкат в минуле.

Думаючи над причинами неуспіху, приходиш до висновку, що ми маємо сприйняти всю провину на себе, бо запустили цей закон у світ без будь-якої підготовки до його сприйняття громадської думки, інформаційного забезпечення. Треба було постійно інформувати громадськість через прес-конференції, круглі столи про результати, перипетії роботи робочої групи. Наступні кроки мають враховувати таку інформаційну підтримку проекту. Щоб перебудуватися і сприйняти нові ідеї Закону, пройшло мало часу. Людям треба дати можливість і час звикнути до нової ідеї. Враховуючи, що наступні вибори до Парламенту відбудуться невдовзі, то, якщо вчасно підготувати громадську думку, з'явиться можливість прийняття вже новим складом ВР цього, напрацьованого робочою групою Мінюсту України нового Закону.

В чому ще причина не сприйняття суспільством закону? Це те, що в ньому було акцентовано увагу на незвичних новшествах, які прозвучали дуже революційно для переважної більшості консервативно орієнтованих людей, яких більшість. Творці Закону не врахували і кількісне співвідношення консерваторів і модерністів, і форму подачі нових ідей, і політичну ситуацію, яка змінюється щохвилини.

Треба було більше говорити не про те, чим вирізняється новий від старого, а те, які нові можливості відкриваються новим законом, а водночасне відмінюються демократичні здобутки попереднього. Ті позиції, які прописані, які не змінюють тих наробок і завоювань держави в цій сфері за 15 років, яка жила за старим законом. Ми не старий закон заперечуємо, ми його розвиваємо, дещо змінюючи, враховуючи зміни, які відбулися в державно-церковних, суспільно-релігійних відносинах за останні роки.

М. Стретович*

ВЛАДА І ЦЕРКВА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВІДНОСИН

Християнсько-демократичний союз, який я очолюю, у своїх програмно засадничих принципах і постулатах покоїться на великих помислах і думках Господа Ісуса Христа. Ми намагаємося принести християнський дух і етику в політику. Нам це не легко після 77 років панування радянської влади, але пам'ятаючи слова Святого Письма: „Стукайте і вам відчинять, ідуть і ви пройдете”, ми невпинно торуємо свою дорогу в політичному просторі України. Хочу сказати, що сьогодні релігійна ситуація в Україні в контексті відносин держави і церкви є позитивною, в порівнянні з нашими сусідами на тому ж самому пострадянському просторі. Ми фактично, тільки з грудня 2004 розпочинали той необхідний постійний діалог між владою і релігійними організаціями для того щоб створити гармонійне, вільне, затишне, сприятливе для віруючих українське середовище, в якому вільно буде почувати себе і єпископ, і пастор, і муфтії, і рабин. Тому що попередній

---

* Народний депутат України

досвід засвідчує, що навіть у політичних подіях 2002 року влада примушувала релігійні організації закликати населення не брати участі в акціях непокори.

На наше глибоке переконання, держава не може підпорядковувати будь-яку релігійну громаду, будь-яку церкву собі на прислугу. Держава повинна бути партнером і союзником для них, вона повинна бути милостивою і доброю до всіх громадян. Зовсім абсурдним є той факт, коли окремі церкви стають на прислугу певним політичним силам. На запитання: „Що ж ви робите?” Відповідають: „Ми отримали одкровення”. В листопаді 2004 року двоє священників УПЦ Московського патріархату з Херсона розповіли скільки грошей отримував кожний священник у залежності від розміру пастви. Я думаю, ця Церква трохи себе дискредитувала в очах віруючих. Завдання сьогодні полягає як унормувати стосунки держави з нею. Я мав розмову з двома предстоятелями: із Святішим Філаретом і головою євангельських християн-баптистів Комендантом. Ми вели дискусію, а чи потрібно сьогодні в Україні створювати Державний орган у справах релігій? На моє глибоке переконання з розширенням демократичних засад, дотримання законності в державі абсолютно недоцільним є створення такої інституції. Але виясняючи у них, чому вони наполягають на необхідності такого кроку, ми зійшлися на думці, що сьогодні, власне, не має кому захистити права релігійних організацій, тому що не повноцінно діє закон, а наявні інституції не справляються з тим навалом проблем, з якими стикаються релігійні організації незалежно від їх конфесійної належності. Держава повинна приділити значну увагу цьому, сприяти, щоб закон, особливо в царині діяльності релігійних організацій і рівності віросповідань, виконувався державними чиновниками. Часто трапляється так, що державний чиновник, який є прихильником якоїсь конфесії, сам того не усвідомлюючи, сприяє тому, щоб ця релігійна спільнота мала авторитет і поширення в його регіоні. Це – абсолютно недопустима річ. Такі чиновники повинні або залишити місце роботи, або зайнятись якоюсь іншою діяльністю.

Ми тільки започатковуємо діалог між державою і конфесіями, церквами. Наш Президент уже двічі зустрічався з предстоятелями церков, розроблено комплекс заходів, для того, щоб вирішити наявні проблеми.

Ми говоримо про те, що нам потрібна нова редакція „Закону про свободу совісті”, хоча він у нас, в державі досить таки виважений, толерантний, сприяє міжконфесійному балансу, утворення гармонії у відносинах між віруючими різних напрямів. Однак, якщо не можемо оновити ”великий закон”, то я вважаю абсолютно можливим ухвалення закону про повернення культових споруд колишнім громадам і припинити дискусію. Сьогодні віруючі цих громад ідуть в суд, відкопують архівні документи. Суди, мушу визнати тут перед авторитетним зібранням, корумповані, одна громада багатша, інша – бідніша, в результаті розводять руками, біжать у комітет з боротьби із корупцією: „Поможіть, нас обікрали. Костьол належить нам ще з 1963 року і нам його повинні повернути!” І в цьому є правда. Держава має допомогти релігійним організаціям. Наступне питання – питання землі. Хочу сказати присутнім, що ми були за три кроки до ухвалення змін до Земельного кодексу. Земельні ділянки, що закріпленні за релігійними організаціями, які зареєстровані в установленому законом порядку залишаються в безстрокове користування. Їх не так багато, статистика показала, що в розпорядженні всіх релігійних громад перебуває близько 4000 га землі. В порівнянні з мільйонами, які має Україна, це краплинка в морі. Таке рішення теж послужило б сигналом, що держава турбується про релігійні організації, допомагає, сприяє їхній діяльності. В цьому суть поваги до релігійної совісті віруючих, до утвердження свободи віросповідного вияву.

МІЖ ТРАДИЦІЄЮ ТА СВОБОДОЮ

Свобода думки, совісті релігії та переконань є одним із засадничих прав кожного, що гарантовано усіма основними міжнародними актами з прав людини. Водночас усі ці акти лише декларують назване право, певною мірою розкривають його зміст та формулюють принципи обмеження його реалізації. Решта – компетенція національних законодавств, принаймні у країнах з континентальною системою права, до яких, зокрема, належить і Україна.

Головне завдання законодавця у цій сфері – не порушуючи припустимих меж втручання у простір людської свободи, чітко окреслених міжнародним правом, ефективно захистити права та свободи інших осіб і водночас створити максимально простий, чіткий та необтяжливий механізм **реалізації** права на свободу віросповідання та світогляду. Цей механізм має обмежуватися сферами, де участь держави для реалізації такого права є кінцевою, як-от, приміром, у процесі державної реєстрації релігійних організацій, які прагнуть набути статусу юридичної особи.

1. Коротка передісторія

Україна до останнього часу мала двоїсту позицію щодо національного законодавства у цій делікатній сфері. З одного боку, усі державні органи у справах релігій, незалежно від свого статусу та назви, співали перманентну осанну демократичності та прогресивності Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 1991 року (що не дивно, оскільки саме на 30-ій статті зазначеного закону ґрунтується легітимність цих історичних правонаступників імперського Священного Синоду та радянської Ради у справах Російської Православної Церкви, що згодом була перейменована на Раду у справах релігій). Щонайбільше вони визнавали наявність у чинному законодавстві про свободу совісті деяких проблем та недоліків, що вимагали незначного редагування окремих статей чинного Закону. З іншого боку, незалежні експерти від другої половини 90-х років аргументовано переконували, що Закон «Про свободу совісті...» із прийняттям Конституції, вступом нашої держави до Ради Європи, а особливо з ухваленням Цивільного кодексу принципово застарів і вимагає щонайменше нової редакції¹⁶.

Мимоволі у цю дискусію втягнувся парламент, що відмовився пришивати латки з нової тканини до старого одягу, а відтак відхилив цілу низку законопроектів, які підготував Держкомрелігій, виходячи з накресленого у попередньому абзаці бачення проблеми. Нарешті, 5 жовтня минулого року Парламентська Асамблея Ради Європи схвалила Резолюцію № 1466 (2005) про виконання обов'язків та зобов'язань Україною. Резолюцію було схвалено на підставі Пояснювальної доповіді співдоповідачок Комітету ПАРЕ з питань виконання обов'язків та зобов'язань державами-членами Ради Європи Ганне Северинсен та Ренате Вольвенд¹⁷. Саме у цій Пояснювальній доповіді чи не вперше були системно, хоча й тезово викладені претензії ПАРЕ до вітчизняного законодавства про свободу віросповідання. Дозволю собі нагадати сутність цих претензій:

- 1) законом обмежено форми, у яких можуть створюватись релігійні організації;

* Член робочої групи з підготовки нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»

¹⁶ Пункт 2 розділу III Методичних рекомендацій щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки, схвалені постановою колегії Міністерства юстиції України від 21 листопада 2000 року за № 41 містить таку рекомендацію: «У разі внесення до закону змін, що за обсягом охоплюють більшу частину тексту або істотно впливають на його зміст, закон доцільно викласти у новій редакції».

¹⁷ Resolution № 1466 (2005) honouring of obligations and commitments by Ukraine, Recommendation № 1722 (2005) honouring of obligations and commitments by Ukraine та Explanatory memorandum by Mrs Severinsen and Mrs Wohlwend є складовими Документа ПАРЕ № 10676 від 5 жовтня 2005 року.

2) встановлено обмеження на мінімальну кількість засновників, які можуть зареєструвати статут релігійної організації у кількості 10 осіб (водночас для інших громадських організацій вимагається 3 особи);

3) релігійним організаціям заборонено створювати місцеві відділення без статусу юридичної особи (філії та представництва);

4) релігійні об'єднання не можуть набувати статусу юридичної особи;

5) дискримінація іноземців та осіб без громадянства;

6) брак прозорості в питанні, які організації мають реєструвати обласні державні адміністрації, а які – державний орган у справах релігій;

7) наявність у законі низки нечітких положень, які залишають широкий вибір виконавчим органам.

В результаті авторки Пояснювальної доповіді прийшли до висновку, що досить прогресивний на час його прийняття Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» наразі потребує значних змін¹⁸.

На щастя, цей короткий абзац у багатосторінковій Доповіді співдоповідачок ПАРЄ був почутий в Україні. У січні 2006 року Президент України своїм указом затвердив План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи, яким, зокрема, зобов'язав Міністерство юстиції України¹⁹ підготувати та подати в установленому порядку Кабінетові Міністрів України для наступного внесення на розгляд Верховної Ради України нову редакцію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації»²⁰.

Міністерство юстиції, як це і передбачає Тимчасовий регламент Кабінету Міністрів України, створило для підготовки законопроекту робочу групу, до складу якої було запрошено представників релігійних та громадських організацій, а також правників, релігієзнавців, співробітників інших центральних органів виконавчої влади, Апарату Верховної Ради України та Секретаріату Президента України. І такий підхід – сьогодні це можна вже стверджувати напевно – виправдав себе. Процес написання по суті нового засадничого закону, покликаноного врегулювати правовідносини у сфері свободи світогляду та віросповідання, відбувається за європейською парадигмою: відкрито, прозоро, у вільній дискусії усіх зацікавлених осіб.

Підготовку нової редакції законопроекту, яку було надіслано на погодження до інших міністерств, а також на експертизу до Венеціанської комісії, практично завершено у визначений термін. На жаль, схвалити цю редакцію консенсусом не вдалося: представники УПЦ та УПЦ-КП виступили проти внесення до чинного Закону серйозних змін. Проте, це вже розбіжність у принципових підходах, яку навряд чи вдасться подолати ближчим часом. Гадаю, на часі винести на обговорення громадськості основні новели законопроекту.

2. Нова назва

Після дискусії робоча група погодилась змінити у новій редакції назву Закону. Відповідно до термінології, вжитій у статті 35 Конституції України, він (у разі прийняття законопроекту) називатиметься Закон України «Про свободу світогляду віросповідання та релігійні організації». Опоненти цієї пропозиції посилялися на те, що формулювання Конституції недосконале, а відтак слід залишити чинну назву Закону, що, на їхню думку, відповідає термінології міжнародно-правових актів з прав людини. Оскільки ця зовні

¹⁸ Див.: пункт 269 розділу F частини VI Пояснювальної доповіді.

¹⁹ Залишаю за дужками питання, чи мав право Президент після 1 січня 2006 року давати доручення центральним органам виконавчої влади.

²⁰ Див.: підпункт 6 пункту 2 Плану заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи, затвердженого Указом Президента України від 20 січня 2006 року за № 39/2006.

лінгвістично-термінологічна дискусія торкається самої суті розуміння ролі держави у забезпеченні одного з основних прав людини, дозволює собі розглянути її докладніше.

Дійсно, всі основні міжнародні акти (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, [Європейська] Конвенція про захист прав людини та засадничих свобод²¹ тощо) містять таке формулювання: «*Everyone has (shall have) the right to freedom of thought, conscience and religion*», що перекладається українською як «Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії»²². Це загальне формулювання насамперед окреслює простір внутрішньої свободи людини та проголошує святість її внутрішнього світу.

Дослідники давно виокремили дві складові цього права: абсолютну внутрішню свободу мати, приймати та змінювати «*religion or belief*», що має бути захищеною від будь-якого втручання, регулювання чи обмеження з боку держави, та зовнішню свободу виявляти (*manifest*) «*religion or belief*». Я навмисно використав англійські терміни без перекладу і от з якої причини. Основні міжнародні акти про права людини написані англійською мовою з подальшим перекладом іншими мовами та наданням деяким з них статусу автентичного тексту. В усіх статтях міжнародних актів, що декларують та гарантують свободу думки совісті та релігії, простежується цікава закономірність: терміни «*thought*» (думка) та «*conscience*» (совість) зустрічаються тільки в першому реченні – далі йдеться лише про «*religion or belief*» в поєднанні з тим чи тим дієсловом, зокрема й з дієсловом «*manifest*» (виявляти). Таким чином можемо зробити висновок, що держава має легітимне право у певний, визначений законом спосіб, втручатися, регулювати чи обмежувати свободу думки совісті та релігії тільки у сфері вияву (*manifest*) «*religion or belief*». Тому Конституція покликана задекларувати свободу думки совісті та релігії для кожного як конституційний принцип, а закон має врегулювати та чітко виписати форми й механізми участі держави у сфері **лише вияву** (*manifest*) «*religion or belief*».

Якщо погодитись з наведеними щойно аргументами, стає зрозумілим, що в назві закону має фігурувати український відповідник англійської словосполучки «*manifest religion or belief*». Як же найвлучніше передати українською цей англомовний вираз? Певний промінь на розв'язання цієї проблеми кидають Настанови з аналізу законодавства, що стосується «*religion or belief*» ОБСЄ та Венеціанської Комісії²³. Так, п. 3 розділу А частини II зазначених Настанов пояснює, що «міжнародні стандарти не говорять про *religion* окремо – лише про «*religion or belief*». Друга складова цієї терміносполучки зазвичай стосується глибоких та свідомих переконань, що визначають ставлення до людини та світу. Відтак, атеїзм та агностицизм, приміром, мають право на такий самий захист, як і

²¹ В останньому офіційному українському перекладі Мінюст та МЗС переклали назву Конвенції як «Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод». Проте автор переконаний, що найкраще англійське слово «*fundamental*» та французьке «*fondamentales*», вжиті у автентичних текстах Конвенції, передає український термін «засадничий». Здається, що ідеолог терміносистеми українського перекладу Конвенції пан Головатий сам знаходиться в процесі пошуку найвлучніших українських відповідників сталих англійських/французьких термінів. Про це свідчить, зокрема, той факт, що цього року за його ініціативою затверджено нову редакцію офіційного українського перекладу Конвенції, де «*fundamental*» / «*fondamentales*» у назві перекладено як «основоположний», водночас у офіційному перекладі 1999 року, який також ініціював та співзатверджував пан Головатий, «*fundamental*»/«*fondamentales*» було перекладено як «основний».

²² Стаття 18 Загальної декларації прав людини, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 1 Декларації про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, ст. 9 Конвенції про захист прав людини та засадничих свобод.

²³ Guidelines for review of legislation pertaining to religion or belief prepared by the OSCE/ODIHR advisory panel of experts on freedom of religion or belief in consultation with the European Commission for Democracy Through Law (Venice Commission) adopted by the Venice Commission at its 59-th Plenary session (Venice, 18–19 June 2004) welcomed by the OSCE Parliamentary Assembly at its annual session (Edinburgh, 5–9 July 2004). Далі – Guidelines for review of legislation pertaining to religion or belief.

релігійні переконання...»²⁴. З цього роз'яснення зрозуміло, що у контексті норм міжнародних актів про свободу думки, совісті та релігії влучним українським відповідником англійського терміну «*belief*», який найчастіше перекладається українською як «віра, довіра» чи «переконання», є саме «світогляд» як **система** доволі глибоких та важливих переконань, «поглядів на життя, природу та суспільство»²⁵.

На жаль, поки така позиція не є панівною в українській правничій термінології. Згадуваний вище новий офіційний український переклад Конвенції про захист прав людини та засадничих свобод використовує як український відповідник *belief* (англ.) / *conviction* (фр.) слово «переконання», що формально вірно, проте не до кінця передає задум творців Конвенції, бо навряд чи її 9 стаття гарантує, приміром, свободу переконання, що пиво однієї марки краще за пиво іншої. Отож, англійський термін «*belief*» в нашому контексті доцільно перекладати як «світогляд».

А зараз повернемося до першого слова з терміносполуки „*religion or belief*”. Термін «*religion*», що має однакове написання як англійською, так і французькою мовами, зазвичай перекладається українською як «релігія», рідше – «віросповідання». Оскільки в юридичному дискурсі (на відміну від релігієзнавчого) ці терміни можна вважати абсолютними синонімами, не загострюватиму увагу на лексичних відтінках кожного з них. Відтак, коли у міжнародних актах говориться про *manifest religion*, вочевидь йдеться про вияв релігійних переконань чи, іншими словами, про сповідання релігії, і тут офіційний український переклад Конвенції цілком влучний. Та водночас, коли вираз «*manifest religion or belief*» пропонується перекладати як «сповідання релігії або переконання» з цим важко погодитись.

Слово «сповідання» та похідні від нього мають в українській мові довгу традицію, а відтак отже і етимологічну тяглість. В ньому заховано дещо урочисто-героїчне (звідси й одне зі значень слова «сповідник» – людина, що зазнала багато гонінь і мук за сповідування своєї віри, але померла не мученицькою смертю). Англійське «*manifest*» не має таких конотацій. Порівняльний аналіз англійського та українського перекладів Святого Письма свідчить, що у християнській традиції англійське «*manifest*» відповідає українському «являти», а не «сповідувати»²⁶. Таким чином, аби без кінцевої потреби не порушувати цю сталу традицію, як на мене, «*manifest*» доцільніше перекладати українськими словами «вияв», «прояв» та похідними від них.

Враховуючи усі наведені вище аргументи, «*manifest religion or belief*» найточніше перекладати українською як «вияв/прояв релігії чи світогляду». Однак враховуючи, що вияв релігії є по суті сповіданням віри чи віросповіданням, та зважаючи на зафіксовану в незмінюваному II розділі Конституції України формулу «свобода світогляду та віросповідання», робоча група запропонувала змінити у новій редакції назву Закону на компромісну «Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації». Для мене принципово, що в цій редакції назви відбито розуміння того, що «свобода думки та совісті» є абсолютною і тому не потребує на жодне законодавче врегулювання.

3. Концептуальні підходи

Робоча група почала роботу над законопроектом з обговорення концептуальних питань. Одним з таких питань була майбутня назва Закону. Іншою проблемою, що потребувала на першочергове з'ясування, мало стати визначення предмета правового

²⁴ Авторський переклад. Оригінальний текст звучить так: «International standards do not speak of religion in an isolated sense, but of “religion or belief.” The “belief” aspect typically pertains to deeply held conscientious beliefs that are fundamental about the human condition and the world. Thus, atheism and agnosticism, for example, are generally held to be entitled to the same protection as religious beliefs».

²⁵ Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. Т.В. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – С. 1109.

²⁶ Див., приміром: Лк. 8:17; Ін. 1:31; Ін. 3:21, 9:3, 14:21, 14:22; Рим. 1:19 тощо.

регулювання законопроекту. Частково відповідь на це питання міститься в попередньому розділі.

Понад те, слід акцентувати увагу на тому, що основне завдання законодавства про свободу світогляду та віросповідання полягає у створенні максимально простого, чіткого та необтяжливого механізму реалізації права на свободу віросповідання і світогляду та права на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами – у тих сферах, де така реалізація потребує на участь держави. Тут конче потрібно було зберегти правильну ієрархію вартостей, на які, наче на каркас, мають бути нанизані норми закону. І в цьому контексті велика спокуса полягала в тому, аби визнати головним суб'єктом реалізації права на свободу світогляду та віросповідання релігійні організації, а відтак мимоволі дискримінувати невіруючих чи представників новітніх релігійних течій, що ще не оформились у струнку ієрархічну структуру.

Саме така «конфесійноцентрична» логіка визначала аргументи тих, хто пропонував спочатку схвалити Концепцію державно-конфесійних відносин в Україні, підготовлену ще 2003 року за ініціативою Українського центру політичних і економічних досліджень ім. О.Разумкова. Але вже з назви цих двох документів зрозуміло, що **вони мають різний предмет правового регулювання**. Якщо наш законопроект покликаний, як я вже казав, створити максимально простий, чіткий та необтяжливий механізм реалізації **кожним** права на свободу віросповідання і світогляду та права на свободу мирних зібрань і свободу об'єднання з іншими особами – у тих сферах, де така реалізація потребує на участь держави, то Концепція визначає **засади взаємодії держави і релігійних об'єднань** (конфесій). Тому якщо вже говорити про логічну послідовність прийняття цих актів, то першою має бути прийнята саме нова редакція Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», що визначить юридичні рамки створення та діяльності релігійних об'єднань (конфесій), надавши їм статус юридичної особи, а отже й суб'єкта права, і лише тоді має сенс схвалювати Концепцію, що закріпить принципи взаємодії двох суб'єктів права: держави та релігійних об'єднань (конфесій).

Як би там було, для світської держави, яка на конституційному рівні закріпила принцип відокремлення держави і церкви, права релігійних організацій є похідними від права фізичних осіб спільно сповідувати віру та об'єднуватися з іншими. На превеликий жаль, нерозуміння цієї прописної істини спровокувало появу низки документів, у яких релігійні організації наполягають на першочерговому схваленні Концепції державно-конфесійних відносин в Україні, і лише потому – нової редакції Закону «Про свободу совісті»²⁷.

Мені здається, робоча група певною мірою уникла спокуси прямо чи непрямо поставити в центр уваги законопроекту релігійні організації. Законопроект виходить з того, що основними суб'єктами права як на свободу світогляду та віросповідання, так і права на об'єднання з іншими особами є саме фізичні особи. Релігійні організації – під кутом зору світської держави – не більш, ніж форма реалізації названих прав. Причому порядок утворення та правовий статус цієї «форми», наскільки це не суперечить здоровому глузду, мають бути виписані у законі «симетрично» до порядку утворення й правового статусу іншої «форми», у якій фізичні особи традиційно реалізують своє право на колективний вияв нерелігійного світогляду. Йдеться насамперед про громадські організації.

І тут ми переходимо до іншого концептуального питання: чи є чітка межа, об'єктивний вододіл між релігійним та нерелігійним світоглядом? Чи можливо дати вичерпну та несуперечливу юридичну дефініцію релігії, а відтак і релігійної організації? Услід за ОБСЄ та Венеціанською Комісією²⁸ робоча група відповіла на поставлені питання

²⁷ Така позиція релігійних організацій зафіксована, зокрема, у листі Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій на ім'я Президента України Ющенка В.А. від 2 червня 2006 року.

²⁸ Див.: п. 2 розділу А частини II *Guidelines for review of legislation pertaining to religion or belief*: «The definition of “religion”. Legislation often includes the understandable attempt to define “religion” or related terms (“sects”, “cults”, “traditional religion”, etc.). There is no generally accepted definition for such terms in

негативно і тому визнала за недоцільне наводити у законопроекті визначення термінів «релігія» та «віросповідання». Фізичні особи – основні суб'єкти права на свободу світогляду та віросповідання – мають самі визначати ступінь «релігійності» свого світогляду. Це означає, що в рамках здорового глузду саме учасники об'єднань фізичних осіб мають визначатися, реєструвати (у разі потреби) своє об'єднання як релігійну чи як громадську організацію.

Принагідно зазначу, що визнання розмитості межі між релігійним та нерелігійним світоглядом вимагає аналогічного порядку утворення та аналогічного правового статусу для релігійних та громадських організацій. І слід визнати, що така «аналогія» чи «симетричність» в цілому в законопроекті наявні.

Ще однією концептуальною особливістю законопроекту є чисельність у ньому бланкетних норм. Ще на початку діяльності робочої групи ми домовилися, що оподаткування релігійних організацій, трудові відносини в них, порядок заснування релігійними організаціями інших юридичних осіб тощо не є предметом цього законопроекту. Для цього є галузеве законодавство, що подеколи містить норми, які прямо забороняють втручатися у сферу їхнього регулювання²⁹. Тому законопроект пропонує врегулювати лише ті питання, які не врегульовані іншими законодавчими актами, чи ті, де статус фізичних осіб та релігійних організацій, як суб'єктів права на свободу світогляду та віросповідання, має певні особливості. Це дозволило, зокрема, зменшити кількість розділів законопроекту до п'яти, включаючи перехідні та прикінцеві положення, проти шести у чинному законі.

В цьому питанні робоча група прийняла логіку ОБСЄ та Венеціанської Комісії, які у вже згадуваних Настановах констатують, що законодавчі норми, покликані запобігти правопорушенням на релігійному чи світоглядному ґрунті, а також правопорушенням, що вчиняють релігійні та псевдорелігійні групи, доцільно вносити не до спеціальних законів про свободу віросповідання, а до законодавчих актів, що визначають покарання за цивільні, адміністративні, кримінальні та інші правопорушення³⁰.

І остання концептуальна заувага. У робочої групи вистачило мудрості та життєвого досвіду не прагнути теоретично-ідеального законопроекту. Традицію та природний консерватизм релігійних організацій не можна радикально змінити і не варто радикально змінювати в один день. Тому розробники законопроекту виходили з логіки обережних та зважених змін законодавчого середовища у такій делікатній сфері як свобода світогляду та віросповідання. Подеколи це шкодило юридичній стрункості та вивершеності законопроекту, але водночас збільшувало шанси того, що він стане законом. Прикладом такого компромісу між традицією та юридичною теорією може слугувати відсутність у законопроекті вимоги перереєстрації з прийняттям нового закону релігійних громад.

4. Окремі новели

Серед окремих новел законопроекту насамперед слід виділити ті, що знімають претензії до нас Ради Європи. І, мабуть, перше, про що слід згадати – це новий підхід до

---

international law, and many States have had difficulty defining these terms. It has been argued that such terms cannot be defined in a legal sense because of the inherent ambiguity of the concept of religion. A common definitional mistake is to require that a belief in God be necessary for something to be considered a religion. The most obvious counterexamples are classical Buddhism, which is not theistic, and Hinduism, which is polytheistic».

²⁹ Див.: приміром, ст. 1 Закону України «Про систему оподаткування» від 25 червня 1991 року № 1251-ХІІ: «Ставки, механізм справляння податків і зборів (обов'язкових платежів), за винятком особливих видів мита та збору у вигляді цільової надбавки до діючого тарифу на електричну та теплову енергію, збору у вигляді цільової надбавки до затвердженого тарифу на природний газ для споживачів усіх форм власності і пільги щодо оподаткування не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами України, крім законів про оподаткування».

³⁰ Див. п. 1 Розділу А частини II *Guidelines for review of legislation pertaining to religion or belief*, що так і називається «*Whether legislation is necessary*» (Чи конче потрібно законодавство?).

класифікації релігійних організацій. Якщо чинний закон класифікує релігійні організації за **релігійною** ознакою (що чомусь обмежується християнською традицією): громади, монастирі, братства, місії, духовні навчальні заклади, релігійні управління та центри, то законопроект пропонує релігійно-нейтральну **юридичну** класифікацію, що відповідає загальній класифікації юридичних осіб приватного права: релігійні товариства, релігійні установи та релігійні об'єднання (як об'єднання релігійних організацій). Такий підхід дозволяє уникнути дискримінації релігійних організацій, що мають традиційні релігійні назви, яких бракує в чинному Законі: релігійний орден, дацан, скит тощо.

Запропоновані у законопроекті організаційно-правові форми, в яких можуть утворюватися релігійні організації, практично охоплюють весь можливий спектр юридичних конструкцій: 1) релігійне товариство – організація, що має корпоративний устрій, утворена фізичними особами, які беруть участь у її діяльності та управлінні нею; 2) релігійна установа – організація, утворена у розпорядчий спосіб іншою релігійною організацією – юридичною особою для досягнення певної, визначеної у статуті мети; 3) релігійне об'єднання – об'єднання релігійних організацій.

Така класифікація одразу знімає ще одну претензію з боку ПАРЕ, а саме: неможливість набути статус юридичної особи для релігійних об'єднань. У разі прийняття законопроекту, зникне алогічна та непритаманна українському законодавству конструкція, коли релігійні управління та центри зі статусом юридичної особи представляють релігійні об'єднання, що такого статусу не мають. Законопроект пропонує чітку процедуру державної реєстрації як місцевих, так і всеукраїнських релігійних об'єднань. Місцеве релігійне об'єднання зможуть створити два та більше релігійних товариства, зареєстрованих на території одної адміністративно-територіальної одиниці вищого рівня. Всеукраїнське релігійне об'єднання можуть створити релігійні організації чи місцеві релігійні об'єднання, зареєстровані у більшості адміністративно-територіальних одиниць вищого рівня. Керівні органи релігійних об'єднань, у разі потреби, зможуть набувати статусу юридичної особи у формі релігійних установ.

Законопроект передбачає також право релігійних організацій утворювати структурні підрозділи без статусу юридичної особи – філії та представництва, що не потребують на державну реєстрацію. Водночас представництва закордонних чи міжнародних релігійних чи міжрелігійних об'єднань чи центрів (як і представництва міжнародних громадських організацій) підлягають обов'язковій державній реєстрації.

У разі прийняття законопроекту зменшиться мінімальна кількість засновників релігійного товариства: достатньо буде трьох **осіб** з повною дієздатністю проти десяти **громадян**, потрібних сьогодні. Скрізь по тексті законопроекту, окрім норм, що гарантують право на проходження альтернативної (невійськової) служби та право церковно- та священнослужителів обирати та бути обраним до органів державної влади та місцевого самоврядування, термін «громадяни» замінено на термін «особи», оскільки право на свободу світогляду та віросповідання не залежить від громадянства. Відтак законопроект знімає проблему дискримінації іноземців та апатридів.

Функції державної реєстрації релігійних організацій пропонується покласти на Міністерство юстиції та його територіальні органи. І це логічно: якщо в процесі реєстрації релігійних організацій їхні установчі документи перевірятимуться на відповідність лише закону, кому як не органам юстиції робити таку перевірку. Розгалужена до районного рівня система управлінь юстиції, наявність достатньої кількості фахових юристів, досвід реєстрації громадських і благодійних організацій та потужний центральний апарат, здатний забезпечити фахову консультаційну та методологічну підтримку у застосуванні законодавства, – лише деякі аргументи на користь цієї новели.

В цілому законопроект передбачає зменшення строків державної реєстрації релігійних організацій: 10 днів для релігійного товариства та установи, місяць – для релігійного об'єднання, 3 місяці – для установи чи представництва, яке утворюють в Україні закордонні та міжнародні релігійні та міжрелігійні об'єднання і центри, до 6

місяців – для релігійних організацій, що належать до релігійних течій, які не представлені в Україні. Останній, найдовший, строк пояснюється тим, що релігійні організації, які належать до релігійних течій, які не представлені в Україні, можуть бути зареєстровані тільки після проведення комплексного дослідження відповідності законодавству України віросповідної доктрини та практики діяльності релігійних організацій цієї течії.

Доцільність упровадження в Україні інституту комплексного дослідження відповідності законодавству України віросповідної доктрини та практики діяльності релігійних організацій, що належать до релігійних течій, які не представлені у нашій державі, викликала доволі бурхливе обговорення. З одного боку, у сучасному світі, де посилюється релігійна чи псевдорелігійна складова різноманітних екстремістських рухів, національна безпека вимагає прискіпливого ставлення до нових віровчень. Україна досі пам'ятає «подвиги» Великого білого братства, статут якого зареєструвала київська міська влада.

З іншого боку, релігієзнавча експертиза, яку наразі здійснює Державний департамент релігій на підставі ст. 30 чинного Закону, за браком широкого консенсусу щодо самого поняття «релігія» є прямим шляхом до корупції та інших зловживань посадових осіб, що здійснюють державну реєстрацію статутів релігійних організацій. Бо предметом релігієзнавчої експертизи за визначенням є належність чи неналежність організації, що подає на державну реєстрацію свій статут, до релігійних. Як я вже писав, провести чітку юридичну межу між релігійним та нерелігійним світоглядом неможливо. А відтак сьогодні право осіб спільно сповідувати новітню чи нетрадиційну релігію та об'єднуватися для цього поставлено в пряму залежність від погляду групи науковців на те, що є релігією і що нею не є.

Мені здається, що запропоноване у законопроекті формулювання про комплексне дослідження **відповідності законодавству України** віросповідної доктрини та практики діяльності релігійних організацій, що належать до релігійних течій, які не представлені у нашій державі, ставить зовсім інші, легітимні акценти у справі обмеження діяльності в Україні нових для нашої країни релігійних рухів. Нагадаю, що можливість такого обмеження прямо передбачена міжнародними актами: «свобода сповідувати релігію чи виявляти світогляд підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є кінцевими в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб»³¹. Отже, якщо діяльність чи віросповідна доктрина релігійних течій, не представлених досі в Україні, суперечить національному законодавству, держава має повне право не реєструвати статuti організацій, що належать до цих течій. Бодай з огляду на потребу захистити права і свободи інших, законслухняних, осіб.

Законопроект закладає засади для розв'язання давньої проблеми інтеграції релігійної освіти у національний освітній простір. Робоча група запропонувала надати релігійним організаціям право засновувати навчальні заклади на юридичними особами приватного права. Більш того, релігійні організації відповідно до законопроекту збережуть право засновувати релігійні навчальні заклади, що мають право здійснювати свою діяльність без ліцензії на надання освітніх послуг та без дотримання державних стандартів освіти. Такі заклади утворюватимуться у формі релігійних установ.

З огляду на сумний досвід втягування релігійних організацій у політичну діяльність і насамперед у виборчі перегони, законопроект докладно регламентує заборону на участь релігійних організацій у політичній діяльності, залишаючи таке право для церковно- та священнослужителів, якщо вони діють від власного імені, а не як посадові особи. Участь релігійної організації у виборчих перегонах на боці, як і агітація проти якогось з кандидатів

□ рівні з іншими

³¹ Див., зокрема, ч. 3 ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ч. 3 ст. 1 Декларації про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, ч. 2 ст. 9 Конвенції про захист прав людини та засадничих свобод.

на виборну посаду в органах державної влади та місцевого самоврядування стане, у разі прийняття законопроекту, підставою заборонити діяльність такої організації у судовому порядку.

У цьому контексті доречно згадати, що на перший погляд законопроект пропонує розширений проти чинного Закону перелік підстав для припинення діяльності релігійної організації. Однак це лише на перший погляд. Три начебто новели законопроекту:

- ✓ перешкоджання учасникам релігійної організації чи іншим особами в отриманні обов'язкової освіти;
- ✓ схиляння учасників релігійної організації чи інших осіб до самогубства;
- ✓ перешкоджання протиправними засобами вільному виходу з релігійної організації її учасників, – як підстави для заборони діяльності релігійної організації насправді є лише уточненням норми чинного закону, що у ст. 3 повторює цитовану вище норму міжнародних актів про підстави обмеження права сповідувати релігію та виявляти світогляд. У свою чергу абз. 1 ч. 4 ст. 16 чинного Закону, що визначає одну з підстав припинення діяльності релігійних організацій у судовому порядку, посилається саме на ст. 3. Та і навряд чи у державі, що задекларувала відданість демократичним вартостям, хтось серйозно відстоюватиме право релігійної організації на вчинення дій, названих вище.

У законопроекті докладніше за чинний Закон виписані особливості майнового статусу релігійних організацій. Цьому присвячено дві статті. Перша з них містить три принципово нових норми: 1) що вказує на потребу прийняти окремий закон про повернення релігійним організаціям майна, раніше націоналізованого державою (строк підготовки такого законопроекту встановлюють перехідні положення); 2) що забороняє відчужувати культове майно іншим суб'єктам, ніж релігійні організації; 3) що зобов'язує Кабінет Міністрів України створити та визначити порядок ведення Державного реєстру культового майна.

Остання норма давно на часі, оскільки чинне законодавство забороняє накладати стягнення на культове майно за претензіями кредиторів, водночас ані реєстру культового майна, ані законодавчого визначення, яке майно вважати культовим, не існує. До того ж існує низка актів Президента та Кабінету Міністрів України про повернення релігійним організаціям культового майна, що, окрім суперечності пункту 7 частини першої статті 92 Конституції України³², також стикається з проблемою невизначеності, яке майно вважати культовим.

До речі, законопроект пропонує, окрім вже згаданого реєстру культового майна, запровадити державний реєстр релігійних організацій. За задумом розробників, обидва реєстри мають бути відкритими, а відтак кожен зможе отримувати інформацію про релігійні організації (окрім інформації про ідентифікаційні номери фізичних осіб – учасників релігійних товариств) та культове майно. Це, зокрема, дозволить нарешті скласти уявлення про **реальну** кількість громад, що входять до складу того чи того релігійного об'єднання, а не лише про те, скільки громад певного віросповідання зареєстрували свої статути.

Але повернемося до особливостей майнового статусу релігійних організацій. До прийняття закону про реституцію колишнього церковного майна законопроект пропонує квазіреституційну норму: «До повернення у встановленому законом порядку у власність релігійних організацій культових будівель та іншого культового майна, раніше націоналізованого державою, та культового майна, яке держава чи територіальні громади відтворили після того, як воно було повністю чи частково знищено, таке майно, якщо воно

³² Стаття 92 Конституції України: «Виключно законами України визначається: [...] правовий режим власності».

перебуває у державній чи комунальній власності, передається органами, уповноваженими управляти відповідним майном, у безоплатне користування релігійних організацій».

На відміну від ст. 17 чинного Закону, робоча група пропонує позбавити органи, уповноважені управляти культовим майном, що перебуває у державній чи комунальній власності, дискреції вирішувати, передавати таке майно у користування релігійним організаціям чи ні. Законопроект доволі жорстко визначає: уповноважені державні та комунальні органи **зобов'язані** передати культове майно у безоплатне користування релігійних організацій. Виняток становить лише майно, включене Урядом до спеціального переліку культового майна, що не підлягає передачі у безоплатне користування релігійних організацій.

Законопроект пропонує встановити місячний строк для розгляду заяви про передачу культового майна у безоплатне користування у ситуаціях, коли щодо такого майна немає спору між релігійними організаціями, і трьохмісячний строк у разі, коли на передачу культового майна претендує дві та більше релігійних організацій.

О. Саган*
С. Здіорук*

ПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ ЗМІНИ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ СВОБОДИ СОВІСТІ

Пошук оптимальної моделі державно-церковних відносин в Україні потребує детального вивчення і компаративного аналізу європейського і світового досвіду врегулювання проблемних питань у розвитку релігійних інституцій. Добрим орієнтиром тут є приклад врегулювання проблем у релігійній сфері західно- і центральноєвропейських країн, де значну увагу приділяють розвитку рівноправного діалогу держави з релігійними інституціями, створюють сприятливі умови для якнайшвидшої адаптації законодавства до вимог Європейського Союзу у сфері свободи совісті. А саме – «Європейської конвенції з прав людини», «Паризької хартії для нової Європи», низки рекомендацій та рамкових конвенцій ПАРЄ. Метою цих заходів є поступове переведення державно-церковних відносин на рівень соціального партнерства.

Відокремлення церкви від держави зовсім не свідчить, що держава і церква не можуть співпрацювати у багатьох сферах, хоча є різними за своєю природою інституціями. Існує чимало сфер соціального і громадського життя, в яких їхня співпраця є або у перспективі може бути плідною. А це – розробка й впровадження різноманітних соціальних програм, захист фундаментальних норм моралі, духовне виховання молоді, підтримка інституту сім'ї, збереження довкілля, відродження традицій милосердя і благодійництва, охорона здоров'я тощо. За останні роки в Україні здійснено чимало таких спільних соціальних проектів – багато церков утримують сиротинці, будинки для одиноких та літніх людей, хоспіси, здійснюють реабілітаційні програми для безпритульних дітей, інвалідів тощо. Активною є участь релігійних організацій у проведенні суспільно значущих акцій, під час яких релігійні організації виховують у вірних повагу до національних свят, історичних подій, культурних та духовних надбань Українського народу.

Проте, на жаль, правове поле, в межах якого може здійснюватися вказана співпраця, в Україні ще не є усталеним та досконалим. Зокрема, це стосується співпраці з

* Науковий консультант Секретаріату Президента України, докт. філос. наук

* Зав. відділу Інституту стратегічних досліджень, канд. філос. наук

церквами у системі світської освіти, запровадження інституту капеланства у Збройних Силах та інших військових формуваннях України тощо.

Невідкладного правового врегулювання потребує процес запровадження релігійно орієнтованих курсів у загальноосвітніх навчальних закладах. Межа між загальноосвітньою виховною роботою та катехізацією є надзвичайно тонкою, що є спокусою для окремих релігійних організацій всілякими засобами забезпечити свою присутність у загальноосвітніх та вищих світських навчальних закладах. Взаємоприйнятним виходом з цієї ситуації міг би бути розвиток характерних для більшості розвинених країн світу конфесійних загальноосвітніх навчальних закладів. Крім того, викладання духовно-моральних курсів може здійснюватися лише фаховими педагогами, а батьки та учні повинні мати можливість вільного вибору таких курсів. У цьому аспекті вважаємо значним кроком держави назустріч потребам церков включення спеціальності «Богослов'я (Теологія)» до переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах. Завдяки цьому відкрилася можливість державної акредитації богословських навчальних закладів, визнання державою їхніх дипломів. При цьому важливими були б і зустрічні кроки з боку відповідних богословських інституцій.

Таким чином, нагальною потребою нинішнього етапу розвитку державно-церковних відносин є **вдосконалення законодавства у сфері свободи совісті, розробка та впровадження у життя ефективного політико-правового механізму регулювання суспільно-релігійних та державно-церковних відносин.**

Хоча свого часу прийнятий у 1991 році Закон України "Про свободу совісті та релігійні організації" отримав схвальні оцінки Парламентської Асамблеї Ради Європи та позитивно згадувався у доповідях Держдепартаменту США з релігійної свободи, нині, в руслі загальнонаціонального плану виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи, на порядку денному стоїть прийняття нової редакції цього Закону, оскільки, на нашу думку, вирішення сучасних проблем державно-церковних відносин в Україні вичерпало свій адміністративний ресурс¹. Відтак об'єктивно в правовому полі країни складається ситуація необхідності зміни чинного законодавства як у сфері функціонування релігійних інституцій, так і регулюванні державно-церковних відносин.

Зокрема потребує невідкладного законодавчого врегулювання порядок усіх аспектів співпраці держави і релігійних організацій у царині освіти; унормування порядку визнання релігійних інституцій суб'єктами права при заснуванні дошкільних, загальноосвітніх і вищих навчальних закладів; проблеми повернення церквам і релігійним організаціям колишніх культових споруд та майна, що перебувають у державній та комунальній власності; механізм заборони релігійним організаціям брати участь у діяльності політичних партій або фінансувати їх, здійснювати політичну агітацію; розробка ефективного механізму внесення відомостей про релігійні інституції до Єдиного державного реєстру при набутті статусу юридичної особи (проблема подвійної реєстрації) тощо.

Актуальними залишаються правові колізії між Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» й Законом України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців»; Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» й Законом України «Про загальний військовий обов'язок».

У зв'язку із означеними проблемами у сфері правового регулювання державно-церковних і міжцерковних відносин, а також з метою застосування Рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЕ), зокрема, Резолюції 1466 (2005) про виконання Україною обов'язків і зобов'язань, а також пояснювальної записки до неї §§269-

¹ Дет. див.: Саган О.Н. Сучасні проблеми державно-церковних відносин в Україні: аспект врегулювання чинного законодавства // Релігійна свобода. Науковий щорічник. – К., 2006. – С. 73-79.

271², за якою Україна взяла на себе зобов'язання впровадити недискримінаційну систему реєстрації церков та віднайти правове рішення щодо повернення церковного майна, відповідно до Плану дій "Україна – Європейський Союз" на 2005 рік та у щорічному цільовому плані "Україна – НАТО" на 2005 рік, Президентом України був підписаний Указ №39 (від 20 січня 2006 року) "Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи". Підпунктом шостим пункту другого Плану передбачалася розробка нової редакції Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації".

На виконання Указу Президента України, Кабінет Міністрів доручив Міністерству юстиції (розпорядження № 2571/1/1-06 від 3 лютого 2006 року) підготувати вказаний законопроект. У зв'язку із цим слід віддати належне Мінюсту України. У короткий термін тут була створена робоча група з підготовки вказаного законопроекту, до роботи в якій були залучені представники релігійних організацій, науковці та експерти. Така співпраця, як справедливо вважало керівництво міністерства, мала забезпечити нову редакцію закону від правових колізій, розробити і прийняти законодавчі зміни, що реально покращують правове поле, надають можливість усунути проблемні питання у діяльності релігійних організацій.

Новий проект закону отримав назву "Про свободу світогляду, совісті віросповідання та релігійні організації". Оскільки це не входить у завдання даної статті, ми не будемо вдаватися до детального аналізу нового законопроекту – всі бажаючі могли ознайомитися із законопроектом, а також висновками експертів Венеціанської Комісії і ОБСЄ (затвердженого на 68-й пленарній сесії Європейської комісії за демократію через право 9 жовтня 2006 року № 391) на Інтернет-сторінці Мінюсту. Відзначимо лише, що, на наш погляд, його новими рисами є: поширення віросповідних (світоглядних) прав з громадянина на кожную особу; можливість часткового або повного фінансування державою суспільно корисних проектів, які здійснюються релігійними організаціями; передання функцій реєстрації релігійних організацій до компетенції Міністерства юстиції України; отримання права для релігійних організацій мати філії та представництва як відокремлені структурні підрозділи без статусу юрособи; заміна спеціальної правоздатності на універсальну, тобто право робити все, що прямо не заборонено законом, зокрема й здійснювати господарську та підприємницьку діяльність тощо. Проте проект містить і ряд положень, які потребують свого подальшого вдосконалення, а саме у розвиток одного із базових його принципів – принципу визнання у реалізації віросповідних (світоглядних) прав пріоритету прав особи щодо прав колективних суб'єктів.

Але вже на час закінчення роботи над законопроектом – наприкінці 2006 року – стало зрозуміло, що в умовах нової політичної ситуації в країні, а саме домінування в парламенті антикризової коаліції, передача законопроекту у Верховну Раду України має значний політичний ризик.

² Україна взяла на себе зобов'язання запровадити нову недискримінаційну систему реєстрації церков та віднайти правове рішення щодо повернення церковного майна. Чинний Закон про свободу совісті та релігійні організації було ухвалено у 1991 році. Незважаючи на те, що він вважається одним з найкращих законів про свободу релігії у регіоні, деяким положенням бракує ясності. Закон обмежує форми, в яких можуть бути створені релігійні організації, обмежує мінімальну кількість засновників до 10 дорослих осіб (тоді як така сама вимога для громадських об'єднань – 3 особи), забороняє створення місцевих чи регіональних підрозділів без створення юридичної особи, не передбачає можливості надання статусу юридичної особи релігійним асоціаціям, дискримінує іноземців і осіб без громадянства. Існує брак ясності щодо того, які організації реєструються регіональними державними органами, а які – Державним комітетом з релігійних питань. Закон також містить ряд неоднозначних положень, які залишають значну свободу дій виконавчим органам. Отже, **досить прогресивний закон на час свого ухвалення зараз потребує значних змін**. У той самий час, чинний принцип реєстрації статутів релігійних організацій для отримання статусу юридичної особи і відсутність вимоги реєстрації релігійних організацій як таких мають бути встановлені з урахуванням Рекомендацій Асамблеї 1556 (2002).

Це засвідчили попередні розгляди законопроектів, що стосувалися діяльності церков. Зокрема законопроекти В.Стретовича та О.Турчинова щодо надання Церквам і релігійним організаціям права постійного користування земельними ділянками із земель державної та комунальної власності (№1101 від 30.06.2006 та №2260 від 04.10.2006 відповідно) 17 жовтня 2006 р. були відхилені народними депутатами, що, на думку експертів, свідчить не лише про нерозуміння більшою частиною представників депутатського корпусу реальних потреб церков і релігійних організацій, але й про небажання це розуміти. Така ж доля 1 листопада минулого року спіткала і законопроект В.Стретовича щодо надання релігійним організаціям права засновувати загальноосвітні навчальні заклади різного рівня (№ 2020 від 30.08.2006).

Як відзначають експерти, в усіх цих випадках фракції «антикризової коаліції» голосували проти вказаних законопроектів, незважаючи на те, що на адресу керівництва Верховної Ради України та парламентських фракцій з боку членів Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій були направлені листи на підтримку зазначених законопроектів, а народні депутати з відповідних фракцій не втомлюються робити цілком правильні заяви про свою підтримку церкви. Проте єдності в цих питаннях немає і в лавах опозиції. На сьогодні на розгляді Верховної Ради України знаходиться черговий законопроект (вже восьмий з 2003 р.) з проблеми землекористування релігійних організацій (автори – народні депутати України Р.Лук'янчук, Я.Сухий, О.Турчинов; реєстр № 2426 від 30.10.06), а також законопроект О.Боднар та О.Турчинова щодо заборони приватизації колишніх культових споруд (реєстр № 2758 від 15.12.06).

Інше велике питання – надзвичайно низький рівень осмислення народними депутатами сучасного стану державно-церковних відносин в Україні та світі, а саме підхід до розвитку релігійних інституцій в країні із позицій тоталітарних "опіумних" оцінок. Відтак виникає пряма загроза зміни внутрішньої логіки будь-якого законопроекту, що стосується релігії й вилучення з них принципів світоглядних положень, а також, як відкрито висловлюються окремі політики, максимального наближення до аналогічних російських законів.

Підставою для таких розмірковувань є відсутність в Україні правового механізму, який дозволяє Урядові заперечувати внесення поправок і зняття законопроектів із голосування у випадку кардинальної зміни депутатами напрацьованих експертами базових положень.

Інший ризик полягає в тому, що в Україні значно ослабла виконавча дисципліна щодо дотримання чинного законодавства. Особливо це стосується сфери свободи совісті. Після кількох реорганізацій державний орган, який має відповідати за державно-церковні відносини, фактично не має ефективних механізмів впливу на ситуацію в країні. Крім того, значно ослаблено і кадрове забезпечення структур нинішнього Державного комітету у справах національностей та релігій в регіонах країни. Відтак набрання чинності нової реакції закону може спричинити значні труднощі у реєстрації громад тощо.

Ці та інші причини стали спонукальним чинником того, що нова редакція закону про свободу совісті не отримала підтримки Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій. Представники багатьох церков вважають, що новий проект закону містить суперечливі положення, які можуть викликати ускладнення міжконфесійної ситуації в країні, а тому роботу над законопроектом доцільно призупинити до вироблення і узгодження всіма церквами Концепції державно-церковних відносин. Особливу небезпеку нового законопроекту вбачають в лобіюванні окремими церквами (найбільш активні в цьому Римсько-Католицька та Українська Православна Церкви) права на закріплення статусу юридичної особи не за громадами, а за церквою в цілому. Це фактично унеможливить зміну юрисдикції громад, що значно звужить конституційні права віруючих.

Ці та деякі інші причини політичного характеру спонукали Першого віце-прем'єр-міністра України М.Азарова надіслати у Секретаріат Президента України прохання зняти з контролю підпункт шостий пункту другого "Плану Заходів з виконання обов'язків та

зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи" – розробку нової редакції Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації". Секретаріат Президента України погодився на цю пропозицію і питання було зняте з контролю як таке.

Як відзначив Президент України на зустрічі із єпископатом УПЦ КП (12.01.2007 р.), на порядку денному нині стоїть розробка Концепції державно-церковних відносин, яка б відповідала європейському та світовому досвіду врегулювання проблемних питань, пов'язаних із свободою совісті в Україні, проте враховувала національну специфіку, традиції міжконфесійних відносин, що склалися. Ця Концепція повинна пройти експертне обговорення, а до її розробки мають бути залучені представники Всеукраїнської Ради церков та інших зацікавлених церковних й громадських інституцій. За основу Концепції можна було б взяти вже напрацьований кілька років тому проект документу, створений робочою групою за участю Центру економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова та представників церков.

Зазначимо, що зняття з порядку денного урядового проекту закону про свободу совісті не зупинило законотворчі ініціативи народних депутатів. Вже 26 січня 2007 р. народним депутатом О.Фельдманом був поданий новий законопроект «Про внесення змін до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації“» (щодо зловживання правом на свободу світогляду і віросповідання, реєстр. № 3035). Цей законопроект яскраво підтверджує наші попередні висновки щодо рівня осмислення проблем свободи совісті народними обранцями. Окрім багатьох інших проблемних, з точки зору нинішньої світової практики у сфері свободи совісті, питань, пан Фельдман зокрема пропонує надавати законні підстави для обмеження прав віруючого на свободу совісті та віросповідання, а саме запроваджувати тимчасове обмеження за рішенням суду права на свободу світогляду і віросповідання шляхом вжиття запобіжних заходів, а також обмежувати за рішенням суду право на свободу світогляду і віросповідання. Таким чином, суддя, на думку депутата, має визначати вид та міру покарання, а це, як стверджують експерти, неминуче призведе до суддівського свавілля та різного тлумачення й застосування тих самих норм закону.

Деяка інша ситуація виникла із розробкою проекту закону "Про повернення майна культового призначення релігійним організаціям". Зазначимо, що реституція (або повернення колишньому власникові) майна релігійного призначення – одне із зобов'язань України, яке вона взяла на себе, коли вступала до Ради Європи. Проте, що це зобов'язання не виконане, Рада Європи нагадувала Україні востаннє у своїй доповіді від 5 жовтня 2005 року. Реагуючи на зауваги Ради Європи, Президент України видав згадуваний вище Указ № 39 (від 20.01.2006 р.), яким зобов'язав Мінюст до 1 квітня 2006 р. подати в установленому порядку Кабінетові Міністрів України для наступного внесення на розгляд Верховної Ради України законопроект про вдосконалення правил повернення релігійним організаціям церковного майна. Мінюст підготував законопроект «Про засади повернення культових будівель та майна релігійним організаціям», проте фактично не залучив до його розробки релігійні організації та експертів. Унаслідок такої закритості процедури та через брак відповідних фахівців розроблений законопроект зазнав обґрунтованої критики з боку релігійних організацій.

Нині проект закону розробляється спеціальною міжвідомчою комісією з реституції церковного майна, що хоча й була створена в Кабінеті Міністрів України ще у 2002 році (у 2005-2006 роках фактично не працювала), проте й досі не подала якихось законодавчих ініціатив. І це не дивно, оскільки проблеми, які піднімаються конфесіями, лежать поза компетенцією комісії, навіть якщо вона міжвідомча. Саме тому потрібен не тільки Закон України "Про реституцію церковного майна", але й довгострокова Національна програма, розрахована на 20-30 років, в якій би було чітко визначено, які об'єкти, в якому році і якій церкві будуть передані, а також зазначено, що і чому назавжди залишиться у державній власності. Зрештою на програму потрібні значні кошти, які необхідно передбачити окремим рядком у Держбюджеті, інакше весь тягар реституції ляже на й так знекровлені місцеві бюджети. Такий підхід до реституції – світова практика. А без цього листи

віруючих і надалі будуть робити великі кола високими кабінетами та повертатимуться із тими ж відписками авторам, що й в попередні роки. Бо куди подіти ті бібліотеки, архіви, будинки органної та камерної музики і т.п., які нині розміщені в культових спорудах? Відтак подальше зволікання з прийняттям продуманої програми реституції все далі заганятиме владу у глухий кут: з одного боку, добровільні зобов'язання перед Євросоюзом і віруючими щодо повернення майна, а з іншого – руйнування системи закладів культури зі всіма витікаючими з цього наслідками.

Підводячи підсумок, зазначимо, що на даному етапі розвитку політичної ситуації в країні, що характеризується відсутністю домінантного потужного політичного центру, а також перманентною зміною політичних домовленостей, ми повинні дуже обережно підійти до вирішення стратегічних питань державно-церковних відносин, які в жодному разі не повинні стати заручниками тих чи інших політичних торгів. А тому до прийняття узгодженої всіма конфесіями Концепції державно-церковних відносин базовий закон про свободу совісті змінювати не доцільно. Наявність Концепції дозволить також більш чітко регламентувати діяльність тих державних органів, які регулюють нині питання, пов'язані із свободою совісті в країні. Поряд з цим, напрацювання нових проектів законів та законів про внесення змін до тих законодавчих актів, які стосуються сфери свободи совісті, не повинні зупинятися. Досягнення консенсусу між церквами та законодавцем щодо часткових змін у законодавстві у сфері функціонування в Україні релігійних інституцій (наприклад, щодо землекористування, освіти тощо) повинно ставати основою для спільної роботи представників законодавчої гілки влади та конфесій.

М. Бабій*

ПРОБЛЕМИ ПОНЯТІЙНОГО ДИСКУРСУ В КОНТЕКСТІ НОВОЇ РЕДАКЦІЇ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ»

Предметна площина інформаційно-аналітичної дискусії щодо основних новацій і по-новому виписаних, юридично оформлених положень проекту Закону «Про свободу совісті, світогляду, віросповідання та релігійні організації», який підготовлено робочою групою Міністерства юстиції України (2006 р.) - **надзвичайно широка й багатоаспектна.**

Наявні проблеми експлікуються як у контексті потреб українського соціуму й кожного в ньому суцього, релігійних спільнот, а також викликів часу, ситуації, що склалася в релігійному середовищі України, так і вимог міжнародного (зокрема європейського) співтовариства.

Сфера свободи совісті, віросповідання, поза сумнівом, стосується самої делікатної, інтимної ділянки людського буття, царини духу, вияву свободи особистості. Науковцями, теологами, політиками вона визнається такою, що має фундаментальний характер. Не випадково свобода совісті, розглядається як базова в системі інших свобод. Тому, що «вільна совість у вірі є вищою понад усе»¹.

Зауважимо, що це практично перше в історичному вимірі визнане на практиці суб'єктивне право людини. Одержавши реальне законодавче закріплення, будучи конструктивною, ідея свободи совісті набула чіткого юридично оформленого змісту й наповнення.

---

* Старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства ІФ імені Г.С. Сковороди НАН України, канд. філос. наук.

¹ Бердяев Н.А. Новое религиозное сознание и общественность. – М., 1999. – С. 70.

Коли ми говоримо про нові можливості, розширене правове поле свободи віросповідного вияву, які концептуально охоплює означений проект закону, ми передовсім беремо до уваги дві визначальні площини, де право реалізує свій потенціал: **особистісну й колективну**. Це, до речі, знаходить своє вираження вже в назві нової редакції Закону «Про свободу совісті, віросповідання та релігійні організації», а також і в його структурі. Якщо статті 3 і 4 проекту Закону утверджують право людини (кожного, хто живе в Україні) на свободу совісті, світогляду віросповідання, то практично всі інші – в правовому аспекті – стосуються лише свободи віросповідного вияву в її колективному вимірі. Причому питома вага прав особистості у сфері свободи віросповідного вияву в контексті проекту Закону дещо зросла, хоча слід визнати, що основний акцент у площині означеного проекту робиться на релігійних спільнотах, на їхніх правах і обов'язках, можливостях виконання ними своєї місії, притаманних їм завдань і мети.

Звернемо увагу на те, що проблеми свободи світогляду, свободи совісті особистості не знайшли свого цілісного, конкретизованого відображення. Вони (саме в проекті Закону) декларуються, подаються, як кажуть, через кому, формально, а основний наголос (більше ніж 95 відсотків норм) зосереджено на проблемах свободи віросповідного вияву, свободи релігійних організацій.

Зрозуміло, що в цьому є своя історично зумовлена закономірність і певна логіка в правовому забезпеченні, гарантіях і захисті свободи релігії. Повторюю, саме свободи релігії, а не свободи носіїв інших світоглядних виявів: агностиків, атеїстів, невіруючих або, як говорить Хабермас, - *«людей, позбавлених релігійного слуху»*. Зміст проекту закону, його положення практично не містять конкретних норм, які стосуються свободи світоглядного, зокрема позарелігійного, вияву.

Важливими в аспекті аналізу положень проекту Закону постають, як на наш погляд, питання використання *понять і термінів*, адекватності в їх смислового визначенні, релятивності їх вживання. Маю на увазі цілий ряд основних понять і термінів, які використовуються в проекті Закону, зокрема, *«свобода совісті», «свобода світогляду», «свобода віросповідання», «свобода світоглядного (в т.ч. віросповідного вияву), «релігійна організація», «відносини держави та релігійних організацій» (або «державно-конфесійні відносини»), «світськість держави», «відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави», «взаємовідокремлення церкви (релігійних організацій) та держави», а в означеному контексті й таких понять як «свобода релігій», «свобода церкви», «свобода зміни релігій»* тощо.

Уже в запропонованій назві проекту Закону містяться поняття (вони, до речі, повторюються і в назві окремих розділів та статей): *«свобода совісті», «свобода світогляду», «свобода віросповідання»* та *«релігійні організації»*, які потребують певної смислової диференціації, пояснень, зокрема і в правовому контексті. Тим більше, що, скажімо, поняття *«свобода совісті», «свобода віросповідання», «свобода релігій»* об'єктивно утвердилися в науковому, політичному, юридичному дискурсі як категорії і поняття права. Основний акцент у науковій літературі робиться саме на правових аспектах цих понять. Останні нерідко розглядаються як тотожні. Хоча, задля об'єктивності, варто відзначити, що в релігієзнавчій, юридичній науці появилися думки щодо неправомірності такого підходу².

«Свобода совісті», «свобода релігії», «свобода віросповідання», як поняття, не є тотожними. Вони співвідносяться як **ціле й частина** і знаходяться в тісному взаємозв'язку.

Вільне самовизначення людини в одній із важливих сфер духовного буття – у віросповідній царині – ми характеризуємо через поняття *«свобода віросповідного вибору»* або *«свобода віросповідання»*. Вона постає у своїй основі як вияв внутрішньої свободи, як

² Див.: Бабій М.Ю. Свобода совісті: філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення –К., 1994. – С. 62-63, 66; Пчелинцев А.В. Свобода совести и вероисповедания как правовой институт // Религия, политика и права человека. – М., 2002.- С. 250

вияв совісті особистості, що завізувала віросповідний вибір. Тому правомірним буде твердження, що свобода віросповідання (*як можливість вибору*) є свобода релігійної совісті. Можна також сказати, що «свобода совісті» як релігієзнавчо-правова категорія, саме у специфічній предметній площині свого вияву, а саме *ставленні людини до релігії*, певною мірою розкриває свою сутність через поняття «свобода віросповідання», яке містить головні структурні елементи свободи совісті: самовизначення і самореалізація особистості в системі конкретних релігійних координат. Однак це не дає підстав для їх ототожнення. Тим більше, що свобода віросповідання є важливим (хоча й своєрідним) компонентом свободи світогляду.

Свобода світогляду за своєю суттю є вибір особистістю певної світоглядної (в т. ч й віросповідної парадигми) і самореалізація, самоствердження її на цій основі. Світоглядна царина, як відомо, є надзвичайно широкою і поліаспектною. Свобода світогляду, як і свобода віросповідання є компонентами архітекtonіки категорії «свобода совісті». Остання охоплює широке поле свого вияву в контексті духовного буття людини. Тому свободу совісті нерідко розглядають як духовну свободу.

Свобода совісті в її політико-юридичному аспекті постає як право на самовизначення і самореалізацію особистості в площині будь-яких світоглядних, моральних, віросповідних, філософських, політичних доктрин і вчень або на зміну їх.

Свобода совісті розглядається як природне невідчужуване право кожної людини на вільне самовизначення і самореалізацію в духовній сфері свого буття і постає як атрибутивна ознака особистості, й виключає будь-яке владне силове втручання.

Свобода совісті, як і її важливі структурні одиниці свобода світогляду, віросповідання, сьогодні особливо актуалізовані в контексті глобалізаційних процесів, що практично охопили увесь світ, у площині породженої ними плюралізації духовно-культурного простору держав, зокрема релігійного середовища, в т.ч. і в нашій країні. Глобалізація, як «метатенденція розвитку людства», несе з собою і позитив, і негатив, зокрема для духовної сфери буття суспільства й особистості, значною мірою впливає на зміну культурної і, в першу чергу, віросповідної ідентифікації, розширює можливості реалізації *свободи на зміну віросповідання*. До речі, остання як складова структури свободи совісті, надзвичайно тематизувалася, зокрема в суспільно-релігійному просторі України й породжує неадекватність реакції з боку не тільки релігійних чинників, інститутів, а й політичних партій. Тому законодавча фіксація права на свободу зміни світогляду або віросповідання в проекті Закону є необхідною і в юридичному відношенні екстраординарною, так як «юридично визнана свобода існує в державі у формі закону» (К. Маркс). Це - право свободи вибору особистості, право її совісті, а ця царина, як і взагалі сфера світоглядного чи віросповідного самовизначення людини є недоступною (не повинна бути доступною) для зовнішньої правової регуляції з боку влади чи втручання інших чинників (в т.ч. й релігійних) авторитарного типу. Йдеться лише про правове визнання свободи совісті, свободи світогляду, свободи віросповідання (у їх внутрішньо-особистісному вияві), про їх юридичний захист. Тому проект Закону через декларацію права на свободу «*мати або не мати, приймати та змінювати світогляд або віросповідання на свій вибір*» (ст. 3) фіксує його визнання без будь-якого, якщо так можна висловитися, юридичного натяку на правове регулювання цієї свободи. Право має чітке функціональне призначення. Воно окреслює той простір, який юридично забезпечує кожній людині можливість її вільної самореалізації в площині свого вибору. Тобто «право, – як пише філософ-правознавець В.С. Нерсисянц, – є форма буття й вираження свободи в суспільному житті»³. У нашому випадку – свободи віросповідного чи світоглядного вияву, самореалізації особистості.

³ Див.: Нерсисянц В.С. Философия права: либерально-юридическая концепция// Вопр. философии. – 2002. – №3 – С. 5.

Самореалізація, зокрема у світоглядній, віросповідній сфері, постає як зовнішній вияв свободи совісті. Право в даному аспекті легітимізує цю свободу в її публічному: вербальному, богослужбовому, ритуальному, обрядовому вияві, в індивідуальній чи спільнотній формі.

Проект Закону якраз і акцентує увагу на праві на «свободу сповідувати, релігію, безперешкодно здійснювати одноособово чи спільно з іншими, публічно чи приватно релігійні обряди та церемонії, іншу релігійну діяльність, відкрито виявляти та вільно поширювати свої переконання» (ст. 3). Тільки дії, публічна самореалізація віруючої особистості – це та сфера, яка попадає під регулюючий вплив закону. «Поза своїми діями – як зауважував ще К.Маркс – я зовсім не існую для закону, зовсім не є його об'єктом⁴.

Зовнішню, публічну демонстрацію світоглядного чи релігійного вибору через дії й діяльність ми позначаємо через понятійний конструкт *«свобода віросповідного (чи світоглядного) вияву»*. Він характеризує можливість вільної самореалізації, самоствердження віруючої (або невіруючої) особистості (чи віруючих особистостей) в площині її віросповідного (чи світоглядного) самовизначення, тих релігійних (чи світоглядних) життєвосмислових координат, норм і цінностей, які вона визначила основою свого буття. Можна стверджувати, що поняття «свобода світоглядного віросповідного вияву» (в проекті закону – ст. 3 – «свобода виявляти світогляд та сповідувати релігію») розкриває сутність вільного процесу самореалізації (релігійної чи світоглядної), що вґрунтовується на міцному фундаменті внутрішньо усвідомлених цінностей, ідей, які людина (віруюча або невіруюча) втілює, опредмечує у своєму бутті, поведінці, практичній життєдіяльності. Важливим є те (і це засвідчує практика), що на цій ціннісно-орієнтаційній основі формується життєва стратегія людини. Це є особливо наглядним у поведінці, діях, діяльності віруючої особистості.

Свобода віросповідного вияву (у своїх індивідуальній та колективній формах буття) потребує комплексу правових норм, гарантій, в т.ч. й економічних. Йдеться про правову площину уможливлення вільної повноцінної самореалізації віруючої особистості, вільної діяльності релігійних спільнот. У цьому аспекті проект Закону утверджує широку множину таких можливостей і разом з тим фіксує увагу на тих обмеженнях (що стосується публічного віросповідного вияву), які є необхідними в демократичному суспільстві й здійснюються лише в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (ст. 3). Будь-які обмеження права на свободу віросповідного вияву мають бути мотивовані «нагальною суспільною потребою» і визначені законом.

У нормах проекту Закону зафіксовані (в площині свободи віросповідного вияву) принципи як *«свободи від»*, так і *«свободи для»*. Це є важливим, бо ж у практичному сенсі ці своєрідні вияви свободи в їх правовому прочитанні знаходяться в нерозривній взаємозалежності. Не може бути повноцінною в реалізаційному аспекті «свобода для» без забезпечення «свободи від». «Свобода від» - базується на праві, правових, законодавчо визначених гарантіях.

Ми вже відзначали, що свобода віросповідного вияву має дві іпостасі – індивідуальну й спільнотну. Остання характеризується через поняття «свобода церкви», а вірніше «свобода релігійної організації» або «свобода віросповідної спільноти». За своїм змістом поняття «релігійна організація», яке вживається в тексті нової редакції Закону, постає як «багатомірне і різнопорядкове соціальне явище». У ст. 8 проекту Закону, наприклад, називаються такі форми релігійних організацій, як «релігійне товариство», «релігійна установа», «релігійні об'єднання». Щодо поняття «релігійне товариство», яке постає системоформуючим для інших типів релігійних організацій, поки що не зняті застереження. На думку окремих експертів (в т.ч. й автора статті), доцільним було б

⁴ Див.: К.Маркс. Заметки о новейшей прусской цензурной инструкции// Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. – Т.1. – М., 1954. – С.14.

залишити поняття старого закону – «релігійна громада», що відповідає традиції, і яке вже усталилося. Щодо самого поняття «релігійна організація», то, на нашу думку, його можна було б визначити як *«добровільне, організаційно оформлене (постійно діюче) об'єднання віруючих, що базується на єдності, спільній віросповідній парадигмі, культовій, ритуальній, обрядовій практиці, і створене ними для задоволення своїх релігійних й пов'язаних з ними потреб, інтересів та здійснення необхідної для цього (чи в контексті цього) відповідної діяльності»*.

В релігієзнавстві свобода діяльності релігійних спільнот характеризується через поняття «свобода церкви». Зрозуміло, що включення в це поняття терміну «церква» є дещо умовним, так як він не покриває розмаїття релігійних організацій (та і за своєю суттю він не є однозначним).

Коректніше буде вживати поняття «свобода релігійних організацій». Останнє характеризує ступінь автономності, незалежності релігійних спільнот у богослужбовій, культовій діяльності, формуванні свого внутрішнього устрою, структури управління; їх правовий статус, можливості вільної реалізації своєї місії, позакультової діяльності, тих завдань і мети, заради яких вони й створюються. Немає необхідності розкривати структуру цього поняття. Вона чітко виписана і в проекті Закону й, зокрема, в статті 6 «Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань», прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН (1981р.)⁵.

Поняття «свобода віросповідання» і «свобода релігійних організацій» є структурними елементами архітекtonіки такої категорії як *«свобода релігії»*. Остання часто вживається в наукових працях, окремих міжнародних документах. У частині свого структурного компонента «свобода віросповідання», як і в індивідуально-приватному вимірі поняття «свобода віросповідного вияву», «свобода релігії» постає структурною складовою свободи совісті. Однак такий компонент свободи релігії як «свобода релігійних організацій» не є складовою структури свободи совісті. Про це варто пам'ятати.

Зауважимо також, що в наукових публікаціях релігієзнавчого, юридичного змісту ми зустрічаємо часто такі поняття як «релігійні права», «релігійна свобода», які подаються як тотожні «свободі релігії», «свободі віросповідання», хоча за змістом вони не відповідають їм, оскільки відносяться до прав і свобод віруючих у площині норм, приписів, канонів віросповідної спільноти. Йдеться про права й свободи в царині релігійній.

Свобода совісті, віросповідання – це передовсім справа індивіда. Однак відомі аспекти цих свобод повною мірою проявляються лише в тому випадку, якщо мати на увазі й відношення груп, релігійних співтовариств одних з одними, а також з державою. Тобто йдеться про міжконфесійні, внутрішньоцерковні відносини, проблему міжконфесійної толерантності, без формування й утвердження якої в просторі відносин між конфесіями, церквами, без сприяння цьому процесу з боку держави повноцінна реалізація свободи віросповідання буде значно утруднена. Тому цілком закономірно, що одним із завдань, які декларуються у новій редакції Закону, є «сприяння толерантному ставленню, взаємоповазі між особами, які мають різний світогляд чи віросповідання, та між релігійними організаціями різних віросповідань» [ст. 1(3)]. Важливим у цьому контексті постає і характер державно-конфесійних відносин.

Екстраординарним у контексті понятійного дискурсу нової редакції закону, є поняття «світськість держави». В проекті Закону це поняття відсутнє. Однак через інші складові своєї структури воно побічно висвічує свій зміст. Зокрема, через конституційні принципи відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, а школи – від церкви, відсутності релігії, яка б була визнана державою обов'язковою. Принцип світськості держави вґрунтовується на інституційній і функціональній позарелігійності

⁵ Див.: Свобода совісті та віросповідання у контексті міжнародних й українських правових актів та релігійних документів. – К., 2006. - С. 24.

державної влади, на чіткому розмежуванні функцій держави і релігійних організацій. Принцип світськості української держави означає, що вона є релігійно нейтральною, не ототожнює себе з жодною з конфесій, не виказує законодавчо, нормативно свою прихильність до будь-якої релігійної організації, не фінансує релігійну діяльність, не втручається у діяльність релігійних організацій, якщо вона здійснюється у межах закону. Україна – світська держава. Вона не накидає своїм громадянам жодних релігійних зобов'язань.

Відтак поняття *«світськість держави»*, є ознакою такої держави, яка є світоглядно й релігійно нейтральна, інституційно й функціонально позарелігійна, діяльність структурних підрозділів якої на всіх рівнях позбавлена будь-якої релігійної санкції, впливу та контролю. Означені риси світськості певною мірою присутні в просторі вияву державної влади в Україні, тому узаконення цього поняття в новій редакції Закону було б правомірним, а в контексті побудови якісно нових відносин держави й релігійних організацій – постає просто необхідністю.

Світськість, як принцип, не відмінняє присутності релігії в публічному просторі. Вона скоріш за все впливає на зміну природи, форми цієї присутності. Світськість держави в юридичному оформленні постає як одна з важливих гарантій свободи совісті, світогляду, віросповідання, діяльності релігійних організацій.

Такою ж гарантією постає і принцип відокремлення (а не взаємо-відокремлення) церкви (релігійних організацій) від держави. Це – принцип, за впровадження в життя суспільства якого впродовж багатьох століть йшла жорстока боротьба. Сьогодні цей принцип (як гарантія свободи релігії) конституційовано в більш ніж 40 відсотках країн світу. Життя стовідсотково підтвердило формулу російського історика-богослова А. Карташова про те, що «свобода церкви в сучасній державі зворотно пропорційна міцності її зв'язку з державою»⁶.

Можна було б продовжити аналітичний екскурс у площині понятійного дискурсу нової редакції Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Однак суть у тому, щоб цей понятійний ряд у правовому та релігієзнавчому прочитанні став важливим фактором не лише в аспекті адекватного, відповідно до змісту, використання понять цього ряду, а сприяв поліпшенню законодавчого поля вияву свободи совісті, свободи світогляду, віросповідання, діяльності релігійних спільнот як у царині можливостей, гарантій свободи віросповідного чи світоглядного вияву, так і її захисту.

М. Новиченко*

ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ: ЗАКОНОДАВЧИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Україна приєдналася до Ради Європи 9 листопада 1995 року. При вступі вона зобов'язалася дотримуватися всіх, визначених Статутом Ради Європи вимог і обов'язків, а саме плюралістичної демократії, верховенства права та захисту прав і свобод людини. Україна, як відомо, погодилася також виконати у визначені терміни ряд спеціальних зобов'язань, зафіксованих у Висновках Парламентської Асамблеї № 190 (1995).

В контексті питань, пов'язаних із забезпеченням свободи совісті та віросповідання, йшлося, зокрема, про подальше вдосконалення законодавчої бази в цій

⁶ Карташев А.В. Церковь. История. Россия. Статьи и выступления. – М., 1996. – С. 234.

* Перший заступник голови державного департаменту у справах релігії Міністерства юстиції України.

сфері, запровадження недискримінаційної системи реєстрації релігійних організацій, пошуку оптимальних шляхів для повернення релігійним інституціям церковного майна та деякі інші аспекти. Коротше кажучи, Україна, як рівноправний член Ради Європи, мала забезпечити повноцінну релігійну свободу.

Слід відзначити, що до виконання цього важливого завдання наша держава приступила вже на зорі своєї незалежності. Про це красномовно і переконливо говорить той факт, що одним із перших законів, прийнятих Верховною Радою України під № 4, був саме Закон „Про свободу совісті та релігійні організації”, датований 23 квітня 1991 року.

Цей закон, за висновками експертів Ради Європи, був визнаний одним з найдемократичніших і найпрогресивніших у посткомуністичному світі. Він не тільки проголошував відокремлення церкви від держави і школи від церкви, а й рівність усіх релігійних організацій перед законом; право на існування релігійної організації в силу самого факту її створення, а також спрощений порядок набуття релігійною організацією статусу юридичної особи. У відповідності до ст. 13 Закону „релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту”.

Порядок реєстрації релігійних організацій визначений ст.14 Закону. В ній, зокрема, зазначено, що релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають на реєстрацію статут до державного органу України у справах релігій.

Первинні релігійні осередки – громади подають заяву та статут на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Автономній Республіці Крим – до Уряду АРК.

Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін розглядає заяву та статут релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявника.

Діючим законом передбачено, що у необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів релігійних організацій, може зажадати висновок місцевих органів влади, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію приймається у тримісячний термін.

Слід підкреслити, що керівники церков і релігійних організацій України підтримують і відстоюють саме такий порядок реєстрації статутних документів, в тому числі і перед експертами Ради Європи.

Нині діючий Закон не встановлює випробувальний термін для релігійних організацій і не знає відмінностей у статусі церков більшості й нечисленних релігійних інституцій, включаючи нові й меншинні для України релігійні течії.

Принципово нові підходи та атмосфера, що склалася в державно-церковних відносинах України, суттєво позначилась на характері релігійного життя в нашій країні, яке набуло динамічного розвитку. Тут відбулися такі кардинальні зміни, якими не позначена, напевне, жодна галузь нашого життя. Церква стає повноцінним і співмірним за своїм впливом на суспільні процеси інститутом, своєрідним стабілізатором суспільного розвитку. Зауважимо, що цю тенденцію підтверджують міжнародні експерти.

За роки державності України релігійна мережа зросла більше ніж удвічі. Сьогодні в основному завершено формування інституційних основ більшості релігійних організацій. Питанням їх подальшого розвитку опікуються понад 300 духовних центрів та управлінь. Існуючі проблеми з кадрами священнослужителів практично розв'язані завдяки плідній роботі 185 вищих та середніх духовних навчальних закладів, чисельність яких за останні роки збільшилася майже в 10 разів.

Свідченням духовного одужання церкви є 406 діючих монастирів, кількість яких зросла в 7 разів. На ниві доброчинності та милосердя повсякденно працюють 406 місій та братств (в 19 разів більше, ніж їх було на початку 1992 року). Народжуються нові

форми співпраці церкви зі школою, всією системою освіти та виховання, армією, сім'єю.

Не зважаючи на суттєві труднощі та ускладнення, держава повертає церкві колишні культові споруди, які використовувалися не за призначенням.

Майновий стан релігійних організацій визначений у III-му розділі Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”. В ст. 17, зокрема, вписано, що релігійні спільноти мають право використовувати для своїх потреб будівлі й майно, що надаються їм на договірних засадах державними, громадськими організаціями та громадянами.

Культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких вони знаходяться, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – Уряду АРК.

Закон підкреслює, що релігійні організації мають переважне право на передачу їм культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для обслуговування цих будівель.

На підставі Закону та на виконання актів Президента та Уряду України, які стосувалися повернення церкві колишнього культового майна, в Україні передано релігійним організаціям 3,7 тисячі сакральних споруд. Крім того, релігійним організаціям передано 15 тис. предметів церковного вжитку. За сприяння держави збудовано понад 4 тис. нових храмів, серед них православні святині: Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври, Золотоверхий Михайлівський собор в м. Києві, собор Святого Володимира в Херсонесі, Свято-Успенська лавра в м. Святогорську. Цей процес продовжується – нині будується ще майже 3 тис. сакральних споруд.

Помітний вплив на вирішення цих проблем та на загальний стан державно-церковних відносин справляє діяльність Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, яка акумулює і погоджує конфесійні ініціативи, сприяє релігійним організаціям у виконанні їхніх статутних завдань, становленню порозуміння і терпимості у взаєминах різних конфесій, удосконаленню правового поля державно-церковних відносин. Саме завдяки діяльності цього авторитетного міжконфесійного органу релігійному середовищу впродовж останніх років вдалося уникнути проявів релігійного екстремізму й фанатизму.

Свобода совісті і свобода релігії відносяться в незалежній Україні до фундаментальних цінностей суспільного життя, які характеризують не лише повноцінне функціонування релігійних інституцій, але й правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення її громадян.

Важливо, що чинне національне законодавство з питань свободи совісті та віросповідань, пройшло експертизу в авторитетних міжнародних організаціях та установах. Учасники численних представницьких міжнародних конференцій, круглих столів, колоквиумів, які відбувалися в Україні, були одностайними у висновках, що система державно-конфесійних відносин у нашій країні відповідає демократичним принципам, задекларованих документами Ради Європи, задовольняє права і свободи людини, ґрунтуючись при цьому на багатовіковій спадщині врегулювання відносин між цими двома суспільними інституціями, враховує історичні уроки як позитивного, так і негативного досвіду таких відносин.

В підсумкових матеріалах міжнародних конференцій за участю фахівців із США, Канади, Франції, Швеції, Іспанії, України, представників Міжнародної академії свободи релігії та переконань відзначається, що в цілому українська модель державно-конфесійних відносин є досить зваженою і послідовною, особливо порівняно з багатьма іншими відомими на сьогодні моделями в країнах Заходу і Сходу.

В оприлюднених доповідях державного Департаменту США про релігійну свободу за останні роки, зокрема, зазначається, що Україна не лише проголосила релігійну свободу, а й загалом забезпечує її чинність у житті суспільства. Сьогодні Українська держава, засудивши брутальні дії колишньої тоталітарної влади стосовно релігії, церкви та віруючих, у своїй політиці щодо релігії та церкви дотримується наступних принципів і підходів:

- кожна людина має право на свободу світогляду і віросповідання, вільного вибору ставлення до релігії;
- кожна людина має право сповідувати будь-яку релігію у прийнятний для неї спосіб, безперешкодно вести релігійну діяльність;
- держава не втручається у законну діяльність релігійних організацій, надає їм всебічне сприяння.

В. Климов*

НОВИЙ ПРОЕКТ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ЩОДО РЕЛІГІЙНОЇ СФЕРИ: PRO I CONTRA

1. Нині діючому Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" не повезло з днем народження: він розроблений і прийнятий хоч і в останні, але все ж у радянські часи. Не зважаючи на те, що він досить гідно пропрацював у надзвичайно важкий в політичному, економічному, соціальному, духовному сенсі період новітньої історії України, коли не лише політична, але й релігійна ситуація, міжрелігійні відносини кардинально і багаторазово змінювалися, на ньому весь час лежала підозра, що він-таки "радянський", тобто виявляє ставлення держави до церкви, релігійних організацій ледь терпимо.

І хоч у законодавствах багатьох європейських країн щодо релігійної сфери без особливих труднощів, але при бажанні можна легко знайти і недемократизм, і нерівноправне ставлення до різних релігій та церков, і законодавчо закріплені пріоритети однієї церкви і т. п., закордонні експерти шукали правові статті про "дискримінацію" церков, релігійних організацій, про правові лазівки для "державного втручання" у внутрішньоцерковні відносини саме в українському Законі. Не зважаючи на те, що кожного разу в результаті обміну думками, фахових роз'яснень ставало очевидним, що ні в законодавчо прописаній процедурі реєстрації релігійних організацій, ні в інших правових положеннях Закону підстав для дискримінації немає, серед опонентів існуючого Закону поширеною була думка, що він не зовсім лояльно ставиться до інституту церкви. При цьому йому досить суб'єктивно приписувався зміст, якого він не мав.

2. Кілька думок загальнометодологічного порядку щодо проекту Закону. Поза сумнівом, існуючий Закон потребує істотного вдосконалення, пов'язаного з необхідністю врахування кардинальної зміни політичних, економічних, національних, духовних орієнтирів України, з врахуванням 15-річної практики державно-церковних, міжцерковних відносин, якісно нових умов застосування відносин власності в незалежній Україні, врахування інших чинників.

У той же час таке вдосконалення Закону не повинно давати підстав перетворювати його обговорення в сесійній залі Верховної Ради України в ще один привід для

---

* Старший наук.співробітник Відділення релігієзнавства І.Ф. імені Г.С. Сковороди НАН України, канд. філософ. наук

політичного, партійного протиборства чи здобуття високих політичних рейтингів, як це не раз бувало в попередні роки, коли проекти норм, підготовлені фахівцями, витлумачувалися виступаючими представниками партій чи блоків спрощено, поверхово, конфесійно упереджено і т. п., а зрештою і не приймалися. З врахуванням цього, вдосконалення Закону має носити максимально діловий характер, вмотивовано враховувати інтереси всіх суб'єктів правових відносин у цій складній сфері – віруючих, невіруючих, релігійних організацій, церков, держави, а нові норми Закону на стадії проекту повинні обов'язково бути оприлюднені й обговорені у суспільстві. Тоді мінімізується суб'єктивне, партійно- чи конфесійноупереджене ставлення до новел проекту в сесійній залі – за проектом буде підтримка (чи не підтримка) віруючих і невіруючих України.

Вдосконалення Закону, якщо нас хоч чомусь вчить історія, не повинно огульно відкидати правові ідеї, положення, підходи, що вже напрацьовані, вивірені часом української історії, здобутками європейської і світової цивілізації і які віками, десятиліттями забезпечували соціальну і духовну стабільність країн. Я маю на увазі такі принципи, як відокремлення церкви від держави, світський характер освіти, відокремлення системи освіти від церкви, державна реєстрація релігійних організацій як юридичних осіб та інші.

Формулюючи нові регуляторно-правові положення, важливо точно, з врахуванням думки найбільш досвідчених практиків, що працювали із існуючим Законом на місцях, встановити дійсні причини породження напруги, конфліктних, спірних ситуацій у сфері державно-церковних, міжцерковних, міжконфесійних відносин, у питаннях реалізації свободи совісті, діяльності релігійних організацій усіх рівнів. Чого шукати в існуючому Законі причину тривалих міжцерковних конфліктів за власність, коли причина в іншому. Який ідеальний Закон не напиши, але якщо релігійних організацій-претендентів на культові будівлі більше, ніж самих будівель, то конфлікти гарантовані й на майбутнє. І вихід тут - не в переписуванні закону, а в будівництві нових культових споруд, оскільки від радянських часів отримали таку убогу рукотворну спадщину.

За цих обставин основою вдосконаленого Закону мають стати, на нашу думку, положення існуючого Закону, до яких ні в держави, ні в церкви, ні в релігійних організацій претензій немає, які перевірені практикою застосування в різних умовах. Всі нові відносини, що з'явилися і потребують правового врегулювання, - дописати. Тоді вірогідність підтримки Закону і з боку церков та релігійних організацій, що вже діяли за цими положеннями, і з боку українського суспільства, і з боку законодавців зросте.

При створенні проекту важливо було б добитися того, що раніше не вдавалося: виписати статті Закону так, щоб мінімізувати можливості їх порушення в процесі застосування навіть за великого бажання суб'єктів права на місцях.

Після такого вступу методологічного характеру – кілька зауважень щодо власне проекту, що обговорюється, окремих його статей.

3.1. Позитивними сторонами проекту, на нашу думку, є те, що він створювався, з використанням досвіду Держкомрелігій кінця 90-х років минулого століття, за участю **представників церков та релігійних організацій**, що, мабуть, унікально для законотворення для всього пострадянського простору.

3.2. В ньому є спроба правового врегулювання сучасного бачення співвідношення світської освіти та церкви в межах конституційної статті, задоволення релігійних потреб віруючих у військових частинах, закладах охорони здоров'я, що за нинішнього поголового місцевого законотворення, самодіяльності в цих сферах більш ніж актуально.

3.3. Проект відповідає сучасним вимогам нормотворення і нормотехніки.

4. Слабкими місцями проекту (якщо не зупинятися на деталях) є:

4.1. Первісно помилковий, формалізований підхід творців проекту, що по суті, ототожнює релігійну громаду з господарським чи комерційним товариством, а відтак такою уніфікацією ігнорує вікові традиції й особливості розвитку релігійної громади в православній, греко-католицькій, римо-католицькій церквах, заміняє основоположне

поняття "релігійна громада" терміном "релігійне товариство". З цим, на нашу думку, можуть погодитися протестантські організації, проте не названі вище церкви. Ігноруючи закріплені історично релігійні традиції церков, законодавчо (державно) в проекті пропонується внести зміни в церковні організаційні структури, що формувались віками і складала особливості тієї чи іншої церкви.

Таке ж ігнорування релігійних традицій і нав'язування нецерковного типу організаційного управління на кшталт господарських товариств – у питанні формування вищих органів релігійних організацій та об'єднань, що є справою суто внутрішньоцерковною, внутрішньорелігійною і не підлягає державному регулюванню чи втручанню (ст. 8, 9).

Державно зобов'язуюче положення релігійним організаціям, об'єднанням мати в офіційній назві слово "товариство" (ст. 14) також виглядає як нав'язування державою свого бачення устрою в релігійних об'єднаннях, є порушенням принципу відокремлення церкви від держави і сприймається як не дуже демократичне.

4.2. (ст.5) Закладається суперечність між положенням "священнослужителі мають право бути обраними" і "релігійні організації не беруть участі у передвиборній агітації", тобто Законом припускається, що є священник – кандидат в депутати, а церква, релігійна організація нібито не буде агітувати за нього.

Положення "Не допускається залучення до передвиборної агітації релігійних організацій... політичними партіями (блоками)" допускає, що взагалі-то релігійні організації можуть брати участь у релігійній агітації, якщо ведуть цю агітацію самостійно, без залучення партіями, блоками.

На нашу думку, невизначеним за змістом є термін "суспільно корисні проекти" (ст. 5), що допускає можливість його суб'єктивного витлумачення (будівництво церков, монастирів за державні кошти – це суспільно корисний проект чи ні?). Така ж невизначеність щодо терміну "розумний термін" (ст. 24).

Існуюча в проекті Закону редакція статті 19 в частині чотири допускає нав'язування релігії невірним.

Назва Закону "Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації" звужує сферу проблем, що регулюються Законом. Тому пропонується повернутися до терміну "свобода совісті" і старої назви Закону.

П. Гануліч*

**ПРОЕКТ НОВОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ
«ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ, СВІТОГЛЯДУ ВІРОСПОВІДАННЯ
ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ»:
РУХ ВПЕРЕД ЧИ ТОПТАННЯ НА МІСЦІ?**

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», прийнятий весною 1991 р. – найкращий Закон, що регулює державно-конфесійні відносини в українській державі. Рівність всіх конфесій, релігій, світськість держави, освіти, відокремлення церкви від держави, освіти від Церкви, можливість альтернативної військової служби – ці основи закладені в Закон, забезпечували свободу совісті й оберігали релігійні права громадян України. За час дії Закону втричі зросла релігійна мережа. Хочеться думати, що зросла й релігійність суспільства. Сьогодні, з приходом до влади президента Ющенка В.А., стало модним демонструвати свою релігійність, брати участь у церковних обрядах, релігійних

---

* Генеральний секретар Української Асоціації релігійної свободи.

службах. Мабуть за цими зрушеннями стоїть не тільки виконання означеного Закону, а швидше його порушення в напрямі демократії і свободи. З незалежністю України на нашу територію прийшов дух волі, рух пізнання в різних напрямках, в тому числі і релігійному. Ланцюги атеїзму були порвані. Не зважаючи на відокремлення школи від Церкви, тисячі християн йшли в школи, училища й викладали уроки християнської тики, уроки доброти, релігії. Все це часто робилося стихійно, не регульовано і при багатьох позитивних характеристиках мало й свої недоліки. Уроки християнської етики перетворювалися в катехізацію, дітей протестантів примушували брати участь в обрядах, які суперечили їхній совісті. Духовні предмети проголошували обов'язковими і т.ін.

Багато батьків, звикнувши до свободи, до поваги їх релігійного світогляду уже переставали задовольнятися можливістю бачити своїх дітей релігійними в молитовному будинку, церкві, синагозі, в себе вдома. Міжнародні зв'язки, досвід інших країн у сфері забезпечення прав дитини, батьків у релігійному вихованні своїх дітей створює об'єктивну необхідність – конфесії повинні мати право створювати свої загальноосвітні заклади з правом навчати своїх дітей релігії. Бажання мати такі школи було таким великим, що не зважаючи на всілякі перешкоди, незаконність такої освіти, конфесійні школи були організовані і діють. У проекті нового закону цьому питанню присвячена 6 стаття «Освіта, наука та релігійні організації.»

Є велика потреба в прийнятті нової редакції, щоб релігійні права батьків, дітей були забезпечені, щоб припинити стихійні дії щодо впровадження духовного морального компоненту в школах. При Міністерстві освіти та науки була створена і діяла робоча група викладачів, яка розробила концепцію викладання і підготувала підручник. Сьогодні вся затримка за прийняттям закону. Більше того в законопроекті сказано (ст. 6 п.4) «Викладання духовно-моральних дисциплін і дисциплін про релігію, ... може здійснюватись у державних і комунальних навчальних закладах факультативно».

На жаль сьогодні деколи предмет з «Християнської етики» вводиться в деяких школах, як обов'язковий, без належного обговорення і погоджень з батьками й дітьми. Більше того, деякі релігійні діячі наполягають на тому, щоб він був обов'язковим ніби можна повторити в ХХІ столітті насильницький метод християнізації України: ввести в школу предмет на зразок Закону Божого в царській Росії чи довоєнній Польщі. При всій привабливості цієї ідеї, мені, як християнину, здавалося б потрібно таку пропозицію тільки вітати. Але при цьому враховуючи багатоконфесійність України, світськість суспільства, враховуючи, що справжня віра – це добровільний відгук людини на любов Бога, я підтримую положення закону. Насильницьке викладання релігій може дати зворотну реакцію і замість зростання релігійності молоді породить нігілізм і підсилить атеїстичні позиції, як це відбувалось в ХІХ ст. в Західній Європі й Росії.

Говорячи про окремі положення законопроекту у сфері освіти й релігійних організацій, звичайно видно, що ще не досягнуто. При цьому освіта в державних закладах буде безкоштовною, в закладах, заснованих релігійними організаціями освіта буде платною і дорогою. Відтак, можливо освітянський процес організувати так, щоб державний стандарт освіти в конфесійних школах все ж оплачувала держава чи надавала приміщення для таких шкіл і т.ін. Приймаючи участь у робочій групі при Міністерстві юстиції із розробки цього проекту, можна сказати багато позитивного. Обмежусь, на мій погляд, головним. Починаючи роботу ставили перед собою завдання покращити попередній Закон, зробити більш демократичним, корисним, сприяючим розвитку релігій. Здається, до кінця завдання не було виконане. Відчувалося, що релігійним організаціям, коли вони відчули що держава, влада з ними рахується, радиться, то чому б не використовувати її для власних цілей. Чому б не використати закон для своїх вузько конфесійних завдань: обмежити діяльність новітніх релігій, перешкодити їх реєстрації і т.ін. Від чого настраждались в те й закохались.

Майже до самого кінця діяльності робочої групи для реєстрації релігійного товариства потрібно було 3 особи, а завершили цифрою 10, хоч були пропозиції 50, 100 і більше.

Громіздким і надто перевантаженим є проект закону в статтях, щодо реєстрації, найменувань релігійних організацій, особливостей правового статусу. Таке враження, ніби готується основа для того, щоб одні релігійні спільноти вважати важливими, а іншими – нехтувати. Якщо це можливо в математиці великих чисел, то зовсім неприйнятно в законі про свободу совісті: кожна особа є безкінечна цінність в очах Бога і суспільства.

Необхідним вважаю прийняття проекту Закону, тому що його положеннями значно розширяються права фізичних осіб та релігійних організацій. Зокрема важливим є положення закону про участь вірних у богослужіннях: «...на прохання працівника;... керівництво підприємства надає йому право на участь у богослужіннях у робочий час... Працівник зобов'язаний це відпрацювати...» (ст. 20, п. 7). Це дуже важливо, для віруючих, ретельних у релігійних переконаннях, але для яких святковими днями є інші від неділі дні.

Я розумію, що не може бути досконалого закону. Законотворчість тільки доганяє життя.

В. Докаш*
Я. Позняк**

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ СВОБОДИ СОВІСТІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА: РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

З отриманням незалежності Україна проголосила шлях демократичного розвитку з дотриманням усіх його принципів, стандартів та вимог. Життя суспільства визначається за двома його критеріями: економіка та культура (матеріальне та духовне). Власне, складовою останнього є релігія, свобода совісті та віросповідання або світогляду. Так, у нас діяльність церков та релігійних організацій, міжконфесійні та церковно-державні відносини регулюються статтею 35 Конституції та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації». Деякі питання, пов'язані з діяльністю релігійних організацій та здійсненням громадянами права на свободу світогляду регулюються іншими нормативними актами. Це стосується питань про військову службу віруючих окремих напрямів, характер освіти в навчальних закладах, створених релігійними організаціями тощо.

Хоча чинне законодавство зі зазначених питань забезпечення свободи совісті загалом носить демократичний характер, однак сьогоденний стан справ у суспільстві показує певну його недосконалість та потребу в доопрацюванні, виходячи вже з життєвого досвіду на основі новітніх стандартів суспільно-релігійних його принципів.

Основоположними конституційними принципами державно-конфесійних відносин в Україні є відокремлення церкви від держави і пріоритет прав людини. Принцип відокремлення церкви від держави передбачає взаємне невтручання в діяльність одне одного: держави – в питання віровчення, культу, внутрішнього устрою церкви, включаючи вирішення кадрових питань; церкви – в діяльність державних структур, а також в питання забезпечення права людини на свободу світогляду.

---

* Докторант Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

** Викладач кафедри релігієзнавства та теології Чернівецького Національного університету ім. Ю.Федьковича.

Пріоритет прав людини на свободу світогляду передбачає їх верховенство над правами церкви (як громадської інституції) на визначену статутном діяльність.

Реалії сьогодення та життєвий досвід щодо міжцерковних відносин, здійснення громадянами права на свободу світогляду в умовах інтенсивного розвитку релігійної мережі свідчать про те, що чинне законодавство не повною мірою враховує сучасні реалії церковно-релігійного життя, суперечності, що виникають у полі міжцерковних відносин, а також наслідки деяких деструктивних дій релігійного керівництва деномінацій. Недосконалість сучасного законодавства (проблеми виділення земельних ділянок під забудову, реституція майна, освіта) призводить до виникнення маси проблем, які дестабілізують ситуацію як на рівні регіону, так і країни в цілому.

Потрібно зазначити, що в останні роки релігійна ситуація в буковинському краї залишається відносно стабільною, за винятком поодиноких випадків, що призводять до конфліктів між віруючими двох різних юрисдикційних підпорядкувань православної церкви.

В цілому загальна міжконфесійна релігійна ситуація в області, де релігійний фактор характеризується одним із найактивніших і дієвих рушіїв суспільно-громадського життя, зовнішньо визначалася як стабільна, толерантна, передбачувана і контрольована, незважаючи на певні негаразди цього питання, коли мають місце протистояння між православними різних церков із-за володіння храмами (культовими спорудами). Обласна, районні державні адміністрації вживають чимало заходів щодо вирішення питань з врегулювання та стабілізації міжконфесійних відносинах.

Вважаємо, що для більш повного висвітлення даного питання, доречно звернутися до статистичних даних. Отож, станом на 1 січня 2007 року у Чернівецькій області були представлені, згідно нової структури державної статистичної звітності, більше 10-ти віросповідань, у межах яких діяли 1074 зареєстрованих і 133 незареєстровані релігійні організації, 23 конфесії, течії та спільноти. Ця цифра включає 1038 релігійних громад, 15 монастирів з 358 насельниками, 7 духовних навчальних закладів із 1196 слухачами, 4 місії. Священнослужителів в різних конфесіях було 1761 (з них 19 – іноземці). Працювало в 2006 р. при громадах 416 суботніх та недільних шкіл, видруковувалось 12 часописів та газет.

Динаміка зростання релігійних організацій у 2005 році в порівнянні з попереднім роком істотно не збільшилась,- вона зростає на 33 одиниці.

У області утворені і діють 3 єпархіальних управління православної церкви, 5 об'єднань та управлінь: ЄХБ, АСД, ХВЕП, церкви Повної Євангелії та Євангельських християн.

Розподіл релігійних організацій за конфесійною ознакою свідчить, що найважливішою її складовою і провідною позицією в церковно-релігійному житті області продовжує посідати православ'я. До нього належить 546 релігійних громад або 64% їх загальної кількості. Водночас православ'я в області, як в цілому в Україні не має сьогодні єдиного свого інституційно-організаційного оформлення і представлене двома напрямками – УПЦ – (400) і УПЦ КП – (146)¹.

Проте, завдяки систематичній співпраці Чернівецької обласної організації Української Асоціації релігієзнавців та обласного осередку УАРС зі сектором у справах релігій Управління внутрішньої та інформаційної політики ЧОДА на регіональному рівні проводяться діалоги між представниками різних релігійних напрямів у формі Круглих столів та Єдиних Днів релігійної свободи.

¹ Див.: Докаш В., Позняк Я., Преображенський С. Стан та основні тенденції змін в релігійному просторі Буковини в умовах демократизаційних процесів // Релігія і суспільство: нові преференції. – Чернівці, 2006. – С. 47-53.

Однак, на нашу думку, дану проблему слід розглядати в трьох площинах: по-перше, це не повне дотримання законодавства на рівні обласних органів влади; по-друге, порушення законодавчих норм районними та місцевими органами влади; по-третє, виникнення конфліктів між вірючими тих чи інших конфесій через культові споруди чи майно. Звичайно, всюди є свої суб'єктивні та об'єктивні причини цього. Однак це не знімає проблеми з порядку денного, а подекуди навпаки – ще більше розпалює.

Слід зазначити і те, що в багатьох випадках при мотивуванні стану релігійного життя посилаються на недосконалість Закону, що в ньому не визначені певні моменти релігійної діяльності. Однак всі добре знають і розуміють, що Закон носить більш універсальний характер, він не може регулювати певний конкретний момент в усій своїй повноті, бути надто деталізованим. Для цього існують інші закони, які мають пряме чи опосередковане відношення до вирішення даної проблеми.

Доречно зазначити й те, що важливим моментом щодо прийняття будь-якого закону є затвердження концепції щодо його впровадження, тобто концептуальні засади його дії, реалізації. Так, сьогодні ми маємо Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», однак його неефективність можна пояснити не тільки тим, що він не відповідає стандартам сучасного суспільства, але по сьогоднішній день він не має бази з його впровадження – Концепції. Хоча проект такої є, але він не має ще юридичної сили, оскільки не прийнятий офіційно. Ми згадали тут про Концепцію державно-конфесійних відносин тому, що, розробляючи та приймаючи новий закон, незалежно від формулювання назви, щоб його не спіткала така ж доля, як і сьогодні «діючий», потрібно узаконити цю Концепцію.

То ж повернемося до питання аналізу проекту нового закону. Як ми вже вище зазначали, працюючи спільно, три інституції, провели з цього питання 18 вересня 2006 р. Круглий стіл на тему: «Сучасні державні пріоритети релігії та держави», в якому взяли участь керівники абсолютної більшості релігійних організацій області. Важливим моментом є те, що він відбувався за участю експертів з Києва: проф. Людмили Филипович – виконавчого директора Центру релігійної інформації і свободи, зав. відділу сучасних релігійних процесів Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Сергія Капранова – старшого наукового співробітника Інституту сходознавства ім. Агафангела Кримського НАН України.

В ході роботи Круглого столу представників релігійних організацій було ознайомлено з проектом нового закону. Його результатом стали зауваження та пропозиції з боку науковців та релігійних діячів краю. Так, у статті 1 пункт 4 вказано: «визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і *суспільством*», а чомусь останнє слово у 3 пункті проекту нового закону упущено. Стаття 5 пункт 1, де мова йде про «відокремлення церкви від держави», чомусь тут вжито прийменник «*від*», замість сполучника «*і*». Очевидним є факт, що церква не може відокремлюватися від держави, адже громадяни є одночасно членами релігійної спільноти, однак вони співіснують як дві інституції, не втручаючись у справи одна одної.

Проте найбільше всіх хвилює питання освіти, що дуже гостро піднімалося представниками релігійних організацій. Особливо питання запровадження предмету «Християнської етики» у школах. Також слід передбачити в Законі процедуру урівняння в правах дипломів богословських навчальних закладів з державними (видачу конвертованих дипломів випускникам богословських навчальних закладів). Так само доцільно конкретизувати пункт 1 статті 29.

Однак, попри всі колізії чинного законодавства, обласні організації УАР та УАРС постійно працюють над питанням поширення та реалізації принципів міжрелігійної толерантності через ЗМІ, а також шляхом проведення Круглих столів, різноманітних практикумів-семінарів за участю представників влади обласного та місцевого рівнів, науковців, експертів з питань релігійних процесів, представників

релігійних організацій краю, де останні мають можливість проводити полеміку у формі діалогу, пам'ятаючи при цьому не про те, що їх роз'єднує, а власне те, що їх об'єднує. А таким фактором є Бог – єдиний, спільний для всіх, незалежно від того, хто і як Його розуміє, як у Нього вірує та про Нього вчить.

Г. Друзенко*

НЕСВОЄЧАСНИЙ ЗАКОНОПРОЕКТ

Рік 2006 минув під знаком нерозв'язаної української контрверзи. Дилема «Схід–Захід», трикутник «Президент–Прем'єр–опозиція», соціально розірване суспільство, якому критично бракує середнього класу і якого нудить від надлишку соціальної несправедливості, – доволі непевні конструкції, в яких доцентрові сили ледь врівноважують (а подеколи вже й не врівноважують) відцентрові. Більш як 60 % громадян вважає, що події в Україні протягом 2006 року розвивалися у неправильному напрямі і лише 14,6 %, тобто вчетверо менше, дотримуються протилежної думки¹. Мимоволі на думку спадають окремі історичні асоціації з часів перед Великою Руїною. На щастя, поки лише окремі...

В такій непростій ситуації зростає роль та відповідальність інститутів та спільнот, що покликані гуртувати людей навколо засадничих вартостей та водночас плекати в них толерантність. В Україні такими інституціями є насамперед церкви. Бо саме їм рік у рік найбільше довіряють жителі нашої держави. Так і в 2006 році, згідно з підсумковим дослідженням УЦЕПД ім. Разумкова, церква з 60,3 % тих, хто вірить їй, виявилася абсолютним лідером рейтингу довіри українців: 27,8 % респондентів повністю їй довіряє і ще 32,5 % радше довіряє, ніж ні. Водночас разом не довіряє і радше не довіряє, ніж довіряє церкві, 25,9 % опитаних. Для порівняння: українським ЗМІ, що посіли в рейтингу довіри друге місце, сукупно довіряє 60,2 % (причому рівень повної довіри – лише 11,3 %), а сукупно не довіряє 32,4 % респондентів².

Звичайно, церковність українців загалом вкладається у загальноєвропейську канву: кількість тих, хто вважає себе віруючим, та тих, хто бодай щиро намагається жити за церковними приписами, різниться на порядки. Проте мережа храмів, що динамічно зростає, та кількість парафіян, які заповнюють їх у недільні (п'ятничні, суботні) та святкові дні, беручи активну участь у богослужіннях, дає підстави стверджувати, що релігія таки суттєво впливає на значну кількість жителів України. Понад те слід врахувати, що абсолютна більшість релігійних течій пропонує своїм послідовникам так би мовити мета-стратегію життя, що спрямована на трансцендентну мету й суттєву трансформацію самої сутності людини, а отже годі чекати простих арифметичних залежностей між релігією та соціальними проявами її адептів.

Розуміння складної природи церкви («Царство не від світу цього», що проявляється у конкретних історичних, географічних, культурних, політичних і навіть кліматичних умовах), її потенціалу впливати на найглибші рівні людської свідомості та того, що поза (під, над – ?) свідомістю, тяглість церковної традиції, що часто вимірюється тисячоліттями, та неабиякий авторитет релігії у загалом зневіреному та

* Віце-президент Інституту європейської інтеграції (м. Жешув, Польща).

¹ *Думка громадян України про підсумки 2006 року, владу, політиків, ситуацію в країні: Результати соціологічного дослідження.* – УЦЕПД ім. Разумкова. – Київ, грудень 2006. – http://www.uceps.org/img/st_img/table/864/Press-release_2006-12-27.pdf

² Там само.

доволі цинічному суспільстві вимагає від держави будувати свої взаємини з церквою особливо делікатно й виважено. На жаль, новітня українська історія не раз емпіричним шляхом доводила цю тезу від противного. Достатньо згадати хоча б той релігійний розбрат, який збурила спроба Леоніда Кравчука «побудувати єдину національну Церкву» через примусове об'єднання УПЦ та УАПЦ.

Вочевидь, бурхлива перша половина 90-х м.ст., коли конфесії-конкуренти, наче у середньовіччі, штурмували храми та монастирі, а особливо ревні віряни бачили всі ознаки наближення кінця світу, навчила політиків не поводитися з церквами як слон у посудній лавці. Хиткий релігійний статус-кво встановився десь усередині 90-х, коли провідні конфесії зневірилися у спроможності держави об'єднати церкви, а можновладці – замість того щоб створювати національну церкву – задовільнилися лояльністю церковних ієрархів (що подеколи межувала із запопадливістю) в обмін на майнові подачки та пускання позавіч сумнівних комерційних обладунків церкви.

Приблизно тоді народився міф про «один з найдемократичніших в Європі та в цілому світі» український Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», що розцвів буйним квітом після того, як Росія 1997 року прийняла Федеральний Закон «О свободе совести и религиозных объединениях», що викликав серйозну й здебільшого обґрунтовану критику на Заході. Справа в тім, що досі чинний «профільний» український закон, який регулює державно-церковні взаємини, був фактично скалькований з горбачовського загальносоюзного закону 1990 року, що на час його схвалення, попри цілу низку недоліків, знаменував величезний прогрес у царині релігійної свободи, оскільки законодавчо закріпив завершення епохи войовничого атеїзму.

Згодом стало зрозуміло, що для країн континентального права (якими є усі пострадянські країни) горбачовський закон про свободу совісті та його прямі нащадки в пострадянських республіках занадто декларативний. Це повною мірою стосується й українського Закону «Про свободу совісті і релігійні організації» 1991 року. Окрім загальної декларативності, що має наслідком свавілля адміністративних практик, ціла низка його норм або не відповідає міжнародним стандартам, або суперечить вимогам розумності, або ж входить у протиріччя з іншими законами України. Попри те, що перелік цих недоліків та суперечностей добре відомий в експертних колах, дозволю собі навести основні з них.

1. Право на свободу совісті та похідні від нього поставлені в чинному Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» в залежність від наявності громадянства (ч. 1 та 2 ст. 3, ч. 1 ст. 4, ч. 1, 3 та 6 ст. 6, ч. 1 ст. 7, ч. 1 ст. 8, ч. 1 ст. 14, ч. 1 ст. 17 тощо), що суперечить ст. 18 Загальної декларації прав людини, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, Декларації ООН про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань, ст. 9 Конвенції про захист прав людини та засадничих свобод та ст. 35 Конституції України. Там, де міжнародні акти та Конституція послуговуються терміном «кожен» («*everyone*»), Закон говорить «кожен громадянин» або просто «громадянин», чим щонайменше безпідставно дискримінує апатридів.
2. Чинним законом безпідставно обмежені форми, в яких можуть утворюватися релігійні організації (ч. 2 та 3 ст. 7). До того ж Закон, закріплює нелогічну класифікацію форм релігійних організацій, із незрозумілим принципом, покладеним в її основу. Приміром, юридичні відмінності між місіонерським товариством, релігійним братством та монастирем годі шукати, якщо останні два утворені відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону. Якщо ж релігійне братство чи монастир заснували віряни на підставі ч. 2 ст. 10, під юридичним кутом зору незрозуміло, чим вони відрізняються від релігійної громади. Окремо слід зазначити, що релігійна складова, закріпленої Законом класифікації (релігійна громада, монастир, братство та місія), враховує лише деякі традиційні

самоназви кількох християнських конфесій і цілковито ігнорує такі традиційні форми релігійних організацій як чернечі ордени, скити, умма, парафія, церква врешті-решт.

3. Релігійним спільнотам, незалежно від їхніх традицій та внутрішніх настанов, чинним Законом нав'язана «демократична» форма самоорганізації, за якої вищим органом будь-якої релігійної організації є «загальні збори віруючих громадян, з'їзд чи конференція», які і тільки які, згідно з ч. 1 ст. 14, мають право приймати статут (положення) релігійної організації. Якщо у випадку ієрархічних церков (насамперед, католицької) ця норма є невинуватим втручанням у внутрішню самоорганізацію релігійної спільноти, то застосування її до будь-яких релігійних управлінь та центрів виглядає просто абсурдним, бо ці інституції, що є за своєю юридичною природою класичними установами, не мають і не можуть мати членства, а отже в принципі проведення «загальних зборів віруючих громадян, з'їзду чи конференції» для них нонсенс.
4. Згідно з чинним Законом релігійні об'єднання, хоча й визнаються специфічним різновидом релігійних організацій, а саме об'єднанням релігійних організацій (ч. 2 ст. 7), проте позбавлені права набувати статусу юридичної особи. Чому? Тут Закон мовчить. Зважаючи на те, що релігійні організації – це одна з легітимних форм реалізації права кожного не тільки на свободу віросповідання, а й на свободу об'єднання з іншими, залишається незрозумілим, чому громадські організації мають право об'єднуватись у спілки, що можуть набувати статусу юридичної особи (ст. 10 Закону України «Про об'єднання громадян»), а релігійні організації – ні.

Така ситуація геть ламає усю юридичну логіку релігійних об'єднань як суб'єктів права, оскільки релігійні управління та центри, що мають статус юридичної особи, представляють релігійні об'єднання (ч. 2 ст. 7), що не є юридичними особами, через що правосуб'єктність останніх фактично зведена нанівець. Водночас здоровий глузд і юридична логіка вимагають, аби орган управління отримував свою легітимність та повноваження від організації/спільноти, яку він представляє, в порядку, визначеному її статутом чи законом. Інакше кажучи, керівний орган не може мати прав більше, ніж організація/спільнота, що його утворює.

Чинний Закон «Про свободу совісті...» вводить елементи юридичних конструкцій публічного права у приватну сферу, ігноруючи той факт, що в публічній сфері порядок делегування владних повноважень від народу (специфічного суб'єкта права без статусу юридичної особи, що може *mutatis mutandis* вважатися аналогом релігійного об'єднання-церкви) органам влади (суб'єктам права зі статусом юридичної особи, що *mutatis mutandis* можуть вважатися аналогом релігійних центрів та управлінь) визначається безпосередньо законами. У сфері приватного права або, іншими словами, за умови, що держава декларує себе як світську і тим самим визнає автономність релігійних організацій, порядок утворення керівних органів релігійних об'єднань (релігійних управлінь та центрів) має визначатися статутом релігійного об'єднання.

Реєструючи релігійне об'єднання, держава тим самим визнає його статут й забезпечує його дотримання нарівні з іншими формами договірних зобов'язань. Це означає, що держава може втручатися у взаємовідносини між релігійними організаціями тоді і лише тоді, коли про це клопочуться самі релігійні організації, апелюючи до органів влади і насамперед до суду як до нейтрального арбітра, покликаного розв'язувати суперечки, що з тих чи тих причин не можуть бути розв'язані полюбовно. Саме для виконання цієї функції держава має знати й визнавати статут релігійного об'єднання, аби за правилами, що їх встановили самі релігійні організації (і лише визнала держава, перевірівши, чи не суперечать ці правила чинному законодавству), допомагати

релігійним організаціям знаходити вихід з потенційно конфліктних ситуацій, коли сторони не можуть самотійно дійти консенсусу з тих чи тих питань.

На жаль, чинний Закон не уповноважує жоден державний орган реєструвати релігійні об'єднання чи статuti релігійних об'єднань. Така «прогалина» у законодавстві безпосередньо пов'язана з тим, що релігійні об'єднання позбавлені права набувати статусу юридичної особи, оскільки державна реєстрація і є тим актом, з яким закон пов'язує отримання такого статусу.

Залишивши релігійні об'єднання без статусу юрособи та відмовившись їх реєструвати, держава позбавила себе правових інструментів легітимного розв'язання церковних та міжцерковних суперечок. Бо вона реєструє і тим самим визнає статuti релігійних організацій «першого рівня», які безпосередньо утворюють фізичні особи (релігійні громади, а також монастирі та релігійні братства, утворені на підставі ч. 2 ст. 10 Закону), а також реєструє і тим самим визнає статuti керівних органів релігійних об'єднань (релігійних управлінь та центрів). Воднораз держава не реєструє релігійні об'єднання, в які об'єднуються релігійні організації «першого рівня», і які мали б утворювати власні керівні органи. Таким чином, ми маємо перший та третій поверх юридичної конструкції і не маємо другого.

Припустімо, що у релігійному об'єднанні стався розкол, після чого різні груп всередині такого об'єднання почали визнавати провід різних релігійних центрів, що вважають себе легітимними правонаступниками єдиного центру, що існував до розколу. Європейський Суд з прав людини неодноразово стверджував, що така ситуація є «невідворотним наслідком плюралізму», який «невідокремний від демократичного суспільства» і закликав європейські держави у подібних ситуаціях не об'єднувати релігійні спільноти під єдиним проводом, а забезпечувати толерантне ставлення одна до одної релігійних груп, що сперечаються. Та забезпечуючи релігійний плюралізм держава все одно постає перед питанням про цивільно-правову правонаступність кількох нових релігійних центрів щодо колись єдиного старого. Іншими словами, питання полягає в тім, до кого перейдуть майнові права та обов'язки, активи та пасиви колись єдиного релігійного об'єднання.

І в цій ситуації єдиним інструментом, який має держава, щоби визначити, який з релігійних центрів (чи які і в яких частках) є легітимним правонаступником прав та обов'язків колись єдиного релігійного органу управління, є офіційно визнаний державою статут релігійного об'єднання. Бо саме статут релігійного об'єднання має визначати порядок формування керівних органів церков (релігійних центрів та управлінь). На жаль, як ми з'ясували вище, легітимного механізму офіційного визнання статутів релігійних об'єднань в Україні немає. Відтак у суперечках про цивільно-правове (майнове) правонаступництво розколотих релігійних спільнот наша держава (якщо вона звичайно намагається дотримуватися принципу верховенства права, а не вирішувати політичні завдання) схожа на сліпе котеня.

Конфлікт, що виник з утворенням на початку 90-х років м.ст. Української Православної Церкви Київського Патріархату і що на кілька років радикально збурило релігійне середовище в Україні, має у своєму підґрунті як політичну, так і юридичну складову. Якщо абстрагуватися від нелегітимного втручання у церковні справи політичних діячів та посадових осіб, наділених владними повноваженнями, побачимо, що навіть за бажання діяти у правовій площині чинний Закон «Про свободу совісті...», не визнаючи за релігійними об'єднаннями УПЦ та УАПЦ статусу юридичних осіб, тим самим позбавив державу правових інструментів визначити легітимність об'єднаної собору 1992 року, а отже й легітимність утворення УПЦ КП через об'єднання УПЦ та УАПЦ. До речі, питання про те, чи є УПЦ КП легітимним цивільно-правовим правонаступником частини УПЦ та УАПЦ й досі відкрите. Під юридичним кутом зору, все це – наслідок невизнання за релігійними об'єднаннями статусу юридичної особи.

1. Для одержання статусу юридичної особи Закон вимагає, аби релігійна громада складалася щонайменше з 10 повнолітніх громадян, тим часом як для державної реєстрації громадської організації достатньо трьох; зважаючи на те, що релігійна організація є формою реалізації одразу двох засадничих прав людини: на свободу віросповідання і на свободу об'єднання з іншими, підвищені вимоги до кількості засновників релігійної організації є нічим не виправданими і по суті дискримінаційними.
2. Закон не наділяє релігійні організації правом створювати відокремлені структурні підрозділи без статусу юридичної особи (представництва та філії), хоча зі ст. 95 Цивільного кодексу України наче впливає, що такі підрозділи можуть створювати будь-які юридичні особи. Ця колізія пов'язана з іншою, серйознішою: Цивільний кодекс наділяє юридичні особи загальною правоздатністю (ст. 91), у той час як Закон «Про свободу совісті...» встановлює для релігійних організацій спеціальну правоздатність (ч. 1 ст. 12 та ч. 2 ст. 13). На жаль, стверджувати про пріоритет норм Цивільного кодексу над нормами Закону немає юридичних підстав, оскільки ч. 4 ст. 83 Цивільного кодексу говорить, що загальні положення ЦК про юридичну особу (глава 7) «застосовуються до всіх товариств та установ, якщо інші правила для окремих товариств або установ не встановлені законом». Закон України «Про свободу совісті...» і є для релігійних організацій тим законодавчим актом, «що встановлює інші правила».
3. Нарешті чинний Закон залишає у повній дискреції органів місцевого самоврядування питання повернення церквам «культового» майна. Причому ця дискреція подвійна. По-перше, в законі немає жодних критеріїв, які б визначали, коли майно релігійного призначення має повертатися релігійним організаціям у власність, а коли – у безоплатне користування. По-друге, певні критерії, якими мали б керуватися муніципальні органи у ситуації, коли на повернення майна претендує дві чи більше релігійні організації, записані у п. 6 Постанови Верховної Ради України від 21 квітня 1991 року «Про порядок введення в дію Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”», не мають обов'язкової юридичної сили. Отож, фактично Уряд та місцеві ради на власний розсуд розв'язують три питання, пов'язані з поверненням релігійним організаціям майна релігійного призначення:
  - передавати таке майно релігійним організаціям чи ні;
  - якщо передавати, то у власність чи у безоплатне користування;
  - якщо на передачу майна претендує більш як одна релігійна організація, то якій з них передавати майно.

Зрозуміло, що таку потрібну дискрецію важко назвати реституцією колишньої церковної власності, до якої Україну вже більш як 10 років закликає Рада Європи і здійснити яку наша країна добровільно зобов'язалась під час вступу до цієї авторитетної пан'європейської організації.

На практиці брак чітких та прозорих законодавчо закріплених критеріїв повернення церквам раніше експропрійованого в них майна має наслідком порушення принципу відновлення історичної справедливості та створює для можновладців додаткові важелі впливу на релігійні організації.

1. Аби не втомлювати читача, лише побіжно назву ще кілька вад чинного Закону «Про свободу совісті...»:

- ✓ невідповідність конституційній термінології (в Конституції йдеться про свободу **світогляду**, у Законі – про свободу **совісті**);

- ✓ колізія між ч. 2 ст. 10 та ч. 2 ст. 14 (що залишає відкритим питання, який саме орган реєструє статuti релігійних братств та монастирів, утворених відповідно до ч. 2 ст. 10 Закону);
- ✓ колізія між ч. 1 ст. 13 Закону, що стверджує: «релігійна організація визнається юридичною особою з моменту **реєстрації її статуту (положення)**» та ч. 3 ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців», згідно з якою «організації, для яких законом встановлені особливості державної реєстрації, набувають статусу юридичної особи лише з моменту їх **державної реєстрації**» – на практиці має наслідком подвійну реєстрацію релігійних організацій;
- ✓ колізія між ч. 2 ст. 17 Закону, яка стверджує, що культове майно передається релігійним організаціям «за рішеннями обласних, Київської та Севастопольської міських **державних адміністрацій**, а в Республіці Крим – Уряду Республіки Крим», та ч. 5 ст. 16 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», згідно з якою «від імені та в інтересах територіальних громад права суб'єкта комунальної власності здійснюють відповідні **ради**»;
- ✓ запровадження інституту почергового користування культовим майном (ч. 3 ст. 17), що часто-густо суперечить внутрішнім приписам та настановам релігійних організацій;
- ✓ частина 6 ст. 18 Закону фактично є мертвою нормою, яка давно не діє, оскільки суперечить ч. 3 ст. 1 Закону України «Про систему оподаткування», що визначає: «пільги щодо оподаткування не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами України, крім законів про оподаткування»;
- ✓ Закон не забороняє, але й не дозволяє релігійним організаціям – нарівні з іншими юридичними особами приватного права – виступати засновниками чи співзасновниками навчальних закладів, що має наслідком фактичну заборону на таку діяльність і, як наслідок, дискримінацію релігійних організацій проти інших юридичних осіб приватного права;
- ✓ попри те, що Цивільний кодекс прямо дозволяє непідприємницьким товариствам та установам (до яких поза всяким сумнівом належать релігійні організації) «поряд зі своєю основною діяльністю здійснювати підприємницьку діяльність, якщо інше не встановлено законом і якщо ця діяльність відповідає меті, для якої вони були створені, та сприяє її досягненню» (ст. 86), зі змісту ч. 1 ст. 19 в контексті цілої статті (зокрема її назви) впливає, що релігійні організації мають право здійснювати господарську діяльність лише через засновані ними підприємства.

Та навіть на такий солідний перелік «недосконалостей» чинного Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» можна було б дивитися крізь пальці і не квапитися писати новий законопроект, якщо б в Україні, як у країнах англосаксонської системи права, суд був би нормотворцем, а судовий прецедент – повноцінним джерелом права. За такого правового порядку конфлікт життя та здорового глузду із писаною нормою міг би бути легітимно знятий судовою владою, яка б визнала нечинними окремі норми Закону, розв'язала колізії та заповнила судовими прецедентами прогалини правового регулювання державно-церковних взаємин. Але Україна – не США, а тому годі чекати, аби вітчизняний Конституційний чи Верховний суд вивів з 35 статті основного закону України цілий правовий інститут, як це зробив Верховний Суд США з Першої поправки до Конституції Сполучених Штатів.

Таким чином, створення нового засадничого закону про свободу віросповідання – нагальна проблема для української держави, українського суспільства та українських церков. Доки діє чинний Закон, особи, уповноважені на практиці реалізувати його

приписи, часто-густо постають перед дилемою: порушувати законодавчі норми чи йти проти вимог розумності та здорового глузду.

Як приклад правозастосовчої практики, яку покликала до життя проста юридична логіка, попри те, що вона прямо суперечить букві закону, варто навести ситуацію з реєстрацією статутів релігійних об'єднань. Як я вже писав вище, Закон не уповноважує жоден державний орган здійснювати таку реєстрацію, Конституція однозначно вимагає, аби органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їхні посадові особи діяли «лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» (ч. 2 ст. 19). Однак державний орган у справах релігій (попри неодноразову трансформацію свого статусу) свавільно запровадив та здійснював реєстрацію т. зв. «статутів про управління» релігійних об'єднань. Причому правові наслідки такої непередбаченої законом реєстрації досі залишаються невизначеними.

Щиро кажучи, потреба «оновити» чинний Закон «Про свободу совісті...» не викликала сумнівів ані в народних депутатів, ані у виконавчій гілці влади. Державний комітет у справах релігій, що існував в Україні від 1995 до 2005 року неодноразово пробував «підлатати» певні кричущі вади чинного Закону, не змінюючи його філософію та принагідно намагаючись отримати контрольні повноваження щодо релігійних організацій. Жоден із «держкомівських» законопроектів парламент не підтримав навіть у першому читанні. І мав на те цілковиту рацію, бо ані процедура підготовки, ані юридична якість пропонуваного до схвалення тестів, ані їхній зміст не витримували жодної серйозної критики.

Здавалося, що 2005 та 2006 роки стали переломними у справі реформування вітчизняного законодавства про свободу віросповідання. У перший рік президентства Ющенка Держкомрелігій був понижений у статусі та перетворений на Державний департамент у справах релігій у складі Мінюсту. Невдовзі, в жовтні 2005 року, Рада Європи у пояснювальному меморандумі, що разом з Резолюцією ПАРЄ № 1466 (2005) та Рекомендацією ПАРЄ № 1722 (2005) складає документ № 10676 про виконання обов'язків та зобов'язань Україною, вперше від часу вступу нашої держави до цієї пан'європейської організації вказала на головні недоліки вітчизняного законодавства про свободу совісті.

Глава держави з подачі тодішнього Міністра юстиції С. Головатого відреагував на заклик зі Страсбургу й своїм указом від 20 січня 2006 року за № 39/2006 затвердив План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи, яким, зокрема, зобов'язав Мінюст підготувати проект закону про нову редакцію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Міністерство юстиції під проводом п. Головатого, що на той час вже чітко сформулювало й оприлюднило бачення функцій держави у сфері релігійної свободи³, яке не передбачало «керування релігією», пішло шляхом ініціювання та координування підготовки законопроекту, залишивши його змістовне наповнення на відкуп спеціально утвореній робочій групі з представників провідних конфесій, громадських організацій, що мають на меті сприяти свободі віросповідання, відомих релігієзнавців та незалежних експертів у цій сфері.

Навіть опоненти законопроекту, що вийшов з-під пера робочої групи, визнають її безпрецедентну демократичність та відкритість. В результаті доволі напруженої роботи в липні 2006 року з'явилася на світ перша редакція законопроекту «Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації», що була винесена на громадське обговорення та надіслана на експертизу до Венеціанської Комісії та ОБСЄ. Згідно з висновком Комісії за демократію через право «загалом проект закону має розглядатися

³ Підрозділ 1.2.1. Білої книги (інформаційної доповіді) «Аналіз функціонування системи юстиції в Україні». – К., січень, 2006. – <http://www.minjust.gov.ua/0/7438>.

як прогресивне та сприятливе підґрунтя для реалізації свободи віросповідання»⁴. Понад те, Венеціанська Комісія спеціально наголосила на тому, що «проект закону є результатом широкомасштабних обговорень усіма зацікавленими сторонами» і вона «заохочує такий метод розробки проектів, вважаючи, що такий підхід має велике значення у сфері законів, пов'язаних зі свободою світогляду чи віросповідання»⁵.

У жовтні-листопаді 2006 року робоча група провела ще низку засідань, на яких суттєво доопрацювала законопроект, врахувавши більшість зауваг європейських експертів, а також усі офіційні письмові пропозиції, що надійшли від релігійних організацій на ім'я Мінюсту під час громадського обговорення законопроекту. Фактично, проти законопроекту висловився лише представник УПЦ КП, але його позиція полягала у передчасності розробки та прийняття нового законодавчого акта у сфері свободи віросповідання та державно-церковних взаємин, що апоріорі не дозволило врахувати її в тексті, який робоча група остаточно схвалила 14 листопада.

У цій розвідці я не буду зупинятися на ідеології та новелах законопроекту, оскільки докладно проаналізував їх у видрукуванні в цьому числі щорічника своїй статті «Між традицією та свободою». Натомість я хочу проаналізувати реакцію провідників українських церков на законопроект, підготовлений на виконання указу глави держави і за дорученням Уряду за безпосередньої участі уповноважених представників різних конфесій.

Позиція УПЦ КП щодо законопроекту, яку я вже коротко окреслив вище, була офіційно сформульована в Заяві Священного Синоду УПЦ КП з приводу проекту нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яка видрукувана в цьому числі РС.

Попри те, що УПЦ КП в своїй Заяві висловлює готовність до дискусії щодо законопроекту «із зацікавленими сторонами на будь-якому рівні, з використанням будь-яких офіційних та неофіційних форм спілкування», докладно аналізувати заяву Синоду УПЦ КП під юридичним кутом зору марно, оскільки серед її авторів чи редакторів напевно не було правників. Аби переконатися в цьому, достатньо спробувати зрозуміти, що мали на увазі автори, коли в офіційному документі (!) писали про «зняття з реєстрації УПЦ Московського Патріархату у зв'язку з неканонічністю рішень так званого «Харківського собору», прийнятих із порушенням цивільного Статуту УПЦ».

Українському законодавству невідомий термін «зняття з реєстрації»; «неканонічність» будь-яких рішень чи будь-яких органів, що ці рішення приймають, не тягне за собою у світській державі жодних правових наслідків; «цивільний Статут УПЦ», як втім і «статут про управління УПЦ КП», зареєстрований державним органом у справах релігій з явним перевищенням владних повноважень (про що йшлося у цій статті вище), через що правовий статус цих документів залишається невизначеним, а отже скасування у судовому порядку рішення державного органу у справах релігій про реєстрацію «цивільного Статуту УПЦ» ніяк не вплине на юридичний статус Української Православної Церкви, оскільки вона, як релігійне об'єднання, і так не є юридичною особою, через що має мінімальну правосуб'єктність, яку їй гарантує не Закон «Про свободу совісті...», а міжнародне право.

Та основну тезу заяви про міфічний зв'язок між наявністю у релігійних об'єднань статусу юридичної особи і «закріпаченням» парафій я таки докладно проаналізую. Вочевидь автори заяви виходили з того, що сьогодні релігійні об'єднання (церкви) не мають статусу юридичної особи, а отже й не можуть володіти будь-яким майном. Це –

⁴ § 13 Opinion on the Draft Law on the Insertion of Amendments on Freedom of Conscience and Religious Organisations in Ukraine adopted by the Venice Commission at its 68th Plenary Session (Venice, 13-14 October 2006) on the basis of comments by Mr Giorgio MALINVERNI (Member, Switzerland) Mr Louis-Léon CHRISTIANS (Expert, Belgique).

⁵ Ibid. § 11.

направду так. Воднораз такий стан речей аж ніяк не заважає церквам володіти чималим майном через свої керівні органи (релігійні управління та центри). Якщо релігійне управління бажає і релігійна громада згодна, то будь-яке майно, що належить релігійній громаді, може бути передане у власність релігійного управління. Так само й держава та територіальні громади можуть передавати культові та інше майно у власність чи безоплатне користування як релігійним організаціям «першого рівня», так і релігійним управлінням (центрам).

Це арифметика цивільного права: юридичні особи (зокрема й парафії, тобто релігійні громади) самостійно й вільно володіють користуються та розпоряджаються належним їм майном. У разі, якщо релігійні об'єднання отримують статус юридичної особи, але релігійні громади та інші релігійні організації «першого рівня» такого статусу не втратять, майнові та інші цивільно-правові стосунки між релігійними об'єднаннями та релігійними організаціями, що входять до їх складу, аж ніяк не зміняться. Як сьогодні парафія має право (проте не зобов'язана!) передати все або частину належного їй майна релігійному управлінню (центру), так і у разі надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи, вона зможе (але аж ніяк не стане зобов'язаною) передати все або частину належного їй майна релігійному об'єднанню, що діятиме через той самий керівний орган.

Єдиний спосіб присилувати релігійні громади передати належне їм майно та майнові права чи то релігійним управлінням (центрам), чи то релігійним об'єднанням (якщо останні набудуть статусу юрособи) – законодавчо позбавити релігійні громади цивільної правосуб'єктності. Зрозуміло, що Робочій групі навіть на думку не спадало запровадити таку «новелу», що прямо суперечить міжнародним та європейським стандартам релігійної свободи.

Отож, якщо відкинути емоційність стилю заяви Синоду УПЦ КП, що явно не личить офіційному церковному документу, та абстрагуватися від її юридичного невігластва, в сухому підсумку залишиться одна теза: те, що для УПЦ добре, для УПЦ КП зле. Зрозуміло, що переконувати владик Київського Патріархату, які послуговуються такою специфічною логікою, у зворотному – сізифова праця. Залишається сподіватися хіба на те, що глава держави, що явно симпатизує главі УПЦ КП, не забуде, як це нерідко з ним трапляється, що саме він виступив ініціатором приведення українського законодавства про свободу віросповідання у відповідність до вимог Ради Європи та що надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи є однією з таких вимог. Те саме стосується й депутатів від «Нашої України», які до діла й не до діла декларують свою «європейськість».

На жаль, активне несприйняття законопроекту УПЦ КП вплинуло на ставлення до нього Всеукраїнської Ради Церков, що претендує репрезентувати усю релігійну спільноту України. На останньому засіданні, що відбулося 24 листопада 2006 року, ВРЦ ухвалила звернення до Президента України, Прем'єр-міністра України, Голови Верховної Ради України та лідерів парламентських фракцій щодо законодавчого забезпечення діяльності церков і релігійних організацій. Релігійні лідери закликали перших осіб держави **«продовжити консультації»** щодо доопрацювання концепції державно-конфесійних відносин та нової редакції Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”, яка розробляється Міністерством юстиції України».

Доволі дивне прагнення «продовжити консультації» щодо законопроекту, до якого члени ВРЦ (окрім Патріарха Філарета) не мають ані конкретних зауваг, ані конкретних пропозицій. Мабуть також слід сказати кілька слів про Концепцію державно-конфесійних відносин, хоча я про це вже писав не раз. Та оскільки раз у раз Концепцію та нову редакцію Закону України «Про свободу совісті...» розглядають мало як не альтернативні законопроекти, мушу вчергове акцентувати увагу на тому, що в цих документах різний предмет правового регулювання. Нова редакція Закону має по-новому визначити правові механізми реалізації засадничого права на свободу світогляду та

віросповідання, первинним та головним суб'єктом якого є фізичні особи, тобто кожна людина. Концепція натомість пропонує на доктринальному рівні затвердити стратегію стосунків держави та релігійних об'єднань (конфесій), що, безумовно, є похідними суб'єктами права на релігійну свободу.

Представники основних українських конфесій, лобіюючи прийняття Концепції *замість* чи *до* нової редакції Закону «Про свободу совісті...», мимоволі забувають, що законопроект захищає засадниче право віруючих, які належать до тієї чи тієї конфесії, і невіруючих, і вільнодумців, що «вірять в Бога», але не належать до жодної церкви. Завдання Концепції скромніше: узаконити партнерські стосунки між державою та релігійними об'єднаннями. Отже, за всієї поваги до розробників Концепції та визнаючи доцільність надання їй у майбутньому статусу законодавчого акта, я глибоко переконаний, що спочатку слід прийняти нову редакцію Закону «Про свободу совісті...» і лише потому, визначившись, зокрема, з юридичним статусом конфесій як релігійних об'єднань, вносити до парламенту Концепцію державно-конфесійних відносин.

Симптоматично, що вагання церковних провідників відбувалися на тлі рішучих дій влади щодо відтворення механізмів впливу на релігійні організації. Йдеться, звичайно, про утворення Постановою Кабінету Міністрів України від 08 листопада 2006 за № 1575 Державного комітету України у справах національностей та релігій. По-перше, подив викликає вже назва новоутвореного органу, оскільки з неї випливає, що релігійна приналежність жителів України доволі жорстко прив'язана до їхнього етнічного походження⁶. По-друге, утворюючи Держкомнацрелігій, уряд свідомо чи несвідомо проігнорував той факт, що в Мінюсті на той час завершувалася робота з підготовки проекту «профільного» закону у сфері релігійної свободи та державно-церковних взаємин, а відтак було б логічним бодай поцікавитися ідеологією законопроекту та тим, як у ньому виписаний статус «державного органу у справах релігій». Нарешті, не менш дивним виглядає призначення керівника Держкомнацрелігій Г.Д.Попова, який відомий хіба тим, що був народним депутатом України від Комуністичної партії у 1998-2002 рр., і не менш далекий від релігійної проблематики, аніж в минулому перший і єдиний директор Держдепрелігій пан Ігор Бондарчук.

Вірогідність того, що колишній секретар Донецького обкому КПУ Георгій Попов, стане завзятим поборником релігійної свободи чи натхненно запроваджуватиме в Україні європейські стандарти у цій царині, близька до нуля. Не більша й вірогідність того, що уряд Януковича схвалить, а антикризова коаліція прийме нову редакцію закону «Про свободу совісті...», попередньо не понівечивши до невпізнанності напрацювання робочої групи. Відповідальний в Партії регіонів за релігійну проблематику народний депутат Юрій Болдирев вже прилюдно заявив, що Європа, яка легітимізує одностатеві шлюби, навряд чи має право вчити нас духовності, а головна мета вдосконалення вітчизняного законодавства про свободу віросповідання – обмежити діяльність в Україні «сект».

Президент традиційно більше переймається створенням Єдиної Помісної Православної Церкви (що прямо суперечить позиції Європейського Суду з прав людини щодо ролі держави у міжцерковних взаєминах), аніж імплементацією в Україні європейських стандартів. «Наша Україна» кокетує з патріархом Філаретом, який би – май він таку можливість – напевно до цяточки скалькував би українською «симфонію» державно-церковних взаємин у її російській редакції. На тлі фракції борець за релігійну свободу Стретович виглядає таким собі Дон Кіхотом, через що, мабуть, фракція іноді голосує проти його цілком слушних законопроектів.

Церковні провідники воліють обачно перечекати чергову смуту в державі за беззмістовними фразами про «продовження консультацій щодо доопрацювання

⁶ Слово «національність» (*nationality*) в контексті європейських традицій вказує зазвичай не на етнічне походження, а на сталий правовий зв'язок між громадянином чи підданим та його державою.

законопроекту», що покликаний збільшити права церков, хоча і не мають конкретних пропозицій щодо його вдосконалення.

В такому історично-політичному антуражі слід визнати, що перспективи вдосконалення вітчизняного законодавства про свободу віросповідання доволі кепські. Тим паче, що нова редакція Закону вже потрапила на державний нормотворчий конвєр з усіма ознаками прокрустова ложа. Так, за півтора місяці від часу схвалення законопроекту на останньому засіданні робочої групи з нього зникли кілька принципових новел: про можливість фінансування з державного та місцевих бюджетів суспільно-корисних проєктів, що їх реалізують релігійні організації, та про дозвіл релігійним організаціям – нарівні з іншими особами приватного права – засновувати недержавні освітні заклади. І це при тому, що законопроект ще навіть не внесено до Кабінету Міністрів України! А ще півроку тому здавалося, що в законопроекті чудові перспективи.

М. Одіноц*

СВОБОДА СОВІСТІ В РОСІЙСЬКІЙ ФЕДЕРАЦІЇ: ТОЧКА ЗОРУ РОСІЙСЬКОГО ОМБУДСМЕНА

В Російській Федерації не існує загально федеральних, державних, суспільних структур, які б у масштабі всієї країни здійснювали моніторинг стану релігійної ситуації, стану державно-церковних відносин, порушень прав громадян на свободу совісті. Тому в Росії існує різноголосся суджень, висловлюються суперечливі і й взаємовиключні точки зору на ці проблеми.

Однак, намагаючись поєднати різні точки зору, ми повинні визнати очевидним те, що в справі забезпечення свободи релігії, законної діяльності релігійних організацій Росія дещо просувається останні 15 років, що помітно у правовій сфері, де реформовано законодавство „Про свободу совісті та релігійних об'єднань”. Це видно і у сфері розвитку діалогу та співробітництва між державою та релігійними організаціями, і в утвердженні авторитету, позицій різноманітних релігійних організацій в громадському суспільстві. Статистика зареєстрованих, постійно діючих релігійних об'єднань є динамічною. Зберігається ріст і тих об'єднань, які не вважають за необхідне реєструватись в рамках закону, який дозволяє таку форму існування. Ми бачимо, що розширюється присутність релігійних організацій в таких сферах як благодійна, встановлюється міжконфесійний діалог між різними релігійними організаціями. Не так давно комісар з прав людини Ради Європи Ревебе Хіде Роблес у своїй доповіді про візит до Росії зазначав: „На мене справило велике враження те релігійне оновлення, яке торкнулось усіх конфесій в Росії. Я зміг переконатись у тому, що стаття 28 Конституції, яка гарантує свободу совісті та релігії, в основному дотримується”. Зрозуміло, що в доповіді Роблеса була присутньою певна стурбованість тим, що в окремих регіонах Російської Федерації не дотримується повною мірою діюче російське законодавство і що деякі релігійні спільноти зазнають певної дискримінації. Про наявність фактів порушення прав віруючих, релігійних організацій, ми чуємо і читаємо в різних ЗМІ. Ми про це чуємо й від представників різноманітних релігійних міжнародних правозахисних організацій. Неодноразовими були певного роду докори на нашу адресу і з боку Парламентської Асамблеї Ради Європи. Безумовно, що необхідно визнати правомірність цих докорів. Оскільки достатньо розкрити російські газети, подивитись наше

---

* Президент Російської Асоціації релігієзнавців

телебачення, а якщо ще й взяти участь у різного роду конференціях, зустрічах, то одержимо інформацію, факти грубого порушення прав віруючих та релігійних об'єднань. Чимала кількість скарг з цього приводу надходить до різноманітних державних інстанцій. Так трапилось в нашій російській історії останнього часу, що в 1997 році були прийняті 2 цікавих Закони : «Закон Про свободу совісті» та «Закон Про уповноваженого з прав людини в Російській Федерації».

І так вийшло, що з самого початку роботи уповноваженого, а першим уповноваженим був О. Міронов, з самого початку діяльності цього державного інституту щорічно до нас в апарат уповноваженого, де діє спеціальний відділ, який очолюю я і який займається розглядом скарг, звернень громадян, організацій, надходить близько 200-250 таких звернень Всі вони – колективні, під ними стоять підписи десятків, сотень. а інколи й тисяч громадян. Все це свідчить про те, що в тих чи інших регіонах Російської Федерації існує певна напруженість у сфері державно-церковних відносин, дотримання діючих законів. У минулому році ми отримали інформацію про 70 випадків порушення прав громадян різноманітних суб'єктів: Москва, Московська область, Татарстан, Удмуртія, Челябінськ, Тюмень та ін.

Мабуть ви знаєте, що уповноважений щорічно складає звіт про свою діяльність, де присутньою є оцінка ситуації у сфері свободи совісті. У звіті є спеціальний розділ, присвячений стану державно-церковних відносин і реалізації прав громадян на свободу совісті.

Ми відмічаємо, що протягом 7 років діяльності уповноваженого фіксуються практично однакові порушення у сфері свободи совісті. Це питання, пов'язані з реєстрацією об'єднань, наданням землі для будівництва, поверненням або передачею колишньої церковної власності, відторгненням у громад, збудованих ними церковних споруд. Це і скарги на діяльність правоохоронних органів на те, що служителі культу не допускаються в затвердженні системи виконання; на засоби масової інформації, які публікують хибну, неперевірену інформацію. Аналізуючи те, що надходить до нашого апарату, ми бачимо, якщо говорити про особисту свободу громадян, то порушень у цій сфері немає. Всі порушення концентруються навколо проблеми права громадян на об'єднання, на створення релігійної громади. Питання тут стосується передусім реєстрації. З одного боку, ми бачимо, що в Росії щорічно спостерігається зростання нових зареєстрованих релігійних об'єднань, а з іншого боку, росте число організацій, які постійно стикаються з труднощами при спробі набути державного визнання та отримати статусу юридичної особи. Це, перш за все, православні об'єднання, які знаходяться за межами юрисдикції Московського патріархату, П'ятидесятницькі організації, об'єднання Свідків Єгови, Церква Ісуса Христа Святих останніх днів, Товариство Свідомості Крішні, в деяких випадках мусульманські спільноти, католицькі, старообрядницькі. Але відносно трьох останніх, то тут випадки поодинокі. Досить часто органи влади, юстиції, розглядаючи звернення громадян, об'єднань, відмовляють їм не в силу правових проблем. Вони здаються владі достатніми для того, щоб відмовити російським громадянам у праві на об'єднання. Часто використовується при цьому таке не правове поняття як „нетрадиційні релігії”, що означає поділ громадян, які дотримуються різноманітних релігійних переконань, на «наших» і «не наших». Інколи суди, куди звертаються громадяни, використовують поняття „нетрадиційна релігія” поряд з таким неправовим визначенням як „секта”, і відмовляють громадянам у реєстрації. Певною мірою збереженню такого стану речей сприяє Преамбула федерального Закону про свободу совісті, яка виокремлює із загального числа релігій, за якими визначається особлива роль в історії держави ті. Така позиція, що ґрунтується на історико-культурних, світоглядно-ідеологічних елементах, не повинна міститись у правовому акті, який регулює відносини громадян та надає право на свободу совісті та віросповідання .

У багатьох критичних виступах представників Ради Європи, Європейського суду з прав людини присутні аналогічні зауваження на адресу означеної Преамбули.

Окремими російськими політичними, суспільними діячами постійно здійснюються спроби закріпити нерівне відношення до релігій, що виражене в Преамбулі у вигляді окремого закону. Сам факт попереднього обговорення одного з таких законопроектів, який називався „Про традиційні релігійні організації Російської Федерації», викликав несприйняття з боку значної частини релігійних об'єднань. Вони вимагали, звертаючись до уповноваженого, не допустити прийняття Закону, який не відповідає „духу” Конституції Російської Федерації і потенційно здатного підірвати міжконфесійний діалог в Росії.

Ще одним обґрунтуванням у відмові реєстрації нетрадиційним релігійним об'єднанням є посилання на необхідність обов'язковості попереднього 15-річного строку існування на конкретній території. Як пишуть нам громадяни : „Все частіше посилання на це правило «15-ти років» використовується як метод боротьби з неугідними релігійними об'єднаннями”. Тому воно сприймається віруючими як форма обмеження їхніх прав і пригноблення їхніх релігійних переконань. Нам здається, що використання правила «15-ти років» можна було вважати виправданими лише у відношенні взагалі нових організацій, невідомих не лише в Росії, але й за її межами. Формальне застосування цього правила до релігійних організацій, які існують багато десятиліть, а то й століть, нехай не в Росії, а за кордоном, не є доречним та обґрунтованим. На жаль, такі внутрішні проблеми Росії набувають міжнародного звучання. Наші ображені релігійні організації звертаються в міжнародні організації, вимагаючи справедливості. Вже сьогодні Європейський суд з прав людини прийняв для розгляду скарги ряду релігійних об'єднань із Москви, Татарстану, Тюменської Челябінської областей, Свідків Єгови, саєнтологів та інших.

Можна припустити, а практика Європейського суду показує, що, очевидно, звернення органів влади будуть сприйняті і права громадян захищені. Зараз всі чекають хоча б першого поступу в рішенні цієї проблеми. В нашій державі, як і в Україні, на основі того, що я чув і зрозумів, існує напруженість навколо культових споруд та інших об'єктів релігійного значення, по відношенню до яких віруючі ставлять питання щодо їх повернення. Процес передачі релігійним організаціям культових споруд за останні десять років у нас відбувається досить активно. Тисячі храмів, мечетей, синагог повернено, і віруючі використовують ці споруди за їх призначенням. Разом з тим, зберігається великий фонд так званої колишньої церковної власності. Сьогодні він знаходиться в розпорядженні не федеральної влади, а у розпорядженні суб'єктів Російської Федерації і муніципальної влади. А тут, як показує практика, відсутні необхідні правові акти для вирішення даних проблем. Ми боїмося, що з моменту вступу в повному об'ємі закону Російської Федерації про діяльність місцевих муніципальних органів влади, ця проблема набуде особливої гостроти, так як муніципальні органи влади отримають широкі можливості розпоряджатись власністю, яка знаходиться на їхній території, а це і землі, і споруди.

Ми вважаємо, що в означеній ситуації, слід керуватись однією з рекомендацій Парламентської Асамблеї Ради Європи, де зазначається, що потрібно гарантувати релігійним організаціям, власність яких була націоналізована в минулому, реституцію цієї власності, а в тих випадках, коли це не можливо – виплату справедливої компенсації.

У мене, наприклад, є заява віруючих-католиків, які звертаються з проханнями протягом останніх 8 років про повернення їм костьолу, який колись було збудовано за їхні кошти. Влада прикривається відписками, що в ньому знаходяться класи для навчання, і разом з тим за останні 10 років у тій же самій Рязанській області повернено майже 70 культових споруд. Перед віруючими стоїть дилема: „Ми громадяни чи не громадяни ? Чому у відношенні одних влада йде на все, повертаючи те, що люди вимагають, а до інших – закон не виконується ?” Більше того, влада, розглядаючи заяву католиків, обіцяла їм, що збудує приміщення для художнього училища і класи, що розміщені у костьолі, туди переїдуть. Але пройшло 2 роки, а класи як були в

костюльному приміщенні, так і залишились. Звичайно, що все це несе негатив, у т. ч. й у ставленні віруючих до влади. Доводиться констатувати, що такого роду випадки у нас мають місце.

У звіті уповноваженого зазначається, що в „моді” у нас таке квазідемократичне явище як зв’язок питання про будівництво культової споруди із громадською думкою населення, яке проживає на близько розташованій території. Певною мірою це повернення до радянських часів. Звернення до громадської думки тоді дозволяло закривати і руйнувати культові споруди. І, як це не дивно, подібна практика відроджується і сьогодні, при чому вона досить вибіркова. Щоб не ображати ніякі суб’єкти Російської Федерації, наведу приклад з московської практики. У нас є громада духовних молокан, які в силу останніх політичних подій зосередились в Москві та ближніх областях. Вони вимушені були виїхати з місць, де вони колись жили – в Азербайджані та інших кавказьких республіках. І ось уже протягом 8 років вони звертаються до московської влади з проханням про виділення території для будівництва. Їм надали територію, вони підготували всю необхідну документацію. Майже в останній момент влада приймає нове рішення, згідно з яким виділену земельну ділянку відібрали, а віруючим пообіцяли іншу. Я сам виїздив туди, оскільки влада наголошувала на тому, що жителі проти того, що на даному місці був молоканський молитовний дім. Що я побачив? З трьох боків пустирі, з четвертого – на відстані 70 метрів стоїть будинок, який виходить тильною частиною. Тобто нікому це не заважає. Було проведено такий квазідемократичний захід, коли здійснили обхід цього та інших будинків і за підрахунками місцевих органів влади більшість жителів була проти. Віруючі знову знаходяться в становищі очікування на те, що їм буде виділено будинок чи територія, де вони зможуть збудувати молитовний будинок.

Висновок, який можна зробити на основі того, що опубліковано й міститься в матеріалах щорічного звіту уповноваженого все таки більшою мірою є оптимістичним. Так, у нас є труднощі в питаннях реалізації прав людини на свободу совісті, законної діяльності релігійних об’єднань, але ці труднощі і держава, і відповідні владні структури в регіонах намагаються подолати. Ми хочемо, щоб та несправедливість, яка ще є у сфері відносин з релігійними організаціями була виправлена новим поколінням російських чиновників та представників влади.

Реагуючи на те, що було на конференції вчора і сьогодні, хочу відзначити, що Україна стоїть перед проблемою внесення змін і доповнень у діючий закон. У нас також є схожі ідеї, але відповідні органи не можуть зважитись на таке рішення. Є острах, що це може принести не благо, а зло. Наш Закон „Про свободу совісті” має суттєві недоліки. Він не регулює державно-церковні відносини, про які ми постійно говоримо. Наш закон говорить про особисті права громадян на свободу совісті і про права релігійних об’єднань. Тобто сама церква як суб’єкт закону не присутня, і відповідного рівня взаємовідносин держави і церкви, як правових суб’єктів, у нашій державі не існує. В нас є багато пропозицій як заповнити таку прогалину. Моя позиція полягає в тому, що потрібно йти шляхом підписання договорів між державою, з одного боку, і церквою, релігійною організацією – з іншого. В цьому договорі можуть бути визначені взаємні зобов’язання і обумовлена та чи інша діяльність конкретної релігійної спільноти.

Перед нами багато питань, пов’язаних із можливим доступом релігійних об’єднань у світські сфери: армія, школа. Ми вважаємо, що принцип світськості державної і муніципальної школи повинен залишитись, але потрібно йти шляхом розширення можливостей для релігійних організацій, створення ними необхідних загальноосвітніх навчальних закладів, у тому числі разом з державою. Ми за те, що знання про релігії та інші форми світоглядних переконань людини були у шкільній програмі, викладались відповідно підготованими педагогами. Та форма дозволеності релігійних предметів, яка міститься в законодавстві достатня; тобто, за згодою батьків, бажаннями дітей, певною узгодженістю з органами місцевої влади, управлінням

народною освітою можлива поява священика у школі, який може розповідати про ту чи іншу релігію, але за межами обов'язкової шкільної програми.

Звичайно, є маса інших проблем, ми відчуваємо „прес” клерикалізації, який присутній в Росії і під впливом якого держава робить сумнівні кроки. Я хочу сказати, що якщо в Казахстані створили державний орган [Комітет із справ релігії]. Роман Подопрігора вважає, що це не правильно, то в нашій доповіді ми виступаємо за створення такого державного органу. Це – наша російська практика, вона вписується в європейські традиції, це – необхідно державі. Тому що держава повинна захищати інтереси, як держави, так і громадян. Тому нічого поганого я в цьому не бачу. А тим, хто натякає на наше минуле, я б сказав би, що в минулому не слід бачити лише темне і чорне. Ті ж Ради з питань релігії були хоча й специфічними для радянського періоду, але разом з тим виконували і правозахисні функції. Якщо поспілкуватись з лідерами релігійних організацій, які пам'ятають ті часи, я думаю, що багато з них скаже чимало вдячних слів на адресу тих органів і тих людей, які там працювали.

Р. Подопрігора*

ДЕРЖАВА І РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В КАЗАХСТАНІ: НОВА СТАДІЯ ВЗАЄМИН

Більшість тут говорила про сучасний європейський досвід державно-конфесійних відносин, про законодавче оформлення їх в Україні. Я представник країни, яка знаходиться в Центральній Азії, хоча частина Казахстану відноситься до Європи. Йшлося про досвід державно-церковних відносин в контексті позицій християнства. Я ж представник країни, яка традиційно вважається мусульманською країною, хоча в Казахстані завжди були сильними позиції християнства, особливо протестантизму, що підтверджується сьогоднішньою статистикою: з 3500 зареєстрованих релігійних організацій Казахстану до мусульманських відноситься 1700, а 1500, як бачите, з незначною різницею, відноситься до християнських організацій. Найчисельнішими є баптисти, за ними йдуть православні. Це, до речі, завдяки українському населенню. На сьогодні в Казахстані проживає близько мільйона українців. Мій виступ може бути цікавим і тим, що Казахстан заявив свою кандидатуру на представництво в організації „Безпеки та співробітництві в Європі у 2009 році”. Я уважно слухав виступи і в першу чергу зрозумів, що у нас багато подібних проблем. Ті проблеми, які обговорюються на конференції, є актуальними і для Казахстану. По-друге, я помітив, що в деяких позиціях ми все ж відрізняємось, не зважаючи на те, що зовсім недавно ми жили в одній країні. Наприклад, активно обговорюється у вас такі питання, як політизація релігії, клерикалізація. У нас поки що так гостро проблема не стоїть, держава держить релігійні організації на певній дистанції, не дозволяючи втручатись у політику, а релігійні організації в цьому аспекті самі не досить активні. Хоча є такий вислів: „Якщо ви не займаєтесь політикою, то політика займеться вами”. Схоже, що найближчим часом, ми будемо це відчувати і в Казахстані. Уже зараз є помітними деякі форми політичного вияву релігійної активності, про які я буду говорити нижче.

Сьогодні мені важко говорити пор всю Центральну Азію, враховуючи бідність джерел інформації про те, що відбувається в державах нашого регіону. З небагатьох джерел, які ми отримуємо, очевидно є те, що держави регіону повертаються до радянського типу державно-конфесійних відносин, який характеризувався тотальним контролем держави за релігійними організаціями, за віруючими, надмірним

---

* Доктор філософських наук, професор. Казахстан.

використанням адміністративно-правових інститутів у правовому регулюванні. Говорячи про Казахстан, я раніше зазначав, що наша держава є винятком із загального правила і відзначається найбільш ліберальним підходом у державно-конфесійних відносинах. Сьогодні мені доводиться констатувати, що такі мої оцінки залишились в минулому. Справа в тому, що останні 5-7 років перед нашою країною стояла проблема вибору в аспекті відносин між державою і релігійними об'єднаннями : встановлювати їх на основі партнерства, визнавати соціальну цінність релігійних об'єднань, що як я розумію відбувається в Україні, або повертатись до поліцейських форм нагляду та контролю, коли релігійні організації розглядаються як щось соціально небезпечне.

Очевидно, що на даний момент вибір зроблено не на користь співпраці. Які обставини дозволяють мені робити такий висновок?

В першу чергу, це зміни в законодавстві. В Казахстані, як і в Україні, діє Закон „Про свободу віросповідання і релігійних об'єднань”, який було прийнято також в 1991 році. Як назвав його Андрій Євгенович Себенцов: „Це радянський закон за своєю сутністю”. І в нас виникло питання - що робити далі? Прийняти новий закон чи внести зміни до старого ? Вибір зроблено на користь внесення змін, що пояснюється певними юридичними технологіями. Коли вносяться зміни, тоді до закону менше привертається суспільна увага і він більш спокійно проходить серед складних юридичних процедур та етапів законотворчості.

Зміни, які вносились з 1991 року до Закону були, як правило, несуттєвого характеру. Але в минулому році нарешті були внесені зміни принципового характеру. І головна серед них стосується обов'язково реєстрації релігійних об'єднань. З 1991 року такого в Казахстані не було на відміну від інших країн регіону. А з 2005 року питання перейшло з державно-правової площини в адміністративно-політичну. Інакше кажучи, в процесі реєстрації мова йде не про визнання нового майнового статусу релігійної організації, а про державний дозвіл діяти чи не діяти тій чи іншій релігійній структурі. В Законі були внесені й інші зміни, які стосуються місіонерської діяльності, релігійного виховання. В нашому законодавстві посилена відповідальність релігійних об'єднань і їх керівників як адміністративна, так і кримінальна. Причому це було зроблено не вдало. Наприклад, згідно з законодавством Казахстану місіонерами є лише ті, хто приїжджає до країни, в не зареєстровані релігійні об'єднання, тобто той, хто приїхав до Казахстану в будь-яку зареєстровану релігійну організацію і відкрито оголошує, що він приїхав з місіонерськими завданнями, за законодавчими приписами місіонером визнаватись не буде.

Поправки були внесені не тільки в головний закон для релігійних об'єднань, але й інше законодавство. Поправки вносяться в десятки актів одразу, особливо останнім часом у зв'язку з боротьбою з екстремізмом і тероризмом. Чим пояснюються значні заборони не лише у сфері релігійної свободи, але й, в принципі, в суспільному житті. Наприклад, в Законі „Про протидію екстремізму” з'явилось визначення „релігійний екстремізм”, під яким розуміється застосування будь-якої релігійної практики, яка викликає загрозу безпеці для життя, здоров'я, моральності або правам і свободам громадян. Зрозуміло, що при певних зусиллях під ознаки релігійного екстремізму можна підвести діяльність будь-якої релігійної організації.

В законодавство про освіту введена норма про ліцензування різних духовних навчальних закладів, чого тривалий час не було в Казахстані, пороте не зовсім вдало. Це є прикладом того, що ті, хто готує правові акти практично не знайомі зі специфікою таких утворень, як релігійні об'єднання, оскільки ті кваліфікаційні вимоги, які сформульовані для духовних навчальних закладів говорять, що практично отримати ліцензію для духовних навчальних закладів не можливо.

Досить часто виникає проблема дефініції при підготовці різноманітних законопроектів, пов'язаних з релігією. І на нашій конференції в деяких доповідях також позначалась ця проблема. Я наприклад, прихильник тієї точки зору, що захоплюватись дефініціями не потрібно, особливо в такій делікатній сфері як релігійна. У нас в одному із

законів намагались дати юридичне визначення релігії, проте як сухою нормативною мовою позначити це поняття я не уявляю. Такі ж проблеми виникають при будь-яких дефініціях, пов'язаних з релігійними об'єднаннями, з місіонерською діяльністю.

Друга подія, яка вплинула на тон моєї доповіді і на мої оцінки, це створення наприкінці 2005 року спеціального державного органу, який буде займатись питаннями релігії. З 1991 року в Казахстані була Рада по зв'язках з релігійними організаціями, яка була консультивно-дорадчим органом і ніяких адміністративних функцій не виконувала. Створено новий орган – Комітет із справ релігії. Це викликало відповідні асоціації з радянською Радою у справах релігії, як у віруючих, так і у спеціалістів. Цей Комітет створено в структурі Міністерства юстиції і йому передана реєстрація всіх релігійних об'єднань в Казахстані. Раніше релігійні об'єднання реєструвались у загальному порядку, як і всі інші юридичні особи, органами юстиції. Крім того, на Комітет поклали повноваження зі збору інформації про діючі релігійні об'єднання, забезпечення проведення релігійної експертизи, спостереження за релігійними об'єднаннями з точки зору відповідності їхньої діяльності законодавчим актам та ряд інших повноважень. Поки що досить складно оцінювати діяльність цього Комітету, оскільки він знаходиться у стадії формування. Але сам його статус передбачає, що він створюється для виконання контрольних функцій. В системі державної адміністрації, яка існує в нашій країні цей Комітет стає на один рівень з такими фіскальними підрозділами, як податковий комітет, державного санепідеміологічного нагляду і т.д.

Третім моментом є правозастосовча практика. На сьогодні ситуація загострюється. В державі поновлюються процеси над незареєстрованими релігійними об'єднаннями та їх керівниками. Дуже багато в правозастосовчій практиці вирішують не формальні вказівки, а неформальні процеси, які написані в законі. Ви активно обговорюєте питання про реституцію, власність, землю. Я вам скажу, що у нас в Алма-Ати (найбільше місто в державі) на сьогодні практично неможливо отримати релігійному об'єднанню земельну ділянку для будівництва своєї культової споруди, або навіть змінити її цільове призначення. Це один з інструментів, який держава використовує при врегулюванні відносин, пов'язаних з діяльністю релігійних об'єднань.

Те, про що я говорив вище відноситься до традиційних елементів аналізу державно-конфесійних відносин, особливо з юридичної точки зору. Я маю на увазі законодавство, систему державних органів, правозастосовчу практику. Проте є приклади й іншого виміру, які показують невідомі раніше вияви релігії в суспільному і політичному житті. Так, вперше в минулому році під час виборів Президента нашої країни увагу звернули на релігійні моменти. В ході кампанії Голова держави запропонував об'явити релігійними святами 2 дні: перший день – мусульманського свята Курбанайт (Курбан-байрам) і православне Різдво. Зрештою парламент прийняв цю пропозицію, хоча не як святкові дні (на сьогодні вони є в Казахстані як вихідні дні). Показовою була реакція на цю пропозицію. На одному з казахстанських телеканалів одночасно показували два сюжети, в одному з них депутат говорив про високу духовність, релігійність казахстанського населення, що ці 2 релігійні свята є благом, люди підуть у мечеть, у церкву, їм не потрібно буде відпрошуватися з роботи. Після цього виступив головний лікар скорої медичної допомоги, говорячи, що будь-яке свято – це для нас велика проблема із-за великої кількості травмованих. Це свідчить про те, як бажане видається за дійсне.

Ще один цікавий момент, пов'язаний з активізацією однієї з течій в ісламі – суфізму. Сьогодні більшість мусульман в Казахстані вважаються сунітами. Якщо ж подивитись на історію, традиції ісламу в Казахстані, то вони пов'язані з цим містичним напрямом в ісламі - суфізмом. В суспільстві активно пропагується інформація, що в Казахстані існує майже змова суфіїв проти існуючої політичної влади, метою якої є її захоплення. Навіть вбивство одного з відомих людей в Казахстані, колишнього міністра інформації, посла Казахстану в Росії, секретар Ради безпеки Казахстану пов'язав з цією змовою. Вважається, що вербуються дипломати, вчені, представники інтелігенції в ряди

суфіїв. До цього можна було б відноситись з іронією, враховуючи, що в процесі боротьби за майбутню політичну владу, розповсюдження подібної інформації є випробуваною технологією ухилення від справжнього стану речей. Зовсім недавно Міністерством культури Казахстану було звільнено з посади керівника одного державних телеканалів. Однією з причин звільнення оголосили проникнення на канал представників деякої релігійної течії, яка має досить спірний зв'язок з казахськими традиціями та класичним ісламом, а тим більше з політикою держави. Якщо припустити, що це справді так, то ситуація розгортається досить цікаво : на політику намагаються впливати не розрекламовані ісламські радикали, а нова інтелектуальна релігійна еліта.

Таким чином, сучасна ситуація в Казахстані характеризується різними моментами, передусім посиленням державного регулювання різноманітних релігійних інститутів, процесів активізації ісламської діяльності, причому не визначених мусульманських структур, спробами проникнення релігійних об'єднань у публічну сферу.

Не зважаючи на критично-песимістичний тон мого виступу, у нас не все так погано. В наступному місяці в Алма-Аті проводиться велика зустріч ОБСЄ з питань міжконфесійної, міжетнічної, міжнаціональної згоди, і треба сказати заслужено, адже тривалий час в Казахстані не було серйозних конфліктів на міжетнічному релігійному ґрунті. Питання в іншому – якби неадекватна державна політика не зруйнувала цей спокій? Щоб політика була адекватною міжнародним вимогам потрібно уникати штампів, стереотипів, непотрібної натягнутості у відносинах, тверезо аналізувати релігійні процеси і розумно на них реагувати. Сьогодні в моєї держави є шанс – зробити крок назад або зробити два кроки вперед. На нашій конференції обговорюється те, що Україна намагається відповідати європейським стандартам у галузі законодавства, прав людини. Для Казахстану є схожою проблема. Справа в тому, що ми в минулому році останніми із центральноазіатських держав підписали міжнародний пакт про громадянські та політичні права людини. Стоїть питання про ревізію законодавства у відповідності з міжнародними актами. Я сподіваюсь, що в процесі вирішення цього завдання, ті проблеми, про які я зазначав будуть вирішені. Я дуже сподіваюсь, що в майбутньому Казахстан і Україна будуть знаходитись не лише на одному європейському «футбольному полі», але й на „полі”, на якому поважаються права та свободи громадян та їх об'єднань, а держава та релігійні організації будуть гравцями в одній команді.

Ю. Решетніков *

2006 РІК: РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІР

1. Удосконалення законодавства про свободу совісті та діяльність релігійних організацій

Незважаючи на декларування усіма парламентськими політичними силами своєї підтримки церков і релігійних організацій, усвідомлення необхідності удосконалення чинного законодавства у зазначеній галузі та відповідної гармонізації державно-конфесійних відносин, не має жодних реальних зрушень за минулий рік.

Якщо ми можемо припустити, що розглянути законопроект В.Стретовича щодо надання церквам і релігійним організаціям права постійного користування земельними ділянками із земель державної та комунальної власності (реєстр. № 8409 від 03.11.05) Верховна Рада попереднього скликання просто не встигла, то ігнорування проблеми землекористування релігійних організацій (відсутності у них права постійного

---

* Співробітник Апарату Верховної Ради України, канд. філософ. наук.

користування та права власності на землю) з боку нинішнього депутатського корпусу, що знайшло своє відображення у відхиленні 17 жовтня двох відповідних законопроектів (В.Стретовича (реєстр. № 1101 від 30.06.) та О.Турчинова (реєстр. № 2260 від 04.10.06)) свідчить не лише про нерозуміння більшою частиною його представників реальних потреб церков і релігійних організацій, але й про небажання це розуміти.

Така ж доля 1 листопада спіткала і законопроект В.Стретовича щодо надання релігійним організаціям права засновувати загальноосвітні навчальні заклади різного рівня (реєстр. № 2020 від 30.08.06).

При цьому слід відзначити, що в усіх цих випадках фракції «антикризової коаліції» голосували проти означених законопроектів, незважаючи на те, що на адресу керівництва Верховної Ради України та парламентських фракцій з боку членів Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій були направлені листи на підтримку зазначених законопроектів, а народні депутати з відповідних фракцій не втомлюються робити цілком правильні заяви про свою підтримку церкви. Проте єдності в цих питаннях немає і в лавах опозиції.

На сьогодні на розгляді Верховної Ради України знаходиться черговий законопроект (вже восьмий з 2003 р.) з проблеми землекористування релігійних організацій (автори – народні депутати України Р.Лук'янчук, Я.Сухий, О.Турчинов; реєстр № 2426 від 30.10.06), а також законопроект О.Боднар та О.Турчинова щодо заборони приватизації колишніх культових споруд (реєстр № 2758 від 15.12.06).

Говорячи про результати діяльності Верховної Ради України у 2006 р. із законодавчого забезпечення галузі державно-конфесійних відносин, варто згадати ще Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення відповідальності за самовільне зайняття земельної ділянки», ухвалений Верховною Радою 11 січня 2007 р. з пропозиціями Президента України і направлений йому на підпис. Хоча вказаний закон формально не стосується релігійних питань, проте він реально спрямований проти представників кримськотатарської мусульманської спільноти, які вимушені вдаватися до самозахоплення земельних ділянок з метою вирішення своїх соціальних проблем і може у випадку своєї послідовної реалізації викликати серйозне загострення як міжконфесійної, так і загальносуспільної ситуації в Автономній Республіці Крим. Як зазначив в інтерв'ю «Дзеркалу тижня» прокурор АРК В.Шемчук: «... На сьогодні пропонується, по суті, притягнути до відповідальності всіх 15 тисяч учасників. Як це дестабілізує ситуацію у Криму, можна лише уявити, і то — тільки в моторошному сні».

Не надто успішним у плані законотворчої роботи у сфері свободи совісті видався минулий рік і для Міністерства юстиції. Нагадаємо, що відповідно до Указу Президента України „Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи” від 20 січня 2006 р. № 39/2006 на Мін'юст покладалась розробка нової редакції Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”, а також проекту Закону про вдосконалення правил повернення колишнього церковного майна. Хоча на виконання Указу вказані законопроекти були підготовлені, вони так і не потрапили на розгляд Верховної Ради.

Що стосується першого з них, то хоча він викликав схвальну оцінку з боку як вітчизняних фахівців, так і експертів Венеціанської комісії, а члени робочої групи, до складу якої, зокрема, входили і представники членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, врахували практично всі побажання з боку релігійних інституцій, намагаючись досягнути в цьому можливого компромісу, законопроект так не був підтриманий з боку ВРЦ, як нам здається, із дещо надуманих причин, яка рекомендувала Прем'єр-міністру України направити його на доопрацювання. З іншого боку, з аналогічною пропозицією на адресу представників вищого політичного керівництва країни звернувся Предстоятель УПЦ КП (єдиної Церкви, представники

якої з самого початку роботи над законопроектом заявили, що в будь-якому випадку зазначена Церква не підтримуватиме його) патріарх Філарет, який зауважив, що законопроект, у випадку його ухвалення, може загострити міжцерковне протистояння і порушити суспільну стабільність.

Через це, за нашою інформацією, законопроект було вирішено не вносити до Верховної Ради. Разом з тим, здається, що він втратив свою актуальність для Кабміну через те, що й тема виконання зобов'язань перед Радою Європи, частиною чого і був цей законопроект, так само втратила свою актуальність, а з іншого боку, через створення у системі центральних органів виконавчої влади нового Державного комітету України у справах національностей та релігій. Нагадаємо, що розробники законопроекту абсолютно в річищі вектору адміністративної реформи, як вона мислилась 2005 - на початку 2006 років, пропонували покласти функції щодо реєстрації релігійних організацій, а також взагалі щодо забезпечення реалізації державної політики у сфері свободи совісті, світогляду та віросповідання не на окремий спеціальний орган, а на Міністерство юстиції та його територіальні органи.

Можемо припустити, що саме на новостворений Держкомнацрелігій буде покладено доопрацювання законопроекту. Проте, враховуючи низку обставин, є серйозні сумніви, що цей орган у результаті такого доопрацювання зможе видати «на гора» щось інше, крім сумновідомого законопроекту 1281 від 01.07.2002 р., розробником якого був колишній Державний комітет України у справах релігій. До речі, нагадаємо, зокрема і представникам ВРЦ, що колишній Держком релігії не надто обтяжував себе прагненням врахувати позиції церков (іноді цілком протилежні) та узгодженням тексту з тією ж самою ВРЦ. Враховуючи всю ситуацію із створенням нового органу, навряд чи є підстави очікувати, що він відійде від такої традиції.

Що ж стосується законопроекту «Про повернення майна культового призначення релігійним організаціям», то він так само був повернутий на доопрацювання. Проте в цьому випадку таке доопрацювання є безумовно доцільним, враховуючи усю недосконалість вказаного законопроекту.

Разом з тим, зауважимо, що без внесення змін до профільного Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», зокрема без надання церквам (релігійним об'єднанням) статусу юридичної особи, проти чого рішуче виступає УПЦ КП, майже неможливо щось кардинально додати до вже існуючих нормативних актів з приводу повернення релігійним організаціям їхньої колишньої власності, а комплексне вирішення цього питання залишатиметься практично нездійсненим. Зауважимо і те, що хоча Рада Європи вимагає від України здійснити повне повернення колишнього релігійного майна, а Україна ще у 1995 р. цю вимогу визнала, насправді у законопроекті мова йде про повернення лише майна культового призначення (значна частина якого вже і так повернута), залишаючи без розгляду питання про повернення, скажімо, усіх, а не лише культових, споруд, що належали церквам і релігійним організаціям, не кажучи вже про земельні ділянки тощо. Проте реальністю є й те, що народні депутати на сьогодні вочевидь не готові серйозно розглядати це питання.

2. Діяльність суб'єктів державно-конфесійних відносин

У минулому році помітною стала активізація діяльності Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, що не в останню чергу пов'язане з тим, що цей орган 2005 р. нарешті позбувся щільної опіки з боку Держкому у справах релігій, а відтак став виразником інтересів Церков і релігійних організацій, а не провідником державних інтересів у релігійній сфері, як це було раніше.

Видимими суспільно-значимими результатами діяльності ВРЦ стала заява з питань функціонування мов та загрози сепаратизму від 24 липня 2006 р. та Відкритий лист з приводу ініціатив легалізації так званих одностатевих шлюбів від 24 листопада 2006 р. Вітаючи оприлюднення вказаних заяв, водночас вважаємо необхідним

побажати Раді більшої оперативності щодо реакції на суспільно значущі питання та налагодження більш тісної співпраці зі ЗМІ щодо донесення позиції церков і релігійних організацій до пересічних громадян.

Іншим важливим напрямом активності ВРЦ стало налагодження плідних відносин з різними гілками влади. Результатом цього стала зустріч з Президентом України 3 березня 2006 р., зустріч з Головою Верховної Ради України 20 жовтня, а також зустріч із керівниками та представниками парламентських фракцій БЮТ та Партії регіонів (24 жовтня та 30 листопада відповідно). Зазначимо, що певна активізація останнім часом зусиль представників БЮТ щодо захисту інтересів церков і релігійних організацій стала саме результатом згаданої зустрічі.

Подією року в контексті інституалізації державно-конфесійних відносин можна вважати урядове рішення про створення Державного комітету України у справах національностей та релігій та призначення поки що виконуючим обов'язки голови цього органу функціонера Комуністичної партії. Проте щось додати до вже оприлюднених коментарів з цього приводу можна буде лише тоді, коли буде оприлюднено положення про Комітет, що дасть змогу проаналізувати, які саме функції покладатимуться на нього.

Водночас слід зазначити, що у зв'язку з цим перед ВРЦ стоятиме непросте завдання зберегти отриману 2005 р. незалежність попри прогнозовані спроби з боку новоствореного Держкому у справах національностей та релігій повернути її під свій контроль.

3. Стан дотримання свободи совісті

Симптоматично виглядає ціла низка порушень конституційного принципу свободи совісті органами місцевого самоврядування ряду областей України, зокрема заборона діяльності протестантських релігійних організацій на території Іванівської селищної ради Луганської області, звернення Львівської обласної ради до Верховної Ради України з вимогою заборони діяльності релігійної організації «Свідків Єгови» тощо.

Подібні дії органів влади дають «карт бланш» різного роду політичним партіям і громадським організаціям. Так, минулого року продовжували діяльність, спрямовану на розпалення міжрелігійної та міжнаціональної ворожнечі, незважаючи на численні звернення до правоохоронних органів з вимогою покласти їй край, ПСПУ, Союз православних громадян України, Українська консервативна партія, «Украинское движение против нелегальной иммиграции» тощо.

На жаль, вже традиційними стає упереджене та необ'єктивне висвітлення багатьма вітчизняними телеканалами віровчення, культової практики та діяльності різних релігійних спільнот з метою формування щодо них негативної суспільної думки. Так, минулого року відповідні програми демонструвалися на «СТБ» (щодо діяльності «Свідків Єгови»), «Інтері» (щодо діяльності мусульманських релігійних і громадських організацій в Україні), «ICTV» (щодо діяльності протестантських релігійних організацій) тощо. На самому початку 2007 р. до них долучився «5 канал», на якому 21 січня вийшла передача, спрямована проти усіх так званих «нетрадиційних» релігійних спільнот. Подібні програми вочевидь ображують почуття громадян у зв'язку з їх релігійною належністю, ведуть до ескалації міжрелігійного та міжнаціонального протистояння, що підриває суспільну стабільність в Україні в цілому.

Продовжує зростати і кількість так званих «антисектантських» організацій, діяльність яких спрямована проти «нетрадиційних» релігійних течій. Останній приклад – поява львівської громадської організації «Інститут дослідження тоталітарних релігій та релігієзнавства», яка воліє презентувати себе під більш безневинною та науково подібною назвою «Інститут релігієзнавства» і спрямованої переважно проти «Свідків Єгови». Діяльність вказаного інституту стала одним з чинників, що спричинив вже

згадане звернення Львівської обласної ради щодо заборони діяльності «Свідків Єгови» в Україні.

В цьому контексті хочеться побажати релігійним спільнотам і громадським правозахисним організаціям більшої активності в захисті як законних прав громадян і відповідних релігійних інституцій, так і релігійної свободи в Україні в цілому.

4. Прогнози на майбутнє

Поточний рік обіцяє бути не менш насиченим у релігійному відношенні. Про це вже свідчить актуалізація питання щодо створення Єдиної Помісної Православної Церкви в Україні, що викликає різні оцінки з боку Православних Церков України.

Має запрацювати новостворений Державний комітет України у справах національностей та релігій, продемонструвавши свою реальну дієздатність. Вочевидь, що будуть продовжені спроби подальшого реформування (навіть чи тут буде доречним слово «удосконалення») законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Крім відповідного урядового законопроекту, який рано чи пізно з'явиться, можемо очікувати і законопроекти окремих народних депутатів. Зазначимо, що на сьогодні на рівні Міжпарламентської асамблеї держав - учасниць СНД активно обговорюється проект типового закону про свободу совісті та релігійні організації для країн СНД, який повторює відповідний закон Російської Федерації. Прихильників перенесення російського досвіду в Україну вистачає і в нашій Верховній Раді.

Активізуються, зокрема і з огляду на нещодавнє звернення Синоду УПЦ, спроби домогтися для цієї церкви привілейованого статусу в країні, що вочевидь може суттєво загострити міжрелігійне протистояння.

Не можуть не насторожувати й тези щодо нібито існуючої загрози клерикалізації українського суспільства, невідповідність інтересам національної безпеки та збереження духовно-культурної самобутності України діяльності деяких релігійних спільнот, занадто ліберально-демократичного характеру українського законодавства в галузі свободи совісті, а отже необхідності його перегляду в напрямі посилення регламентації діяльності релігійних організацій, упривілейовування певних релігійних традицій тощо, що містяться в збірнику аналітичних матеріалів фахівців Національного інституту стратегічних досліджень. Зазначимо, що саме ця інституція готує текст щорічного Послання Президента України до Верховної Ради. Минулого року Президентові вже довелося виправдовуватися перед Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій за формулювання «конституювання Української Помісної Православної Церкви», закладене в його Послання фахівцями згаданого Інституту.

До речі, в тому ж Посланні, з подачі Інституту, містилась, всупереч позиції Президента, що знайшла своє відображення в Указі про ліквідацію Держкомрелігій, і теза про необхідність утворення центрального органу виконавчої влади у справах релігій, яка пізніше була реалізована у згаданому вище урядовому рішенні.

Якщо вказані вище тези перекочують з аналітичних статей фахівців Інституту до президентського Послання, що цілком може бути, то тоді Президенту буде надана ще більша «ведмежа послуга», оскільки такі тези здатні суттєво погіршити імідж, зокрема міжнародний, як безпосередньо Президента, так і України, як країни, що прагне розбудувати справді демократичне суспільство.

Отже, нинішній рік може бути непростим для захисту в Україні свободи совісті та релігійної свободи, які є на сьогодні, зокрема на думку вітчизняних та закордонних експертів, одним з небагатьох незаперечних досягнень нашої незалежної Держави.

ПРОБЛЕМИ РЕЛІГІЙНОГО НАВЕРНЕННЯ, ТЕОРІЯ «ПРОМИВКИ МОЗКУ» І РЕЛІГІЙНА СВОБОДА

Анатомія процесу приєднання особи до релігійної спільноти становить серйозну проблему не лише для соціології та психології релігії, але й для юридичної науки. Особливо, коли йдеться про новітні релігійні рухи (передовсім, так звані «непопулярні»), а також до релігійних спільнот, які практикують жорсткі форми відсторонення від світу (наприклад, чернечі згромадження). Між тим, поведінка особи, яка приєднується до нових релігійних рухів (НРР), змінюється настільки радикально, що її близьким важко уявити, що це могло статися без якогось дуже потужного стороннього впливу на психіку ново наверненого, причому впливу, який зробив конвертита цілковито безпорадним перед прищеплюваними йому/їй ідеям і цінностями. За цих умов теорії “промивання мозку”, маніпулювання свідомістю пропонують струнку схему пояснення насправду складного соціально-психологічного процесу і стають своєрідним „подарунком” і для батьків, які нездатні пояснити зміни в поведінці своїх дітей, і часом навіть для правоохоронних органів.

За випадковим, швидше за все збігом обставин восени 2005 р. італійський Сенат виключив з порядку денного законопроект про маніпулювання свідомістю, а через два тижні у Верховній Раді України був зареєстрований Проект Закону „Про внесення змін та доповнень до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”, підготовлений народним депутатом В. Л. Співачуком (Соціалістична партія України)¹. Відкладення італійського законопроекту пояснювалася його сильною критикою з боку наукового співтовариства; внесення закону до українського парламенту - “окремими маніпуляціями з емоційно-вольовою сферою людини та схильністю багатьох людей до навіюваності, тобто схильності підпадати під психологічний вплив іншої людини”. Важко сперечатися – одні люди дійсно більш навіювані, ніж інші. Неможливо заперечити й те, скажімо, що на навіюваність особи може впливати емоційне та психологічне перенавантаження, тривалість стресів, втрата соціальних орієнтирів або цінностей, зниження власної самооцінки, тимчасові розлади психічної діяльності.

Розробники законопроекту виокремлюють у загальній масі релігійних організацій України ті з них, які використовують у своїх цілях навіюваність, називають такі організації тоталітарними і вимагають їх законодавчо заборонити. Тоталітарну релігійну секту законотворці визначають як “релігійну організацію, діяльність якої спрямована на порушення прав і свобод громадян шляхом використання заходів небезпечного психологічного впливу”. У свою чергу, під „небезпечним психологічним впливом” у законопроекті пропонують розуміти “психологічний вплив та інші маніпуляції з емоційно-вольовою сферою людини, з використанням емоційних та психологічних перенавантажень, стресів, індивідуальної схильності до навіюваності, безвілля, недостатнього розумового розвитку і незрілості емоційно-вольової сфери особи”. Відтак, будь-яку, причому дуже респектабельну церкву можна затаврувати як “тоталітарну”. Нічні чування, екзорцизм, які практикуються і в православній, і в католицькій церквах, – це психологічний вплив, який веде до психологічного перевантаження. Або: якщо священники повторюють вірним впродовж ось вже вісімдесяти поколінь, що „Христос при дверях”, то

* Провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, доктор філософських наук.

¹ Проект Закону України „Про внесення змін та доповнень до Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”, внесений народним депутатом України Співачуком В. Л. 6 жовтня 2005 року
// <http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb/webproc34?id=&pf3511=26000&pf35401=80138>

чи не звинуватять когось з них у маніпуляціях і використанні легковірності недостатньо зрілих осіб на тій підставі, що Ісус досі ще не прийшов?

Насправді такий законопроект не дає жодних об'єктивних критеріїв для визначення шкідливості чи нешкідливості психологічного впливу і може легко стати джерелом зловживань. Міжнародна практика свідчить, що всі такі спроби закінчувалися провалом, а французький закон 2000 року, який нібито мав захистити громадян Французької республіки від небезпечного психологічного впливу, по-перше, викликав хвилю різкої критики як від правозахисників так і релігійних діячів, а по-друге, виявився мало, м'яко кажучи, дієвим. Адже у демократичному суспільстві не вдається на око, виходячи з власних симпатій і антипатій, визначати вплив якої релігії є благодотворним, а який – небезпечним.

Сама ідея, що особа кардинальних змінюється внаслідок маніпуляції її свідомістю і застосування до неї якихось спеціальних заходів, з'явилася після Корейської війни, коли стало відомо про антиамериканські заяви, зроблені деякими американськими військовополоненими. Дехто з них навіть відмовився повернутися додому в США після укладення перемир'я. Тоді американський журналіст Е. Хантер зробив припущення, що військовополонених піддавали особливому різновиду індоктринації. Однак дослідження психіатрів і психологів, які вирушили в Корею відразу після припинення вогню, не підтвердили це припущення. Виявилось, що особа здатна пристосувати свою поведінку для отримання певних вигод – теплою одягу чи додаткового харчування, але не прийняти проти своєї волі якісь ідеї. Але припущення Хантера було все таки сприйнято громадською думкою і набуло популярності.

Наступним випадком, який набув широкої відомості, стала справа Петті Херст – нащадка знаменитого медіа магната. 1975 року її було викрадено з помешкання в Каліфорнії, а через деякий час в газетах з'явилось фото – Петті з гвинтівкою бере участь у пограбуванні банку. Коли Херст, яка приєдналася до лівацького парамілітарного угруповання (SLA), було зрештою заарештовано, її адвокати побудували захист на тому, що їхнього клієнта було піддано процедурі промивання мозку, що вона втратила волю і не може відповідати за власні вчинки. Після цього з проблеми було видруковано величезну кількість літератури, з'явилася ціла низка судових прецедентів, але міфи, визнані “псевдонауковими”, досі не вийшли з обігу остаточно.

Стисло аргументи проти “промивання мозків” або “розумової дестабілізації” виглядають таким чином. По-перше, спроби “перетворення мислення”, які здійснювалися в “таборах перевиховання” Китаю та Північної Кореї, а також, за деякими відомостями ЦРУ, в більшості своїй все-таки зазнали цілковитої невдачі. Важко припустити, що фахівцям, які діяли в сприятливих для своїх експериментів умовах, не вдалося досягти результатів, яких, нібито легко досягають релігійні лідери-непрофесіонали.

По-друге, питома вага тих, хто приєднався до НРР і полишив їх впродовж перших же років дуже великий. Це не могло б статися в разі встановлення надійної залежності неофітів від лідерів. Далі, соціологи, які вивчали контрверсійні релігійні групи, не знайшли там якихось особливих механізмів переконання, котрі відрізняли б їх від багатьох соціальних спільнот. Хоча, як стверджує колишній президент Американської психологічної асоціації Ф.Зимбардо, впливи багатьох НРР, не відрізняючись за змістом, є більш інтенсивними, глибокими і масштабними. Зрештою – і це слід визнати головним – соціологи і психологи пропонують насправді обґрунтовані моделі повернення і приєднання до НРР².

Очевидно, до того ж, що міф про “промивання мозку” став випробуванням системи “депрограмування” або примусового “позбавлення залежності від культів”, яка знайшла

² Див. зокрема: Richardson James T. The Psychology of Induction: A Review and Interpretation // Cults and New Religious Movements. A Report of the American Psychiatric Association. Ed. by Marc Galanter. – Washington, 1989.-P.211-239.

свого застосування в деяких країнах світу. Він (міф) виходить також з відмові людині у відповідальному виборі і свободі, а тому є не лише антинауковим, але й антихристиянським.

Однак, як справедливо відзначають фахівці з проблеми, руйнування таких міфів не повинно супроводжуватися конструюванням контрміфів. Адже, пише відомий італійський дослідник, директор Центру з вивчення новітніх релігій (Cesnur) М. Інтровіньє, хоча розумової дестабілізації не існує, нечесні засоби введення в оману, психологічний тиск мають місце. І в деяких випадках подібні практики підпадають під дію кримінального законодавства. “Закони треба застосовувати: від релігії слід вимагати не меншої чесності, а ніж від комерційних підприємств. Треба захищати слабкого споживача, включно зі споживачами духовних благ, - пише М. Інтровіньє. – Вільний вибір (тією мірою, в якій він може існувати, бо абсолютно вільного вибору не буває), – не завжди вибір гарний, прийнятний і гідний поваги... Величезна різниця полягає не між вільним і не вільним вибором, а між вибором добра і зла... Теорії промивання мозків посилюють релятивізм, оскільки, звичайно, такий вибір заперечується як невільний псевдовибір і можна й надалі підтримувати ідею, що справжній вибір завжди є позитивним³. Іншими словами, підстави для громадського занепокоєння новітніми (як, втім, і “усталеними”) релігійними рухами, існують. Важливо сфокусувати це занепокоєння.

Такі спроби, зокрема, неодноразово здійснювала Парламентська Асамблея Ради Європи. Ще у квітні 1984 р. комітет Європарламенту у справах молоді, культури, освіти й спорту представив доповідь “Про активність деяких новітніх релігійних рухів у країнах Європейської співдружності” (за ім'ям доповідача вона отримала назву “доповідь Коттрела”)⁴.

У ній згадано рухи, які викликали занепокоєність громадськості тими чи іншими діями. І хоча підкреслюється, що повна свобода релігії та думки є неоскарженою цінністю і що Європарламент не має права засуджувати ані ті чи інші вірування, ані релігійні практики, доповідь Коттрела пропонує 13 критеріїв, які варто визнати країнам – членам Євросоюзу для визначення меж легітимності релігійної активності. А саме:

1. Неповнолітні не повинні примушуватися до членства в русі і приймати урочисті обітницькі, які б визначали спосіб їхнього життя на тривалу перспективу.
2. Слід надавати необхідний період для роздумів про майбутню участь у релігійній організації.
3. Після приєднання до організації новонаверненому повинна надаватися можливість контактувати з родиною і друзями.
4. Члени організації, які вже розпочали курс навчання, не повинні примушуватися до того, аби його покинути.
5. Повинні поважатися такі індивідуальні права, як право залишати організацію, право контактів з довіллям (персонально або поштою чи телефоном), право на незалежну пораду стосовно участі в русі, право в будь-який час звернутися за медичною допомогою.
6. Ніхто не може примушуватися до порушення законів, у тому числі й до збору грошей через організацію жебракування чи проституції.
7. Рухи не повинні домагатися постійних зобов'язань від потенційних рекрутів, наприклад, студентів чи туристів, які завітали до тієї чи іншої країни.
8. Під час рекрутування до організації її назва і принципи повинні бути негайно правдиво повідомлені.

³ Интровинье Массимо. Споры о «промывании мозгов» и об «умственной дестабилизации».- В кн.: Крылова Г.А. Свобода совести на весах правосудия. - М., 1998. – С. 295-297.

⁴ Див.: Report on Behalf of the Committee on Youth, Culture, Education, Information and Sport on the Activity of Certain New Religious Movement Within the European Community. – EUR. PARL. DOC.1-47/84.

9. На запит компетентних органів рухи повинні повідомляти адресу чи приблизне місцезнаходження своїх членів.
10. Новітні релігійні рухи повинні страхувати тих, хто знаходиться на їхньому утриманні, а на тих, хто працює на НРР, повинні поширюватися всі закони про соціальне страхування відповідної країни.
11. Якщо особа подорожує закордоном в інтересах релігійної організації, та повинна взяти на себе відповідальність на повернення її додому, особливо у випадку захворювання.
12. Листи, а також інформація про телефонні дзвінки від рідних членів рухів повинні передаватися їм негайно.
13. Якщо рекрутований до організації має дітей, вона повинна зробити все від неї залежне для подальшого навчання й охорони здоров'я цих дітей, уникаючи обставин, що загрожують їхньому добробуту.

Доповідь Коттрела пояснює, що йдеться не про спроби взяти під державний контроль релігійну активність або індивідуальне право сповідувати ту чи іншу релігію. “Але, – підкреслюється в ній, – якщо особа зазнала соціальної або ментальної катастрофи внаслідок втягнення [до НРР], чи не повинно суспільство допомогти їй? Якщо людину відібрали від її сина, доньки, родини і друзів, чи можна це ігнорувати? Так само, якщо відібрали їхні гроші і майно, маючи натомість фальшиві обіцянки, то чи не потрібно на це адекватно реагувати?” В доповіді визнавалося, що наявні правові рамки в кожній країні – члені ЄС є достатніми для розв'язання проблем, які виникають навколо НРР, але вона рекомендувала створити спеціальні парламентські комісії з дослідження цих проблем. Ця пропозиція була прийнята неоднозначно, але чотири країни – члени ЄС (Австрія, Бельгія, Німеччина і Франція) все ж створили такі комісії.

Взагалі в Західній Європі, дуже чутливій до порушень індивідуальних свобод, всілякі спроби їхнього обмеження, навіть обґрунтовані, викликали широкий протест. Університетські професори, правозахисні організації, представники релігійних меншин критикували уряди Німеччини, Франції, Бельгії, Швейцарії. Зрештою 11 вересня 1997 р. Марія Бергер, доповідач Комітету з громадянських свобод і внутрішніх справ Європарламенту, представила проект доповіді про культу у країнах ЄС, де заперечувалась необхідність якогось спеціального антикультівського законодавства. У проекті йшлося про неприпустимість ранжування релігій з боку органів влади і ведення якихось офіційних списків культурів.

Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) “Протиправні дії сект” (№1412, 1999 р.) говорить про те, що немає необхідності давати визначення, що таке секта і чи є вона релігійним утворенням, але певне занепокоєння діями груп, які вважаються сектами, має під собою підстави. ПАРЕ пропонує пересвідчитись при визначенні у ставленні до тієї чи іншої релігійної групи, наскільки її діяльність відповідає принципам демократичного суспільства і, зокрема, положенням статті 9 Європейської Конвенції з прав людини. Асамблея закликає уряди країн-членів Ради Європи до створення незалежних інформаційних центрів для одержання неупередженої інформації про групи релігійного, езотеричного та спірітуального характеру; включати відомості про історію окремих віровчень до навчальних програм загальноосвітніх шкіл; підтримувати створення неурядових організацій жертв або родин жертв різного роду релігійних груп, особливо в країнах Центральної та Східної Європи; гарантувати суворе дотримання законодавства про обов'язкове відвідування школи дітьми та вживати заходів у разі його недотримання. Водночас наголошується, що до неправомірних дій, які вчиняються від імені згаданих груп, необхідно застосовувати звичайний правовий інструментарій, передбачений

цивільним та кримінальним законодавством. Підкреслюється також необхідність недопущення будь-якої дискримінації релігійних меншин⁵.

У Німеччині громадська занепокоєність діяльністю деяких НРР, передовсім Церкви сайєнтології, призвела до дуже гострих дискусій. Випадки звільнення з роботи за належність до сайєнтологічного руху, бойкоту бізнесменів-сайєнтологів, залучення правоохоронних відомств для відстеження діяльності сайєнтологів і харизматів викликали різку критику за кордоном і низку протестних петицій до канцлера ФРН. (Найбільш відомим з них став відкритий лист 34 знаменитих акторів (січень 1996 р.), серед яких Дастін Хоффман, Ларі Кінг, Олівер Стоун та інші).

Занепокоєння спричинилося до створення спеціальної парламентської комісії (т. зв. Enquete Commission), до якої увійшли 12 депутатів і стільки ж експертів. Комісія працювала два роки, на її діяльність було витрачено 2 млн. марок. Результатом стала 602-сторінкова доповідь про НРР та психогрупи в Німеччині. Комісія зрештою дійшла висновку про відсутність загрози суспільству з боку НРР; вона не визнала збирання грошей у цих групах як принципово відмінне за своїми механізмами від тих, що функціонують у багатьох соціальних групах; так само небезпека для здоров'я визнана не більшою, ніж в інших соціальних структурах. Водночас комісія запропонувала 20 рекомендацій. Серед них: застосовувати звичайне законодавство в разі, якщо котрась з груп чинить психологічний тиск на вірних, створити спеціальні фонди й центри інформування молоді про НРР, продовжити вивчення Церкви сайєнтології тощо. Висновки комісії не були сприйняті однозначно: антикультівські сили знайшли їх занадто поміркованими, а деякі науковці - недостатньо об'єктивними. Останні вказували на членство в комісії представників великих німецьких церков і на тенденцію перетворення комісії на ідеологічного вартового собаку, "мисливця за культурами".

Бельгійська парламентська комісія у спеціальній доповіді (1997 р.) визначила як культу 189 релігійних груп. Серед них такі різні спільноти як місія Аміш, дві буддистські групи, католицька Опус Деї, 21 євангелічна спільнота, квакери та сатаністи. (Натомість, відзначимо, у Швейцарії та Швеції було відкинуто необхідність державного втручання у справи „сект” і „культів”)⁶.

Найбільше ж занепокоєння викликав французький "антикультівний" закон від 12 червня 2001 р. Він передбачає розпуск корпорації або асоціації, активність якої спрямована на встановлення психічної залежності осіб, які беруть участь у діяльності таких організацій, і порушує права людини та фундаментальні свободи; а також якщо ці асоціації або їхні функціонери будуть неодноразово спіймані на брехні, нелегальній медичній діяльності та кримінальних правопорушеннях. Причому з преамбули закону стає зрозумілим, що ця суміш контролю над свідомістю й кримінальними діями і є визначенням "секти" або "культу", яке відтепер стає юридичною категорією. Процедура розпуску є, однак, судовою, хоча її може розпочати не лише прокурор, але й будь-яка фізична особа, яка має інтерес до цієї проблеми. Особам, котрі братимуть участь у спробах відновлення розпущених асоціацій, загрожує трирічне ув'язнення та штраф у сумі 300 тисяч франків.

Утворення будь-яких офісів, установ, церков, рекламна діяльність асоціацій, що підпадають під визначення "сект", забороняється на відстані 200 метрів від шкіл, лікарень, будинків перестарілих тощо. Порушення цього припису карається дворічним ув'язненням і 200 тисяч франків штрафу. Культурні й секти також можуть бути позбавлені дозволу на користування приміщеннями; за всіляку пропаганду, спрямовану на молодь (вік не уточнено), накладається штраф - 50 тисяч франків, який може бути стягнутий як з організації, так і з особи.

⁵ Див.: Рекомендація Парламентської Асамблеї Ради Європи 1412 (1999) "Протиправні дії сект" // Людина і світ. - № 9. - С.25-26.

⁶ Bromley, David, editor. Cults, Religion, and Violence. - West Nyack, NY, USA: Cambridge University Press, 2002. p 233.

Спеціальна стаття встановлює покарання за “маніпуляцію свідомістю” (дворічне ув’язнення та 200-тисячний штраф і 5 років ув’язнення та 500 тисяч штрафу, якщо таке маніпулювання призведе до хвороб, розладів тощо).

Цьому законові передували складні дискусії і робота спеціальної парламентської комісії (утворена 11 липня 1995 р.), яка підготувала доповідь з критеріями належності релігійної групи до категорії “сект”. Серед них: психологічна дестабілізація, надмірні фінансові вимоги, ізоляція, протизаконна медична практика, антисоціальна риторика, сексуальні зловживання, порушення громадського спокою тощо. До категорії проблемних релігій тоді потрапило 172 організації, яких було розділено на 12 груп: релігії нового віку, альтернативні, орієнталістські, синкретичні, євангелічні та псевдокатолицькі, апокаліптичні, неоязичницькі, сатаністські, цілительські, окультні, психоаналітичні та уфологічні. Хоча включення в цей перелік не тягне за собою якихось санкцій і не має юридичного значення, вже само його існування було сприйнято вельми критично⁷. Порівняно недавня місія до Франції спеціального доповідача ООН також засвідчила наявність в цій країні проблем у сфері свободи совісті і релігії.

Міжнародна реакція на закон була дуже критичною; оглядачі відзначали довільність критеріїв, покладених у визначення “проблемних релігій” та антидемократичність проекту. Оскільки саме на французький закон дуже часто покликаються антикультисти в Україні, необхідно зазначити, що його положення викликали і серйозні сумніви Парламентської Асамблеї Ради Європи. Ці сумніви були зафіксовані в Резолюції ПАРЄ № 1309, ухваленій 18 листопада 2002 року. Резолюція закликає французький уряд переглянути Закон.

Взагалі коло по-справжньому проблемних НРР, спільнот, чия безпосередня діяльність призвела до загибелі людей, можна окреслити більш-менш визначено. Це б рухів, члени яких здійснили суїцид або стали жертвами зіткнень з властями: Гілка Давидова, Небесна Брама, рух Джефрі Лундгрена, Сонячний храм та Рух за відновлення десяти заповідей, а також два рухи, чия агресія була спрямована назовні – їхніми жертвами стали не члени групи: Аум Синрикьо і “Сім’я” Чарлза Мансона.

Але, коли йдеться про „маніпулювання свідомістю”, „промивку мозків”, „програмування”, „примусове переконання” (останній термін використовувала як синонім „промивки мозків” „мати антикультизму” Маргарет Сінгер (1921-2003)), то в переважній більшості випадків у цьому звинувачуються трохи не всі НРР.

Очевидно, адекватною реакцією на проблему в українському контексті мали б стати передовсім два таких кроки. По-перше, має сенс видати „Білу книгу”, де б під однією обкладинкою були зібрані перекладені українською мовою міжнародні документи, судові рішення, експертні оцінки соціологічних, психологічних і психіатричних асоціацій з питань „маніпулювання свідомістю”, „промивки мозків”, „програмування”, „депрограмування”, „примусового переконання” тощо. Корпус цих документів вже є дуже значним, але він лишається невідомим не лише законодавцям, але й переважній більшості фахівців, які займаються тими чи іншими аспектами НРР.

По-друге, було б доцільно зібрати конференцію за участю не лише професійних релігієзнавців, але й депутатів Верховної Ради, а також тих, хто так чи інакше представляє антикультистський напрям сприйняття феномену новітніх релігійних рухів. Такі конференції, як свідчить міжнародний досвід, проходять дуже непросто⁸, але вони дають змогу чесного обміну інформацією і відокремлення фактів й наукових підходів від міфів і за давнених стереотипів.

⁷ Див.: France: The Status of Religious Freedom. – The Rutherford Institute. March 1997. – P.5.

⁸ Див.: Massimo Introvigne. A Chapter in the Life of Eileen Barker: the American Psychological Association, brainwashing controversies and the Great Cult Apologist Conspiracy // Challenging Religion. Essays in honour of Eileen Barker. – London and New York: Routledge, 2003. – P.82-90.

ДОСВІД ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ВІДНОСИН КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Завдяки процесам лібералізації соціально-політичних відносин наприкінці 80-х років ХХ ст. у колишніх соціалістичних країнах різні релігійні інституції отримали тут досить широкі можливості для реалізації свого духовного та соціального потенціалу.

Однак, разом з відкритістю, з'явилися нові проблеми. У духовній сфері суспільства виникла ситуація так званого “ринку спіритуальних товарів”, як її назвав у своїй “Третій хвилі” Елвін Тоффлер, або релігійного плюралізму, з притаманними йому феноменами приватизації релігії, нових релігійних рухів, нетрадиційних релігій, релігійного синкретизму тощо. У цьому зв'язку, як наголошується у Рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи “Релігія та зміни в Центральній та Східній Європі” (2002 р.), нерозв'язаною залишається проблема балансу між принципами демократії та прав людини, свободи совісті та релігії, з одного боку, і збереженням національної, культурної, етнічної та релігійної ідентичності – з другого.

Долучившись до демократичних цінностей, постсоціалістичні країни Європи проголосили свободу совісті та релігії основною засадою регулювання державно-конфесійних відносин. Так, Конституція Республіки Угорщина передбачає, що кожен має право на свободу думки, совісті та релігії, а церква відокремлена від держави. Конституція Чеської Республіки визнає право кожної людини вільно сповідувати релігію. Церква та релігійні громади в Чехії самі керують своїми справами, зокрема формують органи, засновують свої духовні, чернечі та інші інституції, незалежно від державних органів. Аналогічні засади державно-церковних відносин містять також конституції Білорусі, Болгарії, Грузії, країн Балтії, Російської Федерації, Румунії, України та ін.

В аспекті демократизації релігійного життя у зазначених країнах слід звернути увагу на критерії обмеження права на свободу совісті та віросповідання, визначені конституційними нормами. Це право підлягає обмеженням, що, як наприклад, передбачено конституціями Чеської та Словацької республік, встановлюються законом і є необхідними в демократичному суспільстві для охорони суспільної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моралі, а також основних прав та свобод інших осіб. Обмеження свободи совісті та віросповідання можуть мати місце, якщо вони спрямовані проти національної безпеки (Болгарія), безпеки держави (Польща), суверенітету, конституційного ладу, громадської злагоди або якщо вони перешкоджають громадянам виконувати їхні державні, громадські, сімейні обов'язки (Білорусь).

Якими є конкретні форми співіснування держави і церкви (релігійних громад) у цих країнах?

У Польщі Католицька Церква традиційно відіграє активну роль не лише у соціальній, а й у політичній сфері суспільства. Церква, як зазначає С.Холмс, має глибокі історичні зв'язки з польським націоналізмом, а традиція національної церкви склалась задовго до традиції національної держави¹. Цим пояснюються досить міцні позиції, які вдалося зберегти церкві в період панування соціалістичного ладу і навіть

* Головний консультант Служби забезпечення зв'язків з Конституційним Судом України Секретаріату Президента України.

¹ Холмс С. Церковь и государство в Восточной Европе. Конституционное право: Восточноевропейское Обозрение № 4 (25) 1998 / № 1 (26) 1999.

успішно протистояти йому. У цілому Католицька Церква в Польщі позиціонується як “хранителька етичної сили, духовної субстанції та єдності народу”².

Згідно з Конституцією Польської Республіки, церкви та інші віросповідні союзи рівноправні. Публічна влада в Польській Республіці зберігає неупередженість у питаннях релігійних, світоглядних та філософських переконань, забезпечуючи свободу їх висловлення в публічному житті. Відносини між державою та церквами, а також іншими віросповідними союзами будуються відповідно до принципів поваги їх автономії, а також взаємної незалежності кожного у своїй сфері, як і взаємодії на благо людини та на загальне благо.

У кінці 80-х років минулого століття за результатами переговорів з керівництвом Католицької Церкви у Польщі було прийнято три закони: “Про відносини держави та Римо-Католицької Церкви”, “Про гарантії свободи совісті й сповідання”, “Про соціальне забезпечення духовенства”. Згідно з чинною Конституцією відносини між Польською Республікою і Католицькою Церквою визначаються міжнародним договором, укладеним з Апостольською Столицею, і законом. У липні 1993 року уряд Польщі та Ватикан підписали широкомасштабний конкордат. Таким чином, відносини між державою й церквою, іншими віросповідними союзами у Польщі відображають історично обумовлені традиції, особливу роль Католицької Церкви та католицької віри як одного з основних чинників ідентичності поляків.

Дещо інша ситуація склалася в Угорщині. У повоєнний період більшість питань, пов’язаних з державно-церковними відносинами, вирішувались шляхом укладення договорів між державою та конкретними церквами: реформаторською (1948), лютеранською (1948) і католицькою (1950). Відповідно до цих договорів, церкви у країні могли здійснювати релігійно-просвітницьку, місіонерську та благодійну діяльність, отримували фінансову допомогу від держави тощо. З середини 1950-х років держава значно обмежує діяльність церков та прерогативи духовенства.

Принципи сучасної угорської системи відносин держави і церкви мають декілька основних рис. Свобода совісті та релігії гарантується. Релігійні організації є автономними, держава забезпечує відповідну юридичну форму та реєструє їх. Згідно із законодавством, віросповідання, які бажають отримати офіційне визнання (реєстрацію), мають налічувати не менш як 100 членів. Цю досить ліберальну процедуру пропонують значно ускладнити. Так, одна з політичних сил, яка виражає суттєвий спектр суспільної думки, внесла пропозицію, відповідно до якої мають бути запроваджені нові умови реєстрації – необхідна кількість членів – не менш як 10 000, або подання доказів функціонування певного релігійного руху на території Угорщини впродовж 100 років. Поки що згадані пропозиції не набули законодавчого унормування, однак тенденції його досить красномовні.

Основний принцип державно-церковних відносин в Угорщині – світоглядний нейтралітет держави. Водночас -у своєму законодавстві вона не ігнорує особливостей релігії та церкви. Соціальна роль церков, що склалася історично, дає достатні підстави для особливого підходу до традиційних релігійних інституцій. Як зазначив Конституційний Суд Угорщини, диференціація допустима, якщо вона заснована на фактичних відмінностях, а рівний підхід до церков не виключає врахування реальної соціальної ролі деяких з них³.

Держава визнає свою відповідальність перед церквами, історична доля яких пов’язана з Угорщиною. У галузі реституції церковного майна прийнято декілька актів, зокрема закони “Про колишню церковну власність” та “Про матеріальні умови здійснення релігійної та громадської діяльності церков”. Крім того, у 1994 році уряд

² Диліус А. Чи здатна Польська церква наводити мости? // Людина і світ. – 2000. – № 6.

³ Див. Шанда Б. Конституционные судебные процессы по вопросу свободы вероисповедания в Венгрии. www.hrights.ru.

підписав міжнародний договір з Ватиканом про запровадження інституту військових священиків. Подібні угоди укладено також з трьома іншими історичними релігійними громадами – Реформаторською, Лютеранською церквами та Союзом іудейських конгрегацій. У 1997 році аналогічну угоду підписано з євангелічною конгрегацією “Церква віри”.

У цілому в Угорщині спостерігається гармонізація державно-церковних відносин з урахуванням соціальної та історичної ролі окремих релігійних традицій та їх інституцій.

Католицька церква користується у традиційно католицькій Чехії незначною популярністю, хоча після двох візитів Римського понтифіка зацікавленість релігійною тематикою дещо зросла.

Вочевидь, з огляду на досить складну процедуру юридичного визнання, офіційно зареєстровані релігійні громади в Чехії користуються істотною підтримкою з боку держави, зокрема мають право на отримання державних субсидій. Так, для реєстрації нової конфесії необхідно не менш як 10 000 дорослих віруючих або 500, якщо заявник (громада) є членом Світової ради Церков. За церквами офіційно визнається виконання деяких соціальних функцій: перемогою для католиків та протестантів стало формування армійської пастирської служби. У 1994 році прийнято закон “Про реституцію”. До того ж, у 2002 році між Ватиканом і Чеською Республікою було укладено відповідний договір, який, однак, до цього часу не ратифікований Чеським парламентом.

У Словаччині для державної реєстрації релігійної громади необхідно щонайменше 20 000 прихильників – громадян країни або постійних її мешканців. Лише офіційно зареєстровані спільноти мають право на отримання фінансових субсидій з боку держави. Тут також здійснюється реституція церковного майна.

Окрім того, у 2003 році урядом Словаччини та Конференцією католицьких єпископів цієї країни розроблено проект договору про відмову від виконання громадських та професійних обов’язків з міркувань свободи совісті, який, однак, не набрав чинності, оскільки не ратифікований словацьким парламентом. Незважаючи на це, зазначений договір назвали “сенсаційним”, а його очікувану ратифікацію – подією “історичною” та “безпрецедентною”. Адже жодна із сучасних європейських держав не йшла на такі значні поступки Католицькій Церкві. Словаччина вже має ратифікований конкордат з Апостольською Столицею, відповідно до якого державними святами у цій країні проголошено католицькі свята, укладений у костьолі шлюб визнається офіційним. Словацький уряд підписав з Ватиканом також дві додаткові угоди щодо армії та сфери освіти.

Фундаментальний договір має із Святим Престолом і Литва (2000 р.). Загалом відносини між релігійними співтовариствами та Литовською державою регламентуються низкою нормативно-правових актів, зокрема законом “Про релігійні громади та співтовариства” (1995 р.). Згідно з ним держава визнає дев’ять традиційно існуючих у Литві релігійних громад і співтовариств, які є частиною історичного, духовного та соціального спадку Литви: католиків латинського обряду, католиків грецького обряду, євангелістів-лютеран, євангелістів-реформаторів, ортодоксів (православних), старообрядців, іудеїв, мусульман-сунітів і караїмів. Інші релігійні громади можуть бути визнані державою (отримати статус традиційних), якщо вони користуються підтримкою суспільства, а їх вчення та обряди не суперечать закону і моральності. Таке визнання здійснюється Сеймом Республіки не раніше ніж через 25 років з моменту їх першої реєстрації в Литві.

Права юридичної особи традиційних громад та співтовариств оформляються шляхом простого повідомлення Міністерства юстиції. Інші релігійні громади та співтовариства отримують статус юридичної особи з моменту реєстрації, для

отримання якої треба надати визначену законом інформацію, у тому числі щодо основ, напрямів та цілей відповідного віровчення.

У жовтні цього року парламент Латвії у другому читанні підтримав законопроекти стосовно п'яти традиційних конфесій – Латвійського об'єднання баптистських громад, Центральної ради Древлеправославної Поморської Церкви Латвії, Церкви адвентистів сьомого дня, Латвійської Євангелічно-Лютеранської Церкви та Об'єднаної методистської Церкви. Раніше Латвія уклала конкордат з Ватиканом, що регламентує відносини держави з Римо-Католицькою Церквою. Тому потреби у спеціальному законі стосовно неї немає. Названі законопроекти розроблені у відповідності із схваленими урядом договорами з традиційними для Латвії конфесіями, згідно з якими вони мають право займатись господарською діяльністю, не ставлячи за мету отримання прибутку, а також засновувати свої інституції, зокрема освітні.

Подібні тенденції у правовому регулюванні відносин між державою та релігійними спільнотами демонструють нещодавно прийняті відповідні закони в Білорусі (2002 р.), Болгарії (2002 р.), Сербії та Чорногорії (2006 р.).

Законом Республіки Білорусь “Про свободу совісті та релігійні організації” визнається визначна роль Православної церкви в історичному становленні та розвитку духовних, культурних і державницьких традицій білоруського народу; духовна, культурна та історична роль Католицької церкви на території Білорусі; невіддільність від загальної історії народу Білорусі Євангелічно-лютеранської церкви, іудаїзму та ісламу.

Взаємовідносини між державою і релігійними організаціями в Білорусі регулюються законом із врахуванням їх впливу на формування духовних, культурних та державних традицій білоруського народу. Згаданим законом також передбачається, що держава може будувати свої відносини з релігійними об'єднаннями шляхом укладання з ними угод відповідно до цивільного законодавства Республіки.

У відповідності з наведеним законодавчим положенням між Республікою Білорусь та Білоруською Православною Церквою підписано договір про співпрацю (2003 р.), в якому акцентується увага на актуальності тісної взаємодії Сторін у вирішенні завдань в сфері духовно-морального вдосконалення суспільства, а також необхідності розвитку договірно-правової бази між державою і Церквою. У зазначеній угоді держава визнала Церкву одним з найважливіших соціальних інститутів, а взаємодію з нею – фактором суспільної стабільності, громадянської єдності та міжконфесійного миру на білоруській землі.

Церква, у свою чергу, визнала Державу гарантом збереження духовних і культурних традицій білоруського народу, у тому числі тих, що історично сформувалися під впливом Церкви, а співпраця з державою сприяє протидії, як тут називається, псевдорелігійним структурам, які становлять небезпеку для особистості та суспільства.

Пріоритетними сферами співробітництва Білоруської держави і Православної Церкви є, згідно з договором, суспільна мораль, виховання і освіта, культура і творча діяльність, охорона і розвиток історичної та культурної спадщини, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, милосердя, благодійність, підтримка інституту сім'ї, материнства, дитинства, опіка над особами, які перебувають у місцях позбавлення волі, виховна, соціальна та психологічна робота з військовослужбовцями, охорона довкілля.

Розглядаючи питання регулювання статусу релігійних організацій у Білорусі, зазначимо, що такий їх вид, як релігійні об'єднання, створюються за наявності не менш як десяти релігійних громад єдиного віросповідання, з яких хоча б одна має діяти на території Республіки не менше двадцяти років. Причому лише релігійні об'єднання мають право засновувати монастирі, релігійні місії, духовні навчальні заклади тощо.

Релігійні спільноти, віровчення яких раніше було невідоме у Білорусі, зобов'язані надати інформацію щодо його основ та культової практики, історії

виникнення їх релігії, форм і методів діяльності, ставлення до шлюбу і сім'ї, отримання медичної допомоги, інші значимі відомості на запит відповідного державного органу управління.

В Грузії між урядом та Грузинською Православною Церквою укладено відповідну угоду, яку називають подією, що має величезне значення для всього православного світу. Нею, зокрема, встановлюється, що держава визнає шлюб, зареєстрований Церквою, забезпечує створення інститутів військових священиків в армії та капеланів у в'язницях; навчальні програми предмета з православного віросповідання і кандидатури викладачів затверджуються державою за поданням Церкви; 12 великих православних свят проголошуються святковими та вихідними днями; Церква звільняється від податку на землю та майно.

У Болгарії східно-православне віросповідання визнано традиційною релігією, виразником і представником якої, відповідно до закону "Про віросповідання Республіки Болгарія", є самоврядна Болгарська Православна Церква, що є правонаступницею Болгарського Екзархату та членом Єдиної, Святої Соборної Апостольської Церкви. Саме у такий спосіб, до речі, розв'язано проблему розколу у болгарському Православ'ї.

Болгарську Православну Церкву визнано юридичною особою *ex lege*, тобто на підставі закону. Як і в Литві, Білорусі та Сербії, для отримання тут такого статусу іншими релігійними спільнотами, вони, з-поміж іншого, подають відомості щодо основ свого віровчення та богослужбової практики.

Законом Сербії "Про церкви та релігійні об'єднання" закріплено особливий статус семи "традиційних церков та релігійних об'єднань", серед яких Сербська Православна Церква, Римо-Католицька Церква, Словацька Євангелічна Церква. Інші релігійні об'єднання для офіційної реєстрації мають налічувати не менш як 0,001 % повнолітніх громадян Республіки Сербія, або іноземців, які мають дозвіл на постійне проживання в країні.

Отже, підсумовуючи зазначене вище, окреслимо низку основних принципів і тенденцій регулювання державно-конфесійних відносин у постсоціалістичних країнах Європи.

1. Принципи свободи совісті та релігії, а також світоглядного нейтралітету держави гарантуються Основними законами цих країн.
2. Законодавча регламентація діяльності релігійних громад, питання надання їм статусу юридичної особи, співпраці з державою у визначених сферах здійснюється на засадах певної диференціації, у тому числі з урахуванням фактору так званої традиційності, історичності, знаності їх віровчення.
3. Шляхом укладання державою міжнародних угод (конкордатів) з Ватиканом, договорів з найбільшими релігійними організаціями розвивається договірно-правова база регулювання державно-церковних відносин.

ЗАКОНОПРОЕКТ “ПРО СВОБОДУ СВІТОГЛЯДУ, ВІРОСПОВІДАННЯ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ” І ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ У СФЕРІ НАУКИ, ОСВІТИ ТА РЕЛІГІЇ

Відомим фактом для релігієзнавчої та релігійної спільноти є те, що реформа українського законодавства у релігійній сфері пов'язана із виконаннями обов'язків та зобов'язань України перед Радою Європи. В контексті реагування на Резолюцію № 1466 (2005) і Рекомендацію № 1722 (2005) Парламентської Асамблеї Ради Європи в Указі Президента України “Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи” йдеться про розробку нової редакції Закону “Про свободу совісті та релігійні організації”.

Рада Європи та Україна

Рада Європи (РЄ) — європейська міжнародна організація, яка була заснована у 1949 році. Членами цієї організації, на сьогоднішній день, є 46 європейських держав. Метою РЄ є досягнення більшої єдності між її членами для захисту та впровадження ідеалів і принципів, які є їх спільною спадщиною, та сприяння їх економічному та соціальному прогресові. Відповідно РЄ займається захистом прав людини, демократії та верховенства права; сприяє усвідомленню європейської культурної самобутності; шукає вирішення проблем сучасних європейських суспільств та допомагає стверджувати стабільність демократії у Європі.

Україна є повноправним членом РЄ з 1995 року. Співробітництво між нашої державою та РЄ формується навколо питань удосконалення українського законодавства у відповідності зі стандартами РЄ; у галузі забезпечення свободи функціонування ЗМІ; розбудови толерантного, демократичного суспільства, яке базується на європейських стандартах та об'єднанні зусиль у боротьбі проти тероризму, корупції та організованої злочинності.

При вступі до РЄ Україна взяла на себе такі зобов'язання у релігійній сфері: забезпечити незалежність релігійних організацій у їхніх відносинах із державою; забезпечити недискримінаційну процедуру реєстрації релігійних організацій та розв'язати питання із реституцією церковного майна. У Резолюції ПАРЕ, до якої апелює Президент у своєму Указі, прямо йдеться про проблему повернення майна релігійним організаціям. Проте, як відзначають експерти, у доповіді ПАРЕ щодо України йшлося про законодавчо обмежені форми створення релігійних організацій; обмеження на мінімальну кількість засновників релігійної організації; заборону створення місцевих відділень релігійних спільнот без статусу юридичної особи; проблему набуття статусу юридичної особи для релігійних об'єднань тощо.

Слід відзначити, що у Рекомендації “Про виконання Україною своїх зобов'язань” пропонується Україні активізувати співпрацю із РЄ та забезпечити відповідність законодавства та практики відповідно до принципів та стандартів РЄ. В цьому контексті цікавим є той факт, що ПАРЕ фактично обминула одну із актуальних проблем релігійної сфери України – проблему освіти. В Україні ця тема педалюється у трьох напрямках: 1) акредитація державою духовних навчальних закладів; 2) введення релігійних предметів у загальноосвітню школу та 3) відкриття релігійними організаціями загальноосвітніх навчальних закладів.

---

* Співробітник Відділення релігієзнавства Інститут філософії імені Г.С.Скоовроди НАН України, канд. філософ. наук.

Законодавче регулювання релігійної освіти в Україні

Слід зауважити, що проблема акредитації гостро стоїть не перед усіма духовними навчальними закладами. Із досвіду спілкування із керівниками київських протестантських навчальних закладів можу впевнено сказати, що протестанти задовольняються стандартами освіти, які розроблені Євро-Азійською акредитаційною асоціацією і навіть не думають про визнання їхніх навчальних закладів із боку держави. Проте такого визнання бажають католицькі та православні духовні навчальні заклади, які апелюють до європейської традиції та практики. Державної акредитації, на даний час, удостоївся лише Український католицький університет, який, до речі, був ініціатором визнання предмету „Теологія (богослов'я)” науковою дисципліною. Проте не усі духовні навчальні заклади нині відповідають державним стандартам, а відтак не можуть бути акредитованими.

Проблема викладання релігії у загальноосвітніх школах почала дискутуватися після відповідного рішення Президента В.Ющенка. Проте ця проблема існувала ще при попередньому Президентові і фактично існує й досі. Дана проблема, на відміну від попередньої, має якраз відношення до українського законодавства, в якому проголошується відокремлення школи від церкви та світський характер освіти. Фактично викладання “Християнської етики”, що практикується вже більше 10 років у школах Західної України, існує поза правовим полем. Відтак ініційоване Президентом викладання релігійної етики підіймає цю проблему з регіонального на загальнодержавний рівень.

Створення приватних навчальних закладів релігійними організаціями в українському законодавстві не врегульовано: немає ані заборони, ані дозволу на це. Деякі іудейські та протестантські громади обходять це питання шляхом заснування своїх шкіл через громадські організації. Проте така практика є ускладненням функціонування релігійних організацій, а тому може розглядатися у контексті обмеження релігійної свободи. Правове регулювання цього питання пропонувалося у кількох окремих законопроектах, проте вони або не розглядалися Верховною Радою, або не проходили перше слухання.

Відповідно перед українським законодавцем стоїть питання регулювання релігійної освіти. Нагадаємо, що у чинному законі “Про свободу совісті та релігійні організації” жодне вищезгадане питання не регулюється. Однак слід відзначити, що у чинному законі проголошено світський характер державної системи освіти; можливість державного фінансування наукових досліджень у незалежності від їхньої відповідності чи невідповідності якійсь релігії чи атеїзму; проголошується право громадян на релігійну освіту; право релігійних організацій створювати духовні навчальні заклади та навіть декларує рівні права студентів духовних та державних навчальних закладів (ст. 6, 11).

У законопроекті “Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації” не лише поглиблено або уточнено положення чинного закону, а й введено дещо нове. Так у статті 6 йдеться про “викладання духовно-моральних дисциплін і дисциплін про релігію, які не супроводжуються релігійними обрядами та мають інформативний характер, що може здійснюватися у державних і комунальних навчальних закладах за умови добровільного вивчення таких дисциплін” та “релігійні організації нарівні з іншими юридичними особами приватного права мають право у встановленому порядку засновувати дошкільні, загальноосвітні та вищі навчальні заклади з релігійно визначеною системою виховання”. У статті 22 йдеться про право релігійних організацій засновувати не лише духовні навчальні заклади.

Таким чином, робоча група пропонує зняти всі існуючі проблеми із релігійною освітою в одному Законі. Проте, як зазначає Г.Друзенко, у “державному нормотворчому

конвеєрі” із законопроекту зникло положення про дозвіл релігійним організаціям засновувати недержавні освітні заклади¹.

У зв'язку з цим згадаємо про пропозицію ПАРЕ звернутися Україні до норм та стандартів Європи. Проте слід відзначити те, що у контексті релігійної освіти, єдиноприйнятних європейських стандартів не існує². У цьому контексті французький релігієзнавець Ж.-П. Віллем зазначає, що те чи інше місце релігії в системі освіти пов'язане з тим, яку роль займала релігія у становленні сучасних європейських держав³. Однак певні стандарти щодо релігії, освіти та науки існують у документах ПАРЕ. Саме вони мають братися до уваги як орієнтири українським урядом та законодавцями.

*Європейські стандарти у сфері науки, освіти та релігії
(огляд документів ПАРЕ)*

У Резолюції ПАРЕ 1263 (2001) “Про розвиток науки та техніки у Центральній та Східній Європі” йдеться про значущість розвитку науки та техніки для інтеграції країн регіону у спільноту економічно розвинутих європейських країн, а відтак рекомендовано збільшити фінансування на розвиток цих сфер. У Рекомендації 1540 (2001) “Про вищу освіту у Південно-Східній Європі” ПАРЕ відзначає, що вища освіта має визначальне значення у становленні та забезпеченні стабільності, миру та демократії, економічного, соціального та культурного розвитку країн. Викладання гуманітарних дисциплін розглядається через призму утвердження взаємопорозуміння, толерантності та загальнодемократичних цінностей.

Існує два документи Асамблеї, пов'язаних із діяльністю сект. Рекомендація ПАРЕ 1178 (1992) “Щодо сект та нових релігійних рухів” пов'язана із стурбованістю щодо існування проблем, що стосуються діяльності цих типів релігійних організацій. У зв'язку із цим ПАРЕ рекомендує створення навчальної програми, яка має містити об'єктивну інформацію як щодо “традиційних” релігій, так і нових релігійних рухів. Рекомендація ПАРЕ 1412 (1999) “Про незаконну діяльність сект” також акцентує увагу на важливості розповсюджувати об'єктивну інформацію для широкого загалу про релігійні організації, яка б виходила ані з сект, ані з антисектантських груп. У документі йдеться про необхідність вивчення у школах історії та філософії релігій. Асамблея закликає уряди європейських країн створювати або підтримувати релігієзнавчі інформаційно-аналітичні центри, особливо у країнах Центральної та Східної Європи.

У Рекомендації ПАРЕ 1202 (1993) “Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві” підіймається проблема співіснування різних релігій. Щоб зменшити тенденції до сепаратизму та фундаменталізму, сприяти взаєморозумінню між релігійними традиціями, їхньому взаємозбагаченню ПАРЕ рекомендує європейським країнам: ввести вивчення релігій та етики у загальноосвітні школи; організовувати конференції богословів, істориків та філософів з метою обговорення програм та підручників з історії релігії; забезпечити публічні бібліотеки релігійною та релігієзнавчою літературою; проводити культурні проекти з питань релігії. У цій Резолюції також йдеться про сприяння розвитку релігієзнавчих дослідницьких установ, які мають збирати, аналізувати й оцінювати релігійну літературу; організовувати семінари та конференції; виступати у ролі

¹ Друзенко Г. Несвоєчасний законопроект // <http://www.risu.org.ua/ukt/religion.and.society/analysis/article;13622/>

² Див.: Єленський В. Релігійне навчання й виховання в законодавствах та освітніх системах західноєвропейських країн // Людина і світ. – 2001. – №11-12. – С. 32-36. Таблиця релігійної освіти в середніх школах різних країн // Релігійна панорама. – 2005. – № 12. – С. 55. Владиченко Л. Ретроспектива викладання релігії у середніх школах у країнах Західної Європи // Релігійна і світська освіта в Україні: проблема співіснування. Матеріали Міжнародної молодіжної літньої школи. – К., 2006. – С. 41-44.

³ Див.: Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ століття. – К., 2006. – С. 139-178.

“компетентного й авторитетного джерела публічної інформації”; сприяти академічним дослідженням в університетах з питань релігійної терпимості.

У Рекомендації ПАРЄ 1396 (1999) “Релігія і демократія” відзначається, що ці феномени є не лише сумісними, але й демократія створює сприятливі умови (підтримуючи свободу совісті та релігійний плюралізм) для функціонування різних релігій, які, в свою чергу можуть бути партнерами демократичного суспільства. Конфлікти на релігійному ґрунті або із залученням релігійного чинника відбуваються у більшості випадків через неuczтво суб’єктів конфлікту. Тому в Рекомендації 1396 особливу увагу приділено питанню просвіти, котре є засобом подолання неuczтва. У документі пропонується переглянути шкільні та університетські програми для кращого розуміння різних релігій. Луї де Пьюїг у Пояснювальному меморандумі до Рекомендації “Релігія і демократія” уточнює, що у програми слід включити курс порівняльної історії релігії, а в університетах іудейську та ісламську філософію та теологію слід вивчати не лише на сходознавчих факультетах. У Рекомендації 1396 особливо підкреслено, що “релігійні настанови не повинні здійснюватися за рахунок уроків про релігії як сутнісну складову історії, культури та філософії людства”. Відтак маємо чітке застереження від катехізацієї замість уроків релігієзнавства. Таким чином, ПАРЄ рекомендує сприяти розвиткові знань про релігії, особливо про їхню етично-аксіологічну сторону. Викладання порівняльної історії релігій має включати викладення їх походження та розкриття подібності цінностей та різноманіття звичаїв, традиції, свят. В університетах паралельно із теологічними дослідженнями (що для європейських університетів є досить розповсюдженим явищем) має вивчатися та проводитися дослідження з історії та філософії релігії. При цьому необхідно уникати можливих конфліктів, пов’язаних із вивченням релігії у державних закладах та релігійною вірою учнів та студентів. Також у Рекомендації 1396 йдеться про співпрацю із релігійними навчальними закладами та введення у деяких їхніх курсах аспектів, пов’язаних із правами людини, історією, філософією та наукою.

У Рекомендації ПАРЄ 1556 (2002) “Релігія і зміни в Центральній та Східній Європі” також йдеться про включення релігієзнавчих аспектів до шкільних програм. Що стосується об’єктів нашої уваги, то у цьому документі також рекомендується забезпечити рівний доступ різних релігій до освіти; сприяти “програмам обміну з метою якнайширшого ознайомлення студентів, дослідників та митців із етичними, моральними та культурними цінностями європейських релігій” і науковим дослідженням європейських культур.

У Резолюції 1464 (2005) “Жінки та релігія у Європі”, яка акцентує увагу на порушення прав жінок заради дотримання релігійних догматів, відзначається, що боротьбу проти релігійних стереотипів щодо призначення чоловіків та жінок необхідно вести із раннього дитинства, у тому числі у навчальних закладах. А у тих школах, де дозволено релігійне навчання, учбовий процес має проводитися у відповідності із принципами гендерної рівності.

Певним підсумком проблеми, яка нами розглядається, у документах ПАРЄ є Рекомендація 1720 (2005) “Освіта та релігія”. Знання про релігію названі важливими у формуванні демократичного духу громадян, а освіта – важливим засобом у боротьбі проти неuczтва, стереотипів, хибних уявлень про різні релігії, фанатизму. Тому європейські держави мають сприяти розповсюдженню об’єктивних знань про різні релігії (із викладом їхньої історії та філософії) у школах. При цьому знання про релігії розводяться із сповіданням релігії та здійсненням релігійних обрядів.

Вивчення релігій у європейських державних початкових та середніх навчальних закладах має базуватися на наступних критеріях: мова має йти про релігії, які поширенні у країні та сусідніх державах; учні мають усвідомити право усіх громадян сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, у тому числі дотримуватися атеїстичних поглядів, при цьому всі вони є представниками людського роду й нічим не відрізняються один від одного; викладачі релігієзнавчих дисциплін мають пройти спеціальну підготовку, тобто

бути фахівцями; держава має піклуватися про професійну підготовку викладачів та навчальні програми.

ПАРЄ відзначає брак фахівців, котрі б могли викладати порівняльне релігієзнавство, а тому рекомендує відкрити Європейський навчально-педагогічний інститут, який би базувався на досвіді деяких європейських інститутів та факультетів, що спеціалізуються на порівняльному релігієзнавстві.

Дві Рекомендації ПАРЄ про освіту та науку “Академічна свобода й університетська автономія” 1762 (2006) і “Про небажання студентів займатися наукою” 1528 (2006) хоча прийняті з різних причин, однак мають спільну думку про певну антонічність науки та релігії. Так, у першому документі йдеться про важливість академічної свободи у дослідженнях та навчальному процесі як гаранта свободи самовираження, поширення інформації, знання та істини. Стверджується, що місією вищої освіти є задоволення потреб сучасного світу та суспільства, а її здійснення буде найбільш успішним, якщо вищі навчальні заклади не залежатимуть у моральному, інтелектуальному чи економічному плані від політичних й релігійних сил.

Другий документ, що демонструє стурбованість ПАРЄ скороченням числа студентів у наукових дисциплінах, підкреслює необхідність збереження критичного настрою громадян як протидії проти догматизму та впливу харизматичних лідерів та сект: “Наука має стати частиною та осередком спільної культури людини, оскільки саме наука дозволяє людині зберегти достатньо критичний склад розуму та залишатися несприйнятливою до слів лжепророків”.

Останній документ ПАРЄ, що стосується релігії – Рекомендація 1510 (2006) “Свобода слова та повага до релігійних вірувань” (вміщений в цьому числі РС), був прийнятий у контексті міжнародного скандалу навколо карикатур на мусульманського пророка Мухаммеда. У цьому документі, крім усього іншого, відзначається, що європейські закони, які регулювали питання святотатства та критику релігійних вірувань та обрядів, мали негативний вплив на науковий та соціальний прогрес. Проте сучасні демократичні суспільства більше стурбовані правами та свободами особистості (у тому числі й правом на свободу думки), хоча без сумніву й забезпечують можливість релігійних організацій захищатися від критики та осміяння. При цьому держави мають підтримувати розповсюдження інформації та освіти, які формують повне розуміння різних релігій.

Таким чином, у документах ПАРЄ наголошується на необхідності включення у середню та вищу освіту знань про історію та філософію (етичні вчення) не лише домінуючої у країні релігії. Введення подібних курсів має за мету формування не релігійності, а толерантності, взаємоповаги та демократичних цінностей. Вся інформація має бути неупередженою та об’єктивною і не повинна ображати чийсь релігійні почуття. Хоча документи ПАРЄ проникнуті повагою до різних релігійних традицій, у них не йдеться про необхідність викладання релігійних курсів, навпаки, мова йде про емансипацію релігієзнавчої та релігійної освіти, науки та релігії. Звісно, з огляду на європейську практику існування теологічних факультетів у світських університетах або викладання релігії у школах, необхідно розуміти, що не йдеться про виключення релігії з системи освіти взагалі. Проте слід чітко розрізняти наукові знання та релігійні концепції, релігійне навчання та релігієзнавчу освіту.

Три проблемні аспекти релігійної освіти в Україні, з огляду на стандарти ПАРЄ, можуть бути осмислені та розв’язані, і проект Закону “Про свободу світогляду, віросповідання та релігійні організації” є доброю пропозицією правового врегулювання цього питання і, безумовно, відповідає європейським стандартам у цій сфері.

ПОЛІТИЗАЦІЯ РЕЛІГІЇ: НЕОБХІДНІСТЬ ВИЗНАЧЕННЯ МЕЖІ

Українське законодавство є достатньо ліберальним у порівнянні з багатьма країнами Європи. Воно забезпечує всім громадянам (згідно зі статтею 3 діючого Закону «Про свободу совісті та релігійні організації») право «мати свободу приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання».

Проте останнім часом все гостріше постає питання про межу дозволених вияву власної свободи. Особливо актуальним є дане питання у контексті сучасних церковно-політичних відносин. Принцип «моя свобода закінчується там, де починається ніс мого сусіда» не так-то просто у цій сфері застосувати. У наш час загальної політизації суспільства питання участі церкви у політичному житті постало надзвичайно гостро. Сьогодні можна спостерігати дві тенденції. Перша полягає в тому, що політичні партії та рухи намагаються здобути для себе соціальну опору в релігійному середовищі. Намагаючись розширити свою соціальну базу та зміцнити свої позиції, політичні сили апелюють до релігійних організацій. Вони прагнуть залучитися підтримкою останніх під час виборчих перегонів. Друга тенденція – релігійні організації, усвідомлюючи себе як діяльний фактор суспільного життя, намагаються визначитись у своїх політичних орієнтаціях, заручившись підтримкою тих чи інших політичних сил, у своїх прагненнях утвердитися в домінуванні на різноманітні сфер релігійного життя¹.

Згідно із Законом про об'єднання громадян, релігійні організації не є політичними або громадськими організаціями (ч. 3 ст. 1), вони не можуть брати участь у політичній боротьбі й висувати кандидатів у депутати представницьких органів влади. До того ж, згідно зі статутами всіх релігійних організацій, така діяльність є незаконною². Бо ж Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не допускає участі спільнот у діяльності політичних партій, забороняє надавати останнім фінансову підтримку, висувати своїх кандидатів до органів державної влади, вести агітацію або фінансувати виборчі кампанії когось із кандидатів до цих органів (ч. 8 ст. 5).

Нещодавно робочою групою, що була утворена при Міністерстві юстиції України, був підготовлений новий проект Закону «Про свободу совісті та релігійні організації», у якому більш конкретизовано межі діяльності релігійних організацій у політичному житті суспільства. Зокрема, у проекті забороняється брати участь у діяльності політичних партій (блоків), а також надавати їм не тільки матеріальну, але й будь-яку іншу допомогу чи підтримку. У ч. 10-11 ст. 5 конкретизується, якими діями у політичній сфері не має права займатися релігійна організація. Сукупністю положень частин 9-12 ст. 5 по суті унеможливується участь релігійних організацій у передвиборчих перегонах.

Згідно Біблії, яка є Священним Писанням для всіх християн, поєднання церковної та світської посад також вважається неможливим. У Євангелії від Луки говориться наступне: «Жоден раб не може служити двом панам, - бо або одного зневажить, а другого буде любити, або буде триматись одного, а другого знехтує. Не можете Богові й мамоні служити» (Лк. 16:13). Відтак, офіційно релігійні організації виступають проти участі своїх священнослужителів у політичному житті суспільства. Проте, з іншого боку, така діяльність для них є дуже вигідною. Адже партія, яку сьогодні підтримує релігійна організація, завтра, прийшовши до влади, виділить їй хорошу земельну ділянку для

* Аспірант Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

¹ Решетніков Ю. Церква і політика: питання сьогодення// Християнство і проблеми сучасності. Науковий збірник. – К., 2000. – С. 17.

² Там само, С. 19.

забудови храму та підтримуватиме її інтереси у різних сферах суспільного життя. Через місцеві органи влади і з їхньої підтримки вони можуть вести мудру політику проти конкурентів і т. д. Займатися політичною діяльністю релігійним організаціям вигідно. Про це красномовно свідчать хоча б результати виборів 2002 року, коли кандидатами у депутати Рад усіх рівнів та на посади голів органів місцевого самоврядування балотувалося 345 священнослужителів (різної конфесійної належності). До Верховної Ради висувалися кандидатури представників УПЦ КП, УАПЦ, УПЦ МП, Української християнської євангельської Церкви, Всеукраїнського Союзу об'єднань Євангельських Християн-Баптистів, Всеукраїнського Союзу Церков християн віри євангельської (п'ятидесятників) та інші³.

Серед основних мотивів, через які, попри канонічні та законодавчі заборони, все ж таки тією чи іншою мірою окремі релігійні спільноти вдаються до участі у політичному житті суспільства, можна виділити:

- ✓ історично зумовлене співробітництво деяких релігійних організацій із владою, особливо це стосується православних церков;
- ✓ зацікавленість релігійних організацій у прийнятті на державному рівні певних законопроектів або рішень, що прямо чи опосередковано відповідають їхнім інтересам, і у неприйнятті інших, так званих «небажаних», або й взагалі шкідливих чи ворожих їм;
- ✓ за умов наявності чи виникнення міжцерковних проблем та конфліктів – це відповідна позиція влади щодо них, як лояльного арбітра, яка дуже часто відіграє далеко не останню роль у вирішенні таких ситуацій;
- ✓ для традиційних церков – це сприяння в проведенні на їхню користь реституції;
- ✓ можливість отримання фінансової (наприклад, виділення Києво-Печерській Лаврі віце-прем'єром Азаровим 2 млн. грн.) чи матеріальної підтримки для виконання якихось робіт та сприяння вирішенню складних питань.

Безперечно, церква, як складова частина суспільства, не може залишатись осторонь політичного життя. Ні в кого не виникає й сумніву в тому, що церква має і буде мати свою політичну позицію. Мова швидше повинна йти про можливість і форми участі церкви у політичній боротьбі⁴.

На сьогодні кожному громадянину України гарантується право обирати та бути обраним (ч. 8-9 ст. 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації»). Священнослужитель, як представник релігійної організації, не може займатися політичною діяльністю, але, як громадянину України, йому гарантується право на участь у політичному житті (ч. 8 ст. 5 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації»). Проте загальновідомим є той факт, що далеко не всі священнослужителі, котрі прагнуть стати народними обранцями, є «самовисуванцями». Існує дуже багато свідчень того, що у більшості випадків кандидати отримують на це церковне благословення⁵.

Складність даної ситуації полягає в тому, що межа між священнослужителем релігійної організації і громадянином України досить умовна. Вона чітко не окреслена ні в Законі про вибори, ні в Законі «Про свободу совісті та релігійні організації». Ось і виникає питання: якщо священник зняв рясу, то що він перестав бути представником церкви? Невже люди сприймають священника лише у рясі, а якщо без – то це звичайна людина?

Якось розділити і прописати права священника, з одного боку, як громадянина, а з іншого, – як служителя релігійної організації, – дуже складно і чітко розкласти, ніби у дві шухляди, практично неможливо, адже в одній людині об'єднати два статуси – легко, а ось

³ Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: Монографія. – К., 2005. – С. 301.

⁴ Решетніков Ю. Церква і політика: питання сьогодення // Християнство і проблеми сучасності. Науковий збірник. – К., 2000. – С. 18.

⁵ Єленський В. Релігія після комунізму. – С. 276.

розділити людину на двоє – неможливо. Проте і допустити участь релігійних організацій через посередництво своїх служителів у політичному житті ми не можемо. У деяких країнах, щоби уникнути цієї дилеми, священнослужителям релігійних організацій категорично заборонено бути кандидатами до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, здійснювати передвиборчу агітацію та підтримку у будь-яких формах та будь-якими засобами і т. п. Тобто, обираючи шлях священнослужителя, людина одразу автоматично і добровільно відмовляється від політичної кар'єри. В такий спосіб знімається дилема між священнослужителем як громадянином країни та як представником релігійної організації.

В Україні ця дилема поки що не подолана. І як свідчить практика, якщо священник за межами церкви буде проводити агітацію як громадянин України, а не як представник релігійної організації, то парафіяни будуть сприймати його слова все одно не інакше, як думку церкви.

Уникнути цієї дилеми можна хіба що поїхавши в інший населений пункт, де ніхто не знає цієї людини, але тоді він нічим не буде кращим за інших агітаторів. Священникам люди вірять. Згідно численних соціологічних опитувань, рейтинг довіри завжди очолює церква. Тому використовувати її кадри у передвиборчій агітації видається дуже вигідним і на даний момент цілком можливим. А якщо священнослужитель, користуючись правом громадянина України, висуває свою кандидатуру до якогось органу влади, то чи не обирають його при цьому люди саме як священника? Допоки у Законодавстві не буде проведена чітка межа (якщо це взагалі можливо зробити) між священнослужителем, як представником релігійної організації, яка не має права бути втягнутою у передвиборчу кампанію, і громадянином України, якому гарантоване таке право, і, як наслідок, порушники будуть за це покарані, доти релігійні організації неминуче будуть активно втягнуті в тій чи іншій формі у політичне життя суспільства.

Усвідомлюючи вплив релігії на свідомість людини, створюються партії, у назвах яких відображено їхнє конфесійне спрямування, наприклад, Християнський демократичний союз, Українська християнсько-демократична партія, Партія мусульман України тощо.

Відповідальність за порушення статті 5 Закону для релігійних організацій встановлена достатньо чітка. У частині 3 статті 16 Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» визначено, що за політичну агітацію релігійними організаціями (порушення вимог статті 5) такі організації можуть бути примусово ліквідовані у судовому порядку. Суд уповноважений розглядати такі справи за заявою органу, що здійснив реєстрацію релігійної організації, або прокуратури⁶. Це, правда, лише теоретичний бік питання, оскільки про факт порушення справ за цією статтею громадськості поки що невідомо, хоча під час президентської передвиборчої кампанії 2004 року було легше назвати тих, які цю статтю не порушували, аніж тих, які нею знехтували й активно включилися до агітаційного процесу. Займаючи певну політичну позицію, Держдепрелігії вдавав, що у площині «церква-вибори» нічого не відбувається.

Вітчизняна юриспруденція протягом останнього десятиліття не знає жодного випадку застосування ч. 4 ст. 16 «Про свободу совісті та релігійні організації» у частині відповідальності за участь релігійних організацій у діяльності політичних партій, ведення агітації під час виборчої кампанії та ін., що, з одного боку, як стверджує В. Климов, може свідчити про відсутність фактів порушень (проте всі знають про наявність таких), а з іншого боку, що вони з якихось міркувань чи причин просто не фіксуються і на них не реагують⁷. Отже, владі вигідно використовувати церковний авторитет. Про це свідчить той

⁶ Право на свободу совісті, релігії та віросповідання/ Підготовлено В. Яворським // Права людини в Україні. – 2004. – Харків, 2005. – С. 120.

⁷ Климов В. Церква в Україні як об'єкт політичного життя суспільства// Церква і політика: від президентських виборів 2004 року до парламентських виборів 2006 року. – К., 2005. – С. 124.

факт, що за словами покійного Патріарха Київського і всієї України-Русі Володимира (Романюка), 60 % депутатів прагнули знайти у нього собі підтримку. Адже гарантією обрання на наступний термін може бути вдала попередня робота, велика кількість грошей і наявність людей, яких можна підкупити, або підтримка церкви, в якій, через високу довіру налагоджені відносини із внутрішнім світом людини. Але ж це – пряма дорога до політичного самовизначення і вибору особи.

Безперечно, у демократичному суспільстві неприпустимим є використання релігійних переконань для політичної агітації, що розглядається як втручання у приватне життя громадян та порушення свободи думки та віросповідання. Проте перебуваючи у тісних зв'язках зі світом, що дедалі більше політизується, залишатися осторонь проблем суспільного життя релігія не може. Виступаючи на засіданні Комітету з продовження роботи Християнської мирної конференції, її президент єпископ К. Тот сказав, що сьогодні жодна релігія, жодна церква, жодна релігійна організація чи група не може стояти осторонь від політики⁸. Проте сфера діяльності релігійних організацій – суспільна. Вони можуть брати участь у суспільному житті країни, більше того – це є їхнім покликанням, місією, принаймні для християн, які у нашій країні складають переважну більшість. Згадаймо слова Ісуса про те, що Він був спрагненим – і Його напоїли, нагим – і Його зодягли, коли був у в'язниці – провідали... І коли учні спитали Його, коли вони бачили Його спрагненим, нагим чи у в'язниці? А Він їм відповів: «Що ви зробили комусь із людей в Ім'я Моє, – те ви зробили Мені».

Сфера ж політична – це сфера боротьби за владу, використання, збереження її і т. д. Діяльність у цій сфері для релігійних організацій є забороненою не тільки законодавством України, але і релігійними приписами, незалежно від того, чи це християнська церква, чи єврейська громада, а чи ж якась інша.

У цілому у світі тенденція до політизації релігії є домінуючою, принаймні більш перспективною, ніж тенденція до деполітизації. Цей процес охопив навіть ті релігійні деномінації, які досі відсторонювались від політики. Така тенденція, починаючи з 40-50-х років минулого століття, починає набирати дедалі більших обертів у останнє десятиліття і стає загальною. Незалежно від того, як ми будемо оцінювати процес політизації релігійних організацій, зрозуміло, що він буде впливати на майбутнє політики, а тим паче – на майбутнє релігії. Політизація релігійного життя – це об'єктивний процес, незалежно від того, чи ми будемо з ним рахуватися, а чи ж ні.

У наш час сфери буття людини настільки тісно між собою переплетені, відбувається настільки тісний взаємозв'язок і взаємовплив, що розмежовувати що й до чого відноситься стає дедалі важче. Політизація суспільного життя – це світова тенденція. Україна в ньому – не виняток. Незалежно від нашого ставлення до нього, з цим фактом потрібно рахуватися. Занурити голову в пісок і залишити все на самоплив – далеко не найкраща позиція. Процес політизації релігії не замре, чекаючи на нашу оцінку та дозвіл. Тактика політичних сил може змінюватися, але, як стверджує А. Колодний, релігійні організації завжди залишатимуться об'єктом зацікавлень різних партій, політичних об'єднань та сил щодо їх використання у політичних баталіях, у нових виборах⁹. Тому і надалі потрібно вдосконалювати законодавство України у сфері взаємовідносин держави та релігійних організацій, щоби попередні помилки більше не повторювалися.

Із загальними тенденціями рахуватися потрібно. Політизації релігійного життя ми не можемо протистояти, але встановити допустиму межу цього процесу, своєрідні правила гри – зобов'язані.

⁸ Цит. за: Никитина А.Г. Политизация религии // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 176.

⁹ Колодний А. Підсумкове засідання Круглого столу// Церква і політика: від президентських виборів 2004 року до парламентських виборів 2006 року. – К., 2005. – С. 104.

ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ І РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

Після подій кінця 2004 року, які отримали назву Помаранчевої революції, тема розвитку державно-конфесійних взаємин та внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» отримала новий поштовх у вигляді заяв Президента України щодо рівності релігійних організацій перед законом, встановлення діалогу між Президентом України та Всеукраїнською Радою Церков та релігійних організацій, а також ліквідація Державного Комітету України у справах релігій і створення на його базі Державного департаменту у справах релігій як урядового органу державного управління у складі Міністерства юстиції України.

Указом Президента України від 20 січня 2006 року „Про план заходів із виконання обов’язків та зобов’язань Україною, що випливають з її членства у Раді Європи”, Міністерству юстиції було доручено подати в установленому порядку Кабінету Міністрів України до наступного внесення на розгляд парламенту проект нової редакції Закону України „Про свободу совісті і релігійних організацій”.

На виконання цього плану Міністерством юстиції України була утворена робоча група, яка займається розробкою нової редакції Закону „Про свободу совісті...”.

Говорячи про деякі політичні аспекти, хотів би наголосити на наступному: продовжується налагодження діалогу між органами державної влади України та релігійними організаціями, і це стосується не тільки контактів між Президентом та Всеукраїнською Радою Церков і релігійних організацій, а й поживлення контактів на регіональному рівні. З ліквідацією Державного комітету у справах релігій фактично було демонтовано старий механізм забезпечення розвитку державно-конфесійних відносин, а новий механізм ще не побудовано. Є певні його бачення, але до кінця не опрацьовані варіанти і методи реалізації цього.

Розвиток міжконфесійних відносин в Україні певною мірою впливає на процеси, пов’язані з формуванням відносин між державою та релігійними організаціями; тому я хотів би сказати, що в Україні розвиваються певні організаційні форми міжконфесійних відносин і, крім зазначеної Ради церков і релігійних організацій, в країні функціонують й інші міжконфесійні інституції. Це і Нарада представників християнських церков України, Рада євангельських протестантських церков України, інші міжконфесійні інституції, які мають характер як базових, так і спеціалізованих. Я маю на увазі такі інституції, що працюють у конкретному напрям в пенітенціарній системі або в інших сферах.

Хотів би зазначити те, що існує певна конфронтація, певний конфлікт між державним Департаментом релігій та Міністерством юстиції з приводу підвищення статусу державного Департаменту релігій до рівня центрального органу виконавчої влади або центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом. Це питання також виносилось на обговорення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій, дискутується до сих пір у конфесійному середовищі, і треба визнати, що не має з цього приводу єдиної думки. І це питання, крім того, викликало певні розбіжності не тільки у конфесійному середовищі, а й в українському політикумі.

26 березня 2006 року в Україні відбулися чергові парламентські вибори, за результатами яких до вищого законодавчого органу України пройшло п’ять політичних сил – Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, Народний Союз «Наша Україна», Соціалістична та Комуністична партії України. Умовно, якщо абстрагуватись від різних сторонніх факторів, конфесійні вподобання політичних сил, що пройшли до парламенту, можна виразити наступним чином: приблизно 3,5 політичних сил

---

* Директор Інституту релігійної свободи.

орієнтуються на одну із конфесій (УПЦ МП) і приблизно 1,5 – орієнтуються на інші конфесії та принципи релігійної свободи. Тому, якщо говорити про конфесійні уподобання у парламенті, потенційно там існує явна більшість, що за певних умов може підтримати пропозиції однієї з українських конфесій.

Слід зазначити також, коли ми говоримо про політичні аспекти взаємин між державою і релігійними організаціями, то варто взяти до уваги, що парламент є дуже чутливим до релігійної проблематики. Я думаю, що кожен, хто слідкує за діяльністю українського парламенту міг помітити, що навіть тоді, коли на його розгляд виносили навіть дрібні питання, які стосувалися проблем буття релігійних організацій, які нерідко мали технічний характер, призводили до значного поживавлення і гострої політичної дискусії. Навіть маленьке питання заполітизовувалось.

Ряд протестантських конфесій, які проводили у м. Донецьку свої заходи, мали перешкоду з боку місцевої влади в реалізації цього права. Вони зверталися до парламентарів, прокуратури, Міністерства юстиції, і змогли реалізувати лише після цього своє право.

З боку Міністерства юстиції, до речі, прийшли певні висновки, які надали підтримку цим громадянам, у реалізації свого права на мирні збори. Тому я маю право робити такі заяви про те, що місцева влада була упередженою до них. Крім того, ми були свідками того, як вирішуються питання, що стосуються державної реєстрації релігійних організацій, як вони розглядалось у парламенті. Взагалі Верховна Рада минулого скликання не звернула увагу на специфіку реєстрації релігійних організацій і фактично прийнявши у 2003 році, а потім внівши поправки до Закону «Про свободу совісті та релігійні організації» у 2005, було фактично запроваджено подвійну реєстрацію для релігійних організацій. Тобто ситуація така, що релігійна організація для того, щоб отримати право юридичної особи, стати на облік у відповідних органах (пенсійний фонд, управління статистики і т.п.), вони повинні були окрім того щоб пройти реєстрацію згідно базового Закону України „Про свободу совісті...”, мали ще йти до державного реєстратора і там знову проходити цю процедуру.

Ми також були свідками того, що з боку релігійних організацій наприкінці минулого-початку 2006 року було звернення до Президента України, щоб він ветоував цей закон, прийнятий Верховною Радою України 3 грудня минулого року в тій редакції, в якій він був прийнятий. Це був перший випадок в історії незалежної України, коли Президент наклав вето на закон саме з причин невідповідності його Закону „Про свободу совісті та релігійні організації”.

Тому, говорячи про внесення змін до базового Закону України „Про свободу совісті і релігійні організації”, я думаю, що це має відбуватися у контексті суспільно-політичних змін, які відбуваються в країні і в контексті реформ державного управління.

Коли ми ведемо мову про забезпечення свободи совісті, то маємо «на оці» не тільки прийняття добрих законодавчих актів, а й виконання їх. Сьогодні ми спостерігаємо, що у нас є дуже серйозна криза у судовій гілці влади. Вона потребує реформування. На мою думку, те, що зараз відбувається, ті напрацювання, які є стосовно закону „Про свободу совісті...” це – добре, це – великий позитив. Я вважаю, що у Міністерстві юстиції України робиться важлива робота, окрім того вони нині напрацьовують законопроект, який стосується засад повернення церковного майна релігійним організаціям. Він поки ще сирий, але це перша спроба і це – вірний крок. Окрім того, це зовсім новий концептуальний підхід, ніж той, що раніше пропонував Державний комітет релігій України. Зараз маємо зовсім інший підхід до питань реституції, який підтримується представниками багатьох конфесій, багатьма політиками.

На мою думку, добре робити пропозиції, впливати на виконання Указу Президента України, але як вони будуть виконуватися, то залежить вже від того, як буде працювати коаліція, уряд, його підрозділи на місцях. Питання, які стосуються

подачі означеного законопроекту, буде лежати на Міністрі юстиції України, який відповідає за реалізацію політики влади у цій сфері. Я не виключаю того, що з боку Міністра юстиції за певних обставин може бути відповідний лист і на Прем'єр-міністра України і на Президента України з приводу того, що це питання є несвоєчасним. Хоча підготовку проекту потрібно робити. Я хотів би ще процитувати в цьому контексті висновок Парламентської Асамблеї Ради Європи (№ 190 від 26 вересня 1995 року), на яке так часто посилаються, коли говорять про те, що необхідно вносити зміни до закону України „Про свободу совісті...”. Він звучить таким чином: „Україною надаватиметься сприяння мирному вирішенню існуючих конфліктів між православними церквами при забезпеченні незалежності церкви в її відносинах з державою. Буде запроваджено нову, не дискримінаційну систему реєстрації церков і закріплене правове вирішення питання про повернення церковного майна”. Дуже часто я бачив, що коли роблять посилання на цей висновок, звертають увагу лише на друге і третє речення цього положення. Але тут є і перше речення, тобто у 1995 році, коли Україна вступала до Ради Європи, то було чітко зафіксовано, що в ній реальністю є конфлікти між православними церквами. Сьогодні такі конфлікти все одно існують і „не варто, як страуси голову заривати в пісок”, не бачити цього. І якщо ми не відчуваємо цього, все одно у латентній формі вони відбуваються. Якщо ми говоримо про внесення законодавчих змін до Закону „Про свободу совісті...”, то маємо також враховувати і цей фактор, а він окрім всього, свідчить про реалії не лише релігійно-церковного життя, а й політичного. Безумовно, якщо ми говоримо про політичну стабільність в Україні, вона є набагато кращою у порівнянні з Іраком, але якщо ми говоримо про це тут, в Україні, то ми повинні враховувати всі ці реалії. Однак потрібно бути дуже обережними і не ризикувати тим, щоб ті надбання, той рівень релігійної свободи, який у нас є, не поставити під удар.

Я хотів би сказати, що така загроза існує, що навіть найкращий законопроект, якщо він буде поданий на розгляд до Верховної Ради України, може бути спотворений і на виході ми будемо мати значні проблеми. Окрім цього у нас є й інші питання, які стосуються діяльності релігійних організацій, взаємин між державою і релігійним організаціями, зокрема питання землекористування. Для того, щоб внести відповідні зміни і продемонструвати свою увагу до проблемних питань релігійних організацій, я думаю, що слід було б розглянути і це питання у парламенті і прийняти відповідні рішення. Для цього не потрібно вносити зміни у базовий закон „Про свободу совісті...”. Важливим є також питання, пов'язані із внесенням змін до інших законодавчих актів, які стосуються, зокрема надання прав релігійним організаціям засновувати власні загальноосвітні школи. В такий спосіб можна продемонструвати, що є певне бажання, налагодити діалог. Слід розпочати з маленьких проблем. Це потрібно робити, спостерігаючи за тим, які зміни відбуваються в Україні.

РИМО-КАТОЛИЦИЗМ ЯК ЧИННИК ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИФІКАЦІЇ

Пожвавлення релігійного життя католиків в Україні почалося в останні роки існування СРСР, в період так званої Горбачовської «перебудови». Якщо, наприклад, в межах Львівського архидієцезу в 1980 р. діяло лише 8 парафій, то в 1991 р. їх вже нараховувалося майже 80. Центрами активного римо-католицького життя стали міста Івано-Франківськ, Чортків, Жидачів та інші. Пожвавилось життя католиків латинського обряду і на Волині – на теренах Луцького дієцезу. До 1991 р. відновлено костели в Дубні, Рівному, Острозі, Здолбунові, Сарнах, Володимирі-Волинському.

Але справжній ренесанс римо-католицизму відбувся в перші місяці незалежності України. Станом на 1 січня 1992 р. вже функціонувало 450 римо-католицьких парафій. Більшість із них були створені у Вінницькій (63), Житомирській (46), Львівській (92), Тернопільській (60), Хмельницькій (74 парафії) областях. Не чисельні (одна – дві) парафії постали в Дніпропетровській, Донецькій, Одеській, Сумській, Луганській, Херсонській, Черкаській, Київській областях¹. Католицька Церква латинського обряду увійшла в 1992 рік з якісно новими і сприятливими для неї (як і для всіх церков, діючих на той час в Україні) політичними умовами розвитку в незалежній Україні. Ренесанс римо-католицизму супроводжувався чинниками як внутрішньої, так і зовнішньої взаємодії. Йдеться про активну участь у цих процесах Святого Престолу, Римо-католицького костелу в Польщі і польської національної меншини в Україні.

Відродження римо-католицизму в незалежній Україні стимулювалося встановленням дипломатичних відносин з Ватиканом. Коли 1 грудня 1991 р. Україна проголосила свою незалежність, Святий Престол визнав її. У 1992 р. було призначено архієпископа Антоніо Франко першим Апостольським Нунцієм в Україні. Почали діяти дипломатичні відносини між Україною і Ватиканом.

Підсумком відродження духовно-організаційного життя Римо-Католицької Церкви стало висвячення в Римі 5 нових єпископів: архієпископа Львівського архидієцезу Мар'яна Яворського (у 2000 р. прийняв сан кардинала); Рафаїла Керницького і Мартина Трофим'яка, які стали єпископами-помічниками; Яна Пурвінського, який служив в Україні ще з 1960-х років і залишився ординарієм Житомирського дієцезу; Яна Ольшанського призначено на Кам'янець-Подільську дієцезію. Саме ці п'ятеро єпископів заснували єпископські курії, заново розподілили функції у підлеглих їм деканатах, започаткували нові та відродили старі форми релігійного життя католиків латинського обряду.

Римо-католицизм у Закарпатті має свої етноконфесійні особливості, оскільки його сповідують віруючі угорської, німецької і словацької національності. Поступово, після війни кількість римо-католицьких парафій тут зросла до 60. Безпосередню допомогу місцевий вікарій почав отримувати від католицького примаса Угорщини кардинала Ласло Паская. У 1993 р. утворено окрему Апостольську Адміністрацію для римо-католиків Закарпаття. Таким чином ця частина римо-католицьких парафій була вилучена з-під юрисдикції Римо-католицької митрополії в Україні.

Уже в перші роки відродження римо-католицизму в Україні гостро постала організаційно-територіальна проблема, оскільки один ксьондз обслуговував декілька парафій, іноді розташованих на великих відстанях одна від одної. Цю проблему вирішувалось за допомогою духовенства, що прибувало з Польщі, насамперед ченців католицьких орденів. Останні здавна мали у нас історичні місця свого постійного

* Провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства ІФ імені Г.С. Сковороди НАН України, доктор філос. наук

¹ Поточний архів Державного комітету України в справах релігій. Фонд 1992 р.

перебування: кармеліти – в Бердичеві, капуцини – у Вінниці, домініканці – в Чорткові і Фастові, бернардини – в Збаражі й Житомирі.

Розвиток життя цих орденів в Україні дав змогу закласти багато нових монастирів, значна кількість яких з'явилася вже в першій половині 90-х років минулого століття в Києві та інших обласних і районних центрах, насамперед Житомирщини, Вінниччини, Хмельниччини. Наприклад, єзуїти почали свою місію в Хмельницьку, жіночий орден урсулянок – в Києві. Відтак, члени цих орденів брали під свою душпастирську опіку окремі парафії, відновлювали занедбані й будували нові костели і здійснювали літургійну, катехизаційну та добродійну діяльність.

Важливим чинником динамізації римо-католицизму в Україні стало відродження польського національно-культурного життя в Україні. За даними перепису 1989 р., в Україні проживало 219,2 тис. поляків. Уже в перші роки незалежної України польські громади активізувалися: утворювалися національно-культурні товариства, зав'язалися міцні зв'язки з історичною батьківщиною – Польщею, почалося відродження національної культури, мови, звичаїв, вірувань. Активну участь в цьому процесі польського національно-релігійного ренесансу брало Посольство Польщі в Україні, зокрема Генеральне консульство Республіки Польща для полонійних справ в Україні, яке в 1993 – 1996 рр. очолював Еувненіуш Яблоньскі. Він є автором добре знаної в Польщі книги “Wzlot. Dokad znierzają Polacy na Ukrainie” – “Взліт. До чого прямують поляки в Україні”, в якій на широкому фактичному матеріалі аналізуються процеси національно-культурного, духовно-релігійного відродження так званої “полонії” (польської національної меншини в Україні), безпосереднім учасником яких він був.

Описуючи утворення і діяльність полонійних товариств, насамперед Союзу поляків України, Федерації польських організацій України, а також освітньо-культурних і фахових організацій і товариств, спілок вчителів польської мови, лікарів польського походження, вчених-поляків та фермерів-поляків, Е. Яблоньскі зазначає, що ці громадські об'єднання поляків «тісно співпрацювали з костелом». Самі ксьондзи, як підкреслює автор, брали активну участь у діяльності цих світських об'єднань полонії, в їхніх зібраннях і святкових заходах, зокрема були «кооптовані до керівних центрів» польських об'єднань і товариств. Парафіяни – члени польських національних об'єднань і товариств насамперед турбувалися костельними справами, пошуком зруйнованих або занедбаних костелів, їх відбудовою і пристосуванням до душпастирських потреб, організацією і реєстрацією парафій².

До керівного органу Союзу поляків України обрано ксьондза – біскупа Яна Пурвінського, ксьондзів Броніслава Бернадського, Тадеуша Хоппе, Яна Крапана. Ці духовні особи, як зазначає Е. Яблоньскі, не працювали безпосередньо в Союзі поляків України, оскільки на таку діяльність духовних у світських організаціях не дозволяють канонічні засади костела. Проте «ухвалу конгресу про їх обрання належить розцінювати як уклін у бік священнослужителів, як вираження пам'яті про те, що Костел був єдиною опорою польськості й віри, як спростування можливих закидів, що об'єднання недостатньо співпрацювало з Костелом»³.

У духовно-релігійному житті польської національної меншини в Україні важливе місце посідає римо-католицьке товариство «Полонія», яке підтримує найтісніші зв'язки з костелом і «послання католицької віри, вказівки Іоана Павла II належним чином залучає до своєї виховної програми»⁴. Активну участь в костельних справах бере Польське товариство Київщини «Солідарність», об'єктом опіки якого є люди похилого віку. Крім харитативної діяльності, яку здійснює це товариство, його члени, як зазначає Е. Яблоньскі, контактують між собою після богослужінь, під костелом, залучаються до

² Krynica.-2005.-№47.-S.12.

³ Там само.- С.13-14.

⁴ Krynica.-2005.- №49.-S.10.

дискусій на різних зустрічах в польському консульстві і поза ним. Це товариство «гостро протестувало проти українізації літургії і катехізації в Католицькому костелі»⁵.

Відтак, відродження польськості в Україні, поєднання національно-культурного життя в численних громадських товариствах і об'єднаннях польської національної меншини з діяльністю римо-католицьких костелів і парафій сприяло національно-конфесійній ідентифікації поляків України. Те, що поляки, як й інші національні меншини в Україні, консолідуються, відроджують розтрачені в минулі століття під владою імперської і тоталітарної систем національні особливості, утворюють єдину загальноукраїнську національну репрезентацію, засвідчує про їхні можливості й перспективу розвитку в незалежній, демократичній Україні.

У Декларації прав національностей України, ухваленій Верховною Радою України 1 листопада 1991 р., усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів. Конституція України зобов'язує державу сприяти консолідації й розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України (стаття 11). Польська національна меншина в Україні якнайповніше і найактивніше використовує ці права і їх гарантії в українському законодавстві, що, безперечно, сприяє розвитку добрих, дружніх стосунків двох держав і двох народів – українців і поляків. Зрештою, це відповідає Декларації про права осіб, які належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин, прийнятій Генеральною Асамблеєю ООН 18 грудня 1992 р. У цьому міжнародному документі зазначається, що держави охороняють на їх відповідних територіях існування і самобутність національних чи етнічних, культурних, релігійних і мовних меншин, й заохочують створення умов для розвитку цієї самобутності (стаття 1). Держави використовують заходи для створення сприятливих умов, які дають можливість особам, що належать до меншин, виражати свої особливості і розвивати свою культуру, мову, релігію, традиції і звичаї, за винятком тих випадків, коли конкретна діяльність здійснюється з порушенням національного законодавства і міжнародних норм (стаття 4).

Яскравим свідченням можливостей польської національної меншини в Україні розвивати свою національну самобутність, культуру, мову є наявність потужної полонійної преси в Україні. По суті, Україна посідає п'яте місце у світі – після США, Франції, Німеччини, Англії – за кількістю польськомовних видань. Їх в Україні – 12. Назвемо окремі з них: «Biuletyn Federacji Organizacji Polskich na Ukrainie», «Słos pauczyciela», «Harcierz Kresów», «Krynica», «Lwowskie spotkanie», «Mozaika Berdyczowska», «Polacy Donbasu», «Polonia Charkowa», «Wolanie z Wolynia» та інші. У цих часописах вміщується багато публікацій з костельно-релігійного життя полонії, діяльності католицьких чернечих орденів, папського нунція в Україні, розповідається про його зв'язки з католицькими парафіями в різних областях України і католицькими чернечими орденами тощо.

Про діяльність чернечих орденів і об'єднань потрібно сказати докладніше, оскільки вони є основним чинником душпастирської, катехізаційної, освітньої, виховної і харитативної діяльності католицького костела в Україні. 83 монастирі з 615 ченцями, абсолютна більшість яких є іноземного походження (насамперед польського), в основному знаходяться у Вінницькій (12 монастирів, 85 ченців), Житомирській (відповідно 13,125), Львівській (8,101), Хмельницькій (11,108) областях.

У 2006 р. виповнилося 15 років, як поновилася діяльність ордену паулінів (офіційна назва: Орден Святого Павла, Першого Пустельника (польська аббревіатура назви ордену OSPPE) в Кам'янець-Подільському. Центр ордену знаходиться в Ясногурському санктурарію в Ченстохові (Польща). Орден опікується парафіями в

⁵ Там само.

Підволочиську, Сатанові, Городку, Ружині Хмельницької області. У 2001 р. орден прийшов у Маріуполь, у 2005 р. отримав парафію в Броварах Київської області. Таким чином, діяльність ордену паулінів поширилася на всю Україну. Орден активно просувається на схід і південь України з метою створення нових парафій і розбудови костелів. Як заявив Генеральний дефінітор ордену о. Станіслав Ярош OSPPE із Ясногурського санктуарію в Ченстохові, «Пауліни повинні приходити на нові терени з відкритим серцем для нових покликань». Україна є стартовим майданчиком для розширення діяльності ордену в Росії і навіть на Філіппінах і в Австралії, де обмаль католицьких священнослужителів. Велике завдання паулінів – охопити своєю діяльністю Литву. Відтак перспективою паулінів в Україні є створення своєї Провінції⁶.

Виконуючи завдання першопрохідців, католицькі чернечі ордени самовіддано працюють у Донбасі. Важливим, переломним періодом у житті католиків Донеччини був приїзд христусовців, які почали на цих теренах відновлювати життя римо-католицьких парафій (станом на 1 січня 2007 р. їх на Донеччині 11) і будувати храми. Христусовці – Ярослав Гіжецький, Володимир Дзідух, Микола Пілецький і нинішній донецький отець-декан Ришард Карапуга опікувалися зведенням костела в центрі Донецька. Щоб зрозуміти непересічність цієї події в житті римо-католиків не тільки Донбасу, а й всієї України, вкажемо на те, що на урочисте посвячення костела Ісуса Христа, Царя Всесвіту у Донецьк прибули генерал Товариства Христа для закордонної Полонії о. Тадеуш Вінницький, американський Провінціал о. Анджей Мащляк із Детройту, отець – декан Міхаель Людвіг і група «Арбайтскрайс – Донецьк» із Німеччини, директор Бюро церковної допомоги католикам Сходу Йозеф Кубіцький. Урочисту службу очолив Апостольський Нунцій в Україні архієпископ Іван Юркович спільно з єпископом-ординарієм Харківсько-Запорізьким Станіславом Падевським і єпископом-ординарієм Кам'янець-Подільським (до цієї дієцезії раніше належала Донеччина) Леон Максиміліан Дубравський. Важливість цієї події була оцінена як «черговий етап розвитку Католицької Церкви в Донбасі»⁷.

Особливою формою активізації парафіяльного життя є діяльність мирян римо-католиків. Відтак, йдеться про апостольство світських католиків, які не входять до чернечих орденів і об'єднань. Саме організації мирян-католиків покликані взяти «відповідальність за Церкву і світ». Конгрес мирян-католиків Східної Європи відбувся в Києві 2003 році. Тоді єпископ Рилко, нинішній глава Папської Ради у справах мирян, назвав світських віруючих на теренах України «сплячим ведмедем», якого належить розбудити.

Мирянські кадри формуються в Одеській школі Апостольства мирян ім. С.Шумлінського SAC, в Київському Вищому інституті релігійних наук, що є філією Римського католицького університету «Angelicum», Городецькому інституті релігійних наук, який є філією Латеранського університету в Римі.

Римо-католицька церква надає особливого значення харитативній та добродійній діяльності. Уже в першій енцикліці нинішнього понтифіка Бенедикта XVI *Deus Caritas Est* – «Бог є любов» підкреслювалося велике значення благодійних акцій, серед яких особливу роль посідає Карітас. Харитативну діяльність він визначив як генеральний напрямок діяльності Церкви, зокрема в евангелізації світу.

В Україні уже більше 10 років працює – «Карітас-Спес-Україна», релігійні місії якої знаходяться в багатьох містах. Їх діяльність не обмежується благодійністю. *Caritas* – то милосердна любов, одна із форм «об'явлення Церкви світові і проголошення Євангелії». Отже, йдеться про евангелізацію в соціальних виявах, що, до речі, характерно для протестантських церков, які діють в Україні. Зрештою, це характерний вияв зміщення «вертикального богослов'я» в бік його «горизонталізації», актуалізація

⁶ Парафіяльна газета. - 10 грудня 2006. – С. 4.

⁷ Там само.

соціального вчення в євангелізації церкви і світу. Це яскрава ілюстрація переорієнтації католицизму від догматичного теоцентризму до соціально активного антропоцентризму.

Така різноманітна діяльність католицьких чернечих орденів, товариств і об'єднань характерна для всіх дев'яти дієцезів Римсько-католицького костела в Україні. Так, у Хмельницькій області зареєстровано 8 монастирів, серед них – Згромадження священнослужителів Мар'янів Зачаття Святої Діви Марії (м. Хмельницький), Товариство Католицького Апостольства – Палльотини (Білогір'я), згромадження сестер Урсулянок Серця Конаючого Ісуса (Кам'янець-Подільський), орден Братів менших-капуцинів (Красилів, Староконстантинів), згромадження Муки Господа нашого Ісуса Христа – Пасіоністи (Смотрич), орден Братів менших-бернардинів (Полонне), згромадження Дочок Найчистішого Серця Пресвятої Діви Марії (Ярмолинці, Хмельницький), Орден Братів св. Павла Першого Пустельника (Кам'янець-Подільський, Сатанів). На Поділлі більшість ксьондзів і членів зазначених орденів, товариств і об'єднань, а також професорів Вищої Духовної Семінарії – іноземці, які приїхали відбудувувати костели та парафіяльну мережу з Польщі⁸.

У цьому контексті слід наголосити на особливій місії в Україні елітарних католицьких чернечих орденів – домініканців, францисканців, єзуїтів. Вони очолюють вищі навчальні римо-католицькі заклади, видавництва, входять до складу редколегій основних часописів і газет, відіграють значиму роль у розвитку римо-католицької богословської думки в Україні.

Розмірковуючи над причинами і наслідками явного й латентного атеїзму в середньовічній історії церкви і навіть у Старому Заповіті, які крилися в складних процесах десакралізації і ресакралізації, сучасні римо-католицькі богослови в Україні вважають, що і в іудаїзмі й значною мірою в християнстві панувала дихотомія *Sacrum* і *profanum*, коли все у світі поділялося на святе і світське. Зрештою, ця дуалістична модель призвела в християнстві до знецінення світської сфери, а під впливом гуманізму, Реформації та науково-технічної революції відбулася автономізація (секуляризація) культури. Відтак, церква лише на межі 19-20 ст. почала переосмислювати своє негативне ставлення до цього історичного процесу, який безпосередньо впливав на масовий вихід з релігії.

Один із чоловічих римо-католицьких теологів в Україні єпископ Станіслав Падевський, який є головою Комісії єпископату РКЦ в Україні у справах душпастирства та засобів масової інформації, пропонує костелу активно змінювати стереотипи мислення в дусі *Sacrum* – *profanum*, протидіяти спробам збереження християнства обрядового, традиційного без розуміння і відчуття того, у чому полягає сутність християнства. Нездатність церкви до внутрішнього реформування, вважає єпископ, «збільшує кількість людей, які нібито і не заперечують, що щось так після смерті буде, але те їх не цікавить».

Проте обрядове, традиційне християнство з храмовими святами, відвідуванням святих місць, поклонінням святим реліквіям, культом святих, чудотворних ікон, по суті, є найбільш поширеним виявом масової католицької релігійності. Римо-католики мають свої святі місця і святі реліквії в Україні. Масово відбувається храмове свято в костелі Непорочного Зачаття Діви Марії в монастирському комплексі кармелітів босих у м. Бердичеві. Щорічно на це свято прибуває 25-30 тис. паломників. Постійними учасниками цих урочистостей є представники Апостольської нунціатури в Україні, дипломатичного корпусу Польщі, Литви, Хорватії, Австрії, польського духовенства і чернечих орденів.

У смт. Летичеві Хмельницької області знаходиться санктаріум Божої матері. У головному вівтарі зберігається копія чудотворної ікони Божої матері. Щорічно сюди прибувають тисячі паломників з Вінницької, Житомирської, Хмельницької та інших областей України, а також з Польщі. Об'єктом паломництва римо-католиків

⁸ Див.: Католицька церква латинського обряду на Поділлі в останньому десятилітті// Релігія і Церква в Подільському регіоні: історія та сучасність. – Хмельницький, 2002. - С. 150.

Житомирщини є костел Святої Фатими в смт Довбиш Баранівського району. Урочисті богослужіння, хресні ходи під час паломницьких акцій відправляють і очолюються найвищими ієрархами Римо-католицького костелу.

Разом з тим в католицьких костелах відбуваються патріотичні відправи богослужінь. Так, наприклад, з нагоди свята Незалежності Польщі 12 листопада 2006 р. в столичному кафедральному костелі св. Олександра відправлено урочисту месу «на честь Вітчизни і Поляків». Літургію здійснював помічник-єпископ Київсько-Житомирської дієцезії ксьондз Станіслав Широкоградюк. У месі брали участь генеральний консул Республіки Польща в Києві, працівники генерального консульства, а також, як зазначається, «незвичайно велике коло поляків» столиці України. Патріотичну проповідь виголосив ксьондз – доктор Ян Сікорські, духовний отець Вищої духовної семінарії РКЦ у Ворзелі, нагадавши присутнім, що «для поляків завжди найвищими цінностями були Бог, Гонор і Батьківщина». Літургія супроводжувалася співом хору, який виконав «Роту» Марії Конопніцкої. Офірні дари до вівтаря поклали члени Рицарського братства «Полонія», які упродовж усієї літургії асистували ксьондзу-єпископу і його помічникам⁹.

Коли ж йдеться про якісну сутність християнства, вияви внутрішньої, а не зовнішньої формальної релігійності, то варто прислухатися до експертних оцінок сучасної релігійності самих римо-католицьких ієрархів. Нинішній папа Бенедикт XVI вважає, що Римо-Католицька Церква у західному світі переживає «нову і невблаганну хвилю просвітництва, або секуляризму». «Вірити стає дедалі важче, адже світ, у якому ми живемо складається лише з нас самих, а Бог, якщо можна так сказати, - з гіркотою визнає Понтифік, - в ньому більше безпосередньо не з'являється... Людство збудувало собі самодостатній світ, і в цьому світі дедалі важче знайти Бога»¹⁰.

Ще більш критичну оцінку стану одного із елітарних католицьких орденів – домініканців, а відтак і стану сучасної релігійності, дає один із чільних представників цього ордену в Польщі о. Павло Козацький. Він, як і Понтифік, вважає, що найбільший виклик для сучасної релігії – це секуляризація європейського суспільства. «Європейська цивілізація, на жаль, помирає. Це відбувається і тому, що вона відходить від Христа, і тому їй притаманні самогубчі тенденції. Люди не тільки відходять від Бога... Вони не знають Бога. Вони не знають, як поєднати віру з життям. Це насправді – варварське покоління. Тому і наш Орден, як і Церква загалом, переживає кризу. У Західній Європі брати (домініканці – П.Я.) продають храми і монастирі, оскільки в центрі міста не мають змоги їх утримувати... Там орден думає радше про спокійну смерть, ніж про активну євангелізацію»¹¹.

Щоб належним чином зрозуміти гіркоту визнання редактора домініканського журналу, нагадаємо, що орден домініканців, заснований у 1215 р. Під час хрестових походів проти альбігойців, він виконував головне завдання Католицької Церкви – боротися з поширенням єретичних вчень. Полемічні завдання ордену вимагали солідної теологічної підготовки. Для цього домініканці буквально заповнили всі богословські кафедри в університетах Європи, а потім підпорядкували собі всю європейську систему освіти. Відтак, 800-річний досвід і теологічна міць цього елітарного ордену у ХХІ столітті виявилися зайвими. Зрештою, в Україні, орден польських домініканців посідає чолве місце у католицьких навчальних закладах, він же опікується всіма католицькими виданнями в Україні, його представники входять до редколегії світських полонійних видань.

⁹ Dzwon. – Listopad, 2006.-№1.- S.1.

¹⁰ З інтерв'ю папи Бенедикта XVI німецькому телебаченню, 5 серпня 2006 р.// Парафіяльна газета. - Вересень 2006. – №16.

¹¹ «Переклади Євангеліє мовою людей ХХІ століття». Інтерв'ю з редактором польського домініканського журналу “Wdzodze” о. Павлом Козацьким ОР // Парафіяльна газета. - 10 грудня 2006 р. - №23.

Творити літургію спільно з священнослужителем, а не бути пасивним спостерігачем євхаристичного дійства – такий дискурс оновлення сучасного християнства, такий виклик-протидія сучасному секуляризму пропонується для подолання дуалістичної моделі *Sacrum-profanum*. Оскільки молоді родини після церковного шлюбу у кращому разі перетворюються на «недільних» католиків, а то й на «пасхальних» чи «різдвяних» відвідувачів храму, то їм докоряють, що вони «поринають у турботи за створення домашнього гнізда» і за цим забувають Бога». Католицьку ієрархію в Україні турбують розлучення й аборти в католицьких сім'ях. «Готувалися, вінчалися. Дітей хрестили. Допомогає, на жаль, не завжди. Чи хтось звертає увагу на так званих солом'яних удів, які щонеділі сидять із дітьми десь на бічній лавці в храмі, хто дивиться цим дітям у вічі? Існує й інший варіант розвитку подій – живуть разом, виховують дітей, навіть приходять на службу Богу. Але їхня віра і релігійність з'являється за п'ять метрів перед храмом і зникають хвилин десять після літургії... Неприємно, однак такі родини становлять основу багатьох парафій»¹². Відповідь на причини і наслідки описаного самою «Парафіяльною газетою» знаходимо у того ж єпископа Станіслава Падевського: «Нездатність костелу до внутрішнього реформування збільшує кількість людей, які нібито й не заперечують, що щось там після смерті буде, але те їх не цікавить». Але ж чи буде це «розумінням і відчуттям сутності християнства», якщо в основі цієї сутності буде те «щось, що після смерті»?

Отже, XXI століття ставить церкву перед викликами секуляризації, релігійного індиферентизму і, в кращому разі, релігійного формалізму. Чи зуміє церква в процесі реформування поєднати *Sacrum* і *profanum*? Відповідь якоюсь мірою залежить від того, яке розуміння і відчуття сутності християнства вона запропонує отим «недільним» католикам, щоб не зникла їх релігійність «хвилин десять після літургії».

Відтак, римо-католицизм в Україні необхідно розглядати як складову трьох його історично сформованих специфічних етнічних спільнот: а) Римо-католицький костел в Західних областях України як костел автохтонного польського населення, яке споконвічно проживало на цих українських землях; б) угорські парафії в Закарпатті (82 парафії – 10% від усіх римо-католицьких парафій в сучасній Україні), які виокремлені в 1993 р. під егідою Апостольської адміністрації Закарпаття і фактично підлягають юрисдикції Римо-Католицького Примаса в Угорщині; в) більшість римо-католицьких парафій в інших областях (головним чином у Вінницькій, Житомирській, Хмельницькій), які складаються з етнічних поляків або асимільованих колишніх поляків; в умовах незалежної України вони отримали можливість повернутися до своїх етнічних витоків і самоідентифікуватися як поляки і католики; г) водночас римо-католицькі костели відвідують українці, здебільшого колишні греко-католики, які після заборони Греко-Католицької Церкви залишилися католиками і перейшли на латинський обряд, а також незначна кількість росіян та осіб інших національностей.

У цілому ж, римо-католицизм в сучасній Україні зберігає свої історично польські витоки, генетично пов'язаний з польською нацією, має патріотичну польську налаштованість, оскільки навіть номенклатура церковних понять і термінів не перекладається українською, а й в україномовних виданнях зберігає польську автентичність: костел (а не церква), ксьондз (а не священник), дієцезія (а не єпархія), частіше – біскуп, ніж єпископ, а також адортація, гомілія, реколекція тощо.

¹² За право жити в родині// Парафіяльна газета. - 10 грудня 2006 р. - №23.

ПРОТЕСТАНТИЗМ В СИСТЕМІ МІЖКОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

В умовах глобалізації проблема ідентичності стає головною темою філософських дискусій. Суверенні території (у тому числі «канонічні») включені до глобальної мережі, а кордони стали пересувними і прозорими. Більше того, як запевняють Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі, соціологам релігії слід вчити не тільки нову географію, але й нову історію, бо після деконструкції, послідовно та рішуче проведеної постмодерністами, жодна метанарація не може зберегти status quo. В той же час, за З. Бауманом, в глобальному мультиверсумі перед людиною постає завдання відтворення сакральних вимірів ідентичності. Саме в цьому вбачається спосіб повернення смислів в життєвий світ.

Згідно концепції Е. Сміта, ідентичність в своєму філогенезі проходить наступні етапи: родовий, регіональний, соціоекономічний, релігійний, етнічний, національний, цивілізаційний. В останньому присутні всі інші, але релігійна складова ідентичності є домінуючою. Якщо ця теза вірна, то для багатоконфесійної України цілком можливий сценарій «конфлікту цивілізацій» С. Гантінгтона, бо Східні й Західні церкви, ортодоксальні православні, католики-«латиняни» й протестанти-«сектанти» стоять по різні сторони барикад. Які ж принципи повинні бути покладені в базис гармонійних міжконфесійних відносин і яку роль, зокрема, може відіграти в цій системі протестантизм? На це питання в релігієзнавчій літературі чіткої відповіді досить не існує¹.

Отже, стає актуальною мета даної статті – аналіз місця та ролі (реальних та ідеальних) протестантизму в системі міжконфесійних відносин в сучасній Україні.

Сучасні вітчизняні дослідники пропонують розглядати проблему не на поверхні суспільно-політичного життя, а саме в культурно-релігійній площині: існування людських спільнот є вкоріненим у більш фундаментальних (аж до архаїчних, “первісних”) сферах, ніж *політичний* у сучасному розумінні (П. Бублик). Разом з тим, не варто вдаватися до суто метафізичних понять, які говорять про релігію, націю, культуру мовою онтології (В.А. Малахов), немов ці речі є обов’язковими і передаються з кров’ю. Важливо акцентувати увагу на тому, що сучасна людина має право формувати своє власне відношення до релігії і нації. І цю презумпцію не можна відмінити. Отже, важко зрозуміти, чому так багато говорять про конфлікт ідентичності та плюралізму або собітотожності та різноманіття (Н. Федорова), адже вони передбачають одне одного, «автентична ідентичність» неможлива в тоталітарному монорелігійному чи зовсім безрелігійному суспільстві.

Конфесійна ідентичність завжди узгоджувалась з національною та культурною, часом через них і здійснювалась. Але особливої значущості ці нетривіальні зв’язки набувають в період розбудови нації, коли релігія і держава виступають засобами взаємної легітимації.

Провідну роль в історії України відіграло християнство. Створення давньоруської держави, мови, освіти, культури відбувалося «під сигнатурою Софії». Однак українське християнство з самого початку поставало як синтез традицій. Християнська культура софійно поєднувала універсальне, національне, локальне щоразу неповторним чином. Українознавці говорять навіть про полікультурну парадигму української історії (В. Любащенко, В. Нічик), що знаходило своє яскраве вираження в конфесійній відкритості до католицизму і протестантизму, толерантності, екуменізму.

«Багатовекторність» духовно-культурного життя для українського народу є характерною ознакою. І Перший, і Другий, і Третій Рим були і залишаються духовними

* Канд. філософ. наук, докторант Відділення релігієзнавства Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

¹ Панько К. Мотиви та наслідки втручання влади в міжконфесійне протистояння в Україні (українські церкви та релігійна свобода на межі століть). – К., 2004.

центрами, що своїми впливами створюють в Україні перехрестя цивілізацій, унікальний синтез культур. Православні всіх церков, католики, уніати, протестанти вже ввійшли до історії релігії і культури України; чисельні історичні факти засвідчують це. Коли сьогодні говорять про якусь національну духовну традицію, то слід мати на очі, що традиційним для України є саме багатство і різноманітність *традицій*. Назвати українську культуру православною можна лише вельми умовно, вона не належить певній конфесії, не є «канонічною» власністю. Кроком на шляху до міжконфесійної злагоди було б визнання церквами добросусідства і спільної справи в просторі української культури.

Політологи відзначають, що на початок ХХІ ст. українська церква дрейфує до надмірної ідеологізації і створення нових державно-політичних союзів. Вказані тенденції по-новому визначають ідентичність конфесій. Так УПЦ КП заявляє про себе як про національну церкву незалежної України, в спорах про легітимність апелюючи до факту незалежності держави: незалежній державі – незалежну церкву. Для УПЦ МП ідентифікація здійснюється через єдність з Московським Патріархатом, канонічними православними традиціями, російською культурою. УГКЦ ідентифікує себе як національну церкву, що об'єднує східну і західну християнські традиції, але відносини з Ватиканом залишаються ключовим спірним питанням – чи «національна церква» є дійсно незалежною, а чи ж все таки керується із закордонного центру. Протестантські громади підтримують історичні та дипломатичні зв'язки з єдиновірцями Європи, США, інших країн, але займають активну громадянську позицію і формують власний імідж українських європейців. Саме європейський вектор культурної та політичної орієнтації протестантів маркірує їх «іншість» для поборників слов'янської єдності під проводом Москви.

Реформаторська ідея відокремлення церкви від держави не популярна серед урядовців і церковних ієрархів. Справа не лише в недоліках чинного законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Головна проблема – незрілість громадянського суспільства і неясність власної конфесійної Ми-ідентичності, які не можуть дотепер звільнитися від пильної державної опіки. Можна погодитися з цілком слушним висновком аналітиків, що перш за все потрібне «внутрішнє звільнення релігійної свідомості, яке відкидає всі непритаманні власне сфері релігійної віри функції – «консолідації», «традиції», «націоналізації» тощо». Саме через «розрізнення» політичного і релігійного, суспільного і особистого можлива невимушена релігійно-конфесійна ідентифікація вільних спільнот, що у своїй сукупності утворюють громадянське суспільство і протистоять «спокусі тоталітаризму», про нові загрози якого завчасно попереджали Г. Арендт, К. Поппер, Ж.-Ф. Ревель.

Плюралізм релігійного життя – це не тільки питання державної політики, а й спосіб існування релігій та конфесій. Презумпція плюралізму дозволяє переосмислити власну ідентичність і побудувати нові відносини з «інославними». Але є й певні межі вільного спілкування, необхідні для збереження тієї ж самої ідентичності.

Як підкреслює протестантський автор Ігор Подберезький, розмаїття передбачає своєрідність кожного християнського віровчення: «Своє ми вважаємо насамперед у вірності Біблії. Проте не нехтуємо і Символами віри, які проводять межу між істинним віровченням і ересю (тут на перше місце ми ставимо Апостольське кредо). Для позначення нашої своєрідності важливо і те, що називається «віресповіданнями»: від «Баптистського віресповідання 1689 р.» до «Віровчення евангельських християн-баптистів 1985 р.». Кордони, що відокремлюють нас від інших християн, покладаються також традиціями і досвідом евангельсько-баптистського руху... Важливо пам'ятати про те, що, за винятком Біблії, інші «прикордонні стовпи» затверджені людьми, а тому можуть «переноситися». Нам цінна наша окремість від інших. Мало бути «християнином взагалі» - треба бути православним, баптистом, католиком, лютеранином або ще ким².

Протестанти займають активну соціальну позицію в суспільних дискусіях та

² Подберезский И.В. О плюрализме // Богомыслие. – 2004. – № 10.

міжхристиянському діалозі. Є специфіка цієї позиції, якщо порівняти її з політикою католицької та православної церков.

Російський протестантський соціолог В'ячеслав Бачинін наголошує, що активізм євангельських віруючих заслуговує особливо високої оцінки, якщо врахувати, що християнин має право і можливість гідно існувати далеко від політичної суєти, але вільно, з внутрішніх переконань, приймає рішення брати участь у практиці налагодження й постійного вдосконалювання конструктивних відносин між християнськими церквами, державою і громадянським суспільством. Цікаво, що протестанти визнають: національна ідея – це християнська ідея як ціннісно-нормативний орієнтир³.

Як зазначають вітчизняні дослідники, християнський центр України помітно зміщений на Захід. Католицькі, протестантські та національно свідомі православні громади там виявляють найбільшу активність.

Зрозуміло, що влада висуває вимоги до церкви: бути національною і бути канонічною, а чинний закон «Про свободу совісті та релігійні організації» регулює більше питання свобод організації і майже лише поза увагою питання свободи совісті як індивідуальної свободи⁴.

Цим користуються ієрархи найчисельніших, привілейованих конфесій, зокрема УПЦ МП. Намагаючись захистити громадян України від впливу «тоталітарних» сект чи «деструктивних» культів, вони поряд з тим планують у такий спосіб, принаймні частково, закріпити власну «монополію» в Україні, означивши себе як частину «традиційної релігійної культури», оберігати яку можна навіть засобами державної влади⁵.

Слід прислухатись до американських християнських дослідників, які, будучи лояльними національним духовним традиціям, акцентують: коли націоналізму чи патріотизму віддається перевага перед вірністю Христу й Його Церкві, це є ідолопоклонство⁶.

Патріотизм виявляється в тому, щоб збагатити міжкультурним досвідом власні церкви і синтезувати краще з інших традицій. Тому патріотизм – це добросусідство, а не ізоляціонізм та ксенофобія. Як наголошує А. Баумгартнер, наше індивідуальне, особисте існування завжди було нерозривно пов'язане з сім'єю, народом, церквою, а через них – з світовою спільнотою. Добросусідство існує для зміцнення спільності, але добросусідство вимагає поваги та терпимості там, де спільність закінчується, водночас добросусідство виявляє свою солідарність і з тими, хто потребує допомоги⁷.

Митрополит Андрей Шептицький підкреслював, що возз'єднання християн – досить віддалена і невизначена перспектива: «Досвід навчив мене, що у розмові про порозуміння між різними віросповіданнями люди схильні привести ці віросповідання до єдиного знаменника, тому на самому початку заявляю, що таке об'єднання всіх українських віросповідань вважаю неможливим і навіть тоді, коли говоритиму про таке поєднання, то лише в теорії»⁸. Отже, екуменічний діалог та єдність – це ідеальне, а не реальне: «Ми всі маємо розглядати роботу над об'єднанням Церков як той моральний обов'язок любові до Бога, який проявляється у християнській любові до ближнього, і як

³ Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997. – С. 13.

⁴ Панько К. Мотиви та наслідки втручання влади в міжконфесійне протистояння в Україні (українські церкви та релігійна свобода на межі століть). – К., 2004. – С. 75.

⁵ Панько К. Мотиви та наслідки втручання влади в міжконфесійне протистояння в Україні (українські церкви та релігійна свобода на межі століть). – К., 2004. – С. 140.

⁶ Митте Т.Л. Национализм // Диспут. – 1992. – №1. – С.140.

⁷ Баумгартнер А. Христианская этика и политика добрососедства в Европе // Логос. Диалог Восток-Запад. – 1995. – Вып. 50. – С.11.

⁸ Кочан Н. Брестская уния и Украинская Католическая Церковь в экуменической перспективе // Логос. Диалог Восток-Запад. – 1995. – Вып. 50. – С.40.

найбільш важливий елемент нашого християнського патріотизму»⁹. Добросусідство стає першим кроком до спільності.

Патріотизм означає також входження української церкви в світову сім'ю церков, відновлення історичних та культурних зв'язків з християнською Європою. М. Велькер нагадує, що до Реформації у Німеччині не було традицій високої культури, періоду середньовіччя тут передував період язичницького варварства. Тому відстояти свою культурну самобутність можна було, лише актуалізуючи християнську традицію відповідно до національного духу. Ренесансом Північної Європи стала Реформація. Здавалося, що протестантська антропологія призведе до моральної апатії та фаталізму. Проте протестантизм навпаки ставав дедалі більше релігією дії. Річль вважав, що життєстверджуючий пафос протестантизму - головне його досягнення¹⁰.

Надія та воля до соціальної дії, які дозволили реформувати весь устрій життя Європи, залишаються для України ще не відкритим ресурсом. Реформація постає програмою не тільки церковних перетворень, а й вектором суспільного розвитку.

В українському суспільстві після Помаранчевої революції змінилося дуже багато. Змінилася сама суспільна свідомість. Схоже, що Україна зробила остаточний вибір на користь Європи, демократії, християнства. Підкреслимо: не на користь США, що нібито фінансували революцію. Якщо цей вплив і мав місце, то він мало позначився на тисячах простих людей із сільської глибинки, які долар в очі не бачили, адже саме вони становили значну частину революційної маси на Майдані. Майдан став школою свободи і відповідальності, досвідом особистої мужності, рішучого вибору. Українці, як народ протиставили себе відчуженій від них державі. У цьому протиставленні лівіафанової держави та громадянських асоціацій зароджується і міцніє громадянське суспільство. Не через патерналізм з боку держави та її структур, а через вільні асоціації, які ще Алексіс де Токвіль називав найважливішим чинником створення громадянського суспільства. Вибір зроблено на користь свободи, як вона розумілася ще за часів античної демократії. Коли самі громадяни створюють громадські інституції та вирішують, кому делегувати свою владу. Саме ця рецепція демократії позначилася, коли пробуджені люди заявили: «Досить!» корупційному режимові і клановості.

Звісно, набута свобода багатьом виявилася непосильно важким тягарем. І ось знову згадують про дешеву радянську ковбасу, як визволені з рабства євреї згадували про єгипетські «блага». Треба вірити, що вже подолано точку неповернення й демократія, свобода та громадянське суспільство стануть реальністю. Саме тут слід окремо зазначити про роль християнських церков. Російські видання дуже багато спекулювали цією темою, звинувачуючи віруючих Української Православної Церкви Київського патріархату, протестантів, католиків та уніатів в змові проти Росії і Московського Патріархату.

Але позиція церков була продиктована не лише політичними уподобаннями чи конфесійними позиціями. Розділяли церкви такі питання: чи бути релігійній й громадянській свободі в Україні, коли православні, католики і протестанти можуть мирно разом існувати, разом здійснювати служіння для суспільства; коли віруючі можуть вільно вирішувати, до якої церкви ходити; коли церкви та віруючі отримують рівні права відкрито сповідувати свою віру і заявляти про неї у суспільстві. Ці питання назріли в релігійному співтоваристві давно, набагато раніше Помаранчевої революції.

На відміну від Росії, де соціально-політичний і релігійний простір організований навколо єдиного центру, де все тримається єдиною волею самодержця і патріарха, Україна має позитивний досвід співіснування різних культур і конфесій. Це розмаїття може бути органічно єдиним і цільним, але без примусу патріархів і державного втручання.

⁹ Кочан Н. Брестская уния и Украинская Католическая Церковь в экуменической перспективе // Логос. Диалог Восток-Запад. – 1995. – Вып. 50. – С.36.

¹⁰ Велькер М. Христианство и плюрализм. – М., 2001. – С. 148.

Західні спостерігачі підкреслюють особливу позитивну роль протестантських церков у подіях Помаранчевої революції. Три протестантських лідери підписали Звернення, в якому засудили фальсифікацію виборів і приєдналися до кардинала Гузара та патріарха Філарета. Був створений безпрецедентний екуменічний союз¹¹.

Дослідники релігійності в пострадянському суспільстві давно зауважили подвійні стандарти у стосунках між державою і релігійними конфесіями: політична практика і законодавчі норми не збігаються; відзначається ухил сучасної державної політики у бік "традиційних конфесій" і особливо православ'я МП. Очевидна дискримінація протестантизму, якій грає дедалі більшу роль у духовному житті країни. Важливо зазначити й неправомірність порівняння даних про самоідентифікацію населення з традиційними і новими конфесіями, що носять якісно різний – загальнокультурний і власне релігійний характер. Реалізація свободи совісті стає важливим, але малоосмисленим чинником сталого розвитку країни у XXI ст.¹²

Як висновок, можна констатувати: протестантизм в системі релігійно-конфесійних відносин в Україні стає фактором динамізму та створення «відкритого суспільства», вибудовування прозорих та рівноправних міжконфесійних відносин.

Протестантизм дозволяє актуалізувати християнську традицію таким чином, що вона набуває адекватних національних й історико-культурних форм, бо головним є не сама традиція, а творчий імпульс і перевідкриття першохристиянства, яке передує всім традиціям.

Протестантизм займає гідне місце в українській історії, в тих її прочитаннях, які спираються на постулат полікультурності та поліконфесійності. Включення протестантських громад у релігійний континуум України розширює межі свободи релігійного самовизначення особи, про яку слід частіше нагадувати високим ієрархам, випереджаючи спокуси монополізації та уніфікації духовно-культурного життя. Останнє: відновлення єдності християн Сходу і Заходу, а протестантизм може виступати як посередник у такому діалозі, є передумовою ренесансу християнської цивілізації, частиною і навіть форпостом якої нині є Україна.

О. Горкуша *

СВОБОДА ЛЮДИНИ ПЕРЕД ОБЛИЧЧЯМ БОГА ТА СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ

Однією з чи не найбільш обговорюваних сучасними українськими релігієзнавцями тем є проблема свободи совісті, що актуалізується сьогодні об'єктивними процесами в нашій державі (у її правовому, політичному та релігійному полі). Традиційно для українського релігієзнавства свобода совісті (релігії) визначається як фундаментальна людська цінність, "природне, невідчужуване право кожної людини", що "знаходиться в нерозривному взаємозв'язку із світоглядними горизонтами буття людини і є важливим елементом життєдіяльності особистості та соціуму¹. Для глибшого осмислення поняття свободи совісті сучасні українські провідні релігієзнавці наголошують на потребі розрізняти такі поняття як "свобода совісті", "свобода релігії", "свобода церкви"

¹¹ Michael Bourdeaux. The Christian Voice in Ukrainian Elections // Religion in Eastern Europe. – 2005. – №1. – С. 5-6.

¹² Андреева Л.А. Православие, протестантизм и стратегия устойчивого развития России в начале XXI // Общественные науки и современность. – 2004. – № 3.

* Молодший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України.

¹ Бабій М. Свобода совісті: сутність і структура // Релігійна свобода: гуманізм і демократизм законодавчих ініціатив в сфері свободи совісті (міжнародний і український контекст).- К., 2000.- С.6.

(релігійних організацій), “свобода в релігії”². Також виділяються внутрішній та зовнішній аспект “свободи релігії” (а, очевидно, і “свободи в релігії”)³. Подальше уточнення визначення поняття “свобода совісті” приводить нас до необхідності розрізняти ще й “свободу для” і “свободу від” як різні ступені внутрішнього її аспекту. Інші дослідники звертали увагу на необхідність говорити про “свободу діяння” та “свободу бажання” (хоча і дещо в іншому розумінні, ніж використовуватиметься у статті), що теж є різними рівнями внутрішнього усвідомлення свободи⁴. Однак у даній роботі ми намагатимемося підійти до цієї широко обговорюваної і глибоко осмислюваної у наукових колах проблеми з боку релігійного утвердження поняття свободи як фундаментальної основи людини.

Коли ми сьогодні говоримо про оновлення законодавчого обґрунтування свободи совісті та релігії в Україні, то спираємося у своїх найкращих помислах на світські західноєвропейські стандарти розуміння свободи. Жодним чином не применшуючи необхідності утвердження у суспільній свідомості найвищих ідеалів співжиття, спробуємо однак звернути увагу принаймні на те, наскільки ж самі релігійні парадигми здатні їх сприйняти, зокрема: чи узгоджується законодавчо декларована свобода совісті та релігії із уявленням про свободу у самих релігіях, у нашому конкретному сучасному Українському суспільстві.

Будь-яка релігійна парадигма містить інформацію трансцендентного, іманентного та гносеологічного рівня. Значна частина релігійної теорії присвячена пропозиційній моделі бажаної реальності, що необхідно виходить із уявлень про трансцендентного, абсолютного спостерігача дійсності. Вочевидь, оскільки протягом історії людства неодноразово трансформувалися уявлення про Бога під зміною уявлень людини про світ та своє місце у ньому, то й дотичні поняття гносеологічного рівня, що обґрунтовують взаємовідношення між трансцендентною та іманентною (абсолютною та суб’єктивною чи конкретною реальністю) видозмінювалися. Поняття свободи і є якраз одним із оперативних понять гносеологічного рівня релігійної теорії. Саме тому, крім свого розвитку у світському світогляді, воно має і свій специфічний розвиток у релігійних теоріях. Власне мірою свободи відрізняються трансцендентний та іманентний рівень релігійних парадигм. Якщо абсолютною свободою володіє Творець, то, очевидно, творіння може володіти свободою лише залежно від і у межах визначених Творцем. З іншого боку, поняття свободи стає проблематичним за умови жорстко детермінованої дійсності. По мірі усвідомлення індетермінованості подій у світі приходить бажання щонайефективніше скористатися дарованою людині свободою. Для можливості досягнення бажаної реальності, що пропонується певною релігійною теорією, вочевидь, визначається і найоптимальніша міра свободи для як конкретної людини, так і людства в цілому, а зрештою - сутностей трансцендентного рівня (Бога).

Традиційно поняття “свобода” по-різному визначається в різних релігійних парадигмах. Для прикладу порівняємо найзагальніші особливості “свободи” для трьох світових релігій. Так, у буддизмі свобода - це, перш за все, “свобода від”, адже бажаного стану (пропозиційної ідеальної реальності) людина може досягти лише шляхом “звільнення розуму від ілюзії самості”, “звільнення самих себе від пут страждання і хвилювання”, для чого, знову ж, слід звільнитися від ненависті жадання і злих намірів, від страхів та залежностей⁵.

Для авраамістичних світових релігій свобода має Божественне походження (нею Бог наділив Людину) і є, найперше, “свободою для”, тобто даром Божим людині з метою досягнення пропозиційної ідеальної реальності. Вочевидь, оскільки це дар Бога, то людина несе відповідальність за ефективність і наслідки його використання за призначенням. І

² Там само: С.7.

³ Там само: С.8.

⁴ Эрн В.Ф. Борьба за Логос в Русской религиозной мысли// Сочинения.– М., 1991. - С.166-170.

⁵ Див. напр.: <http://ningma.org.ua/phprusearch/>

якщо для християнства свобода й відповідальність за її використання носить більш суб'єктивний характер (крім відповідальності Адама і Єви за гріхопадіння людства, оскільки Христос своєю жертвою відкупив християн), то в ісламі свобода є об'єктивною передумовою вибору ісламу, а відповідальність має теж об'єктивний та юридичний характер. Мусульмани проголошують свою релігію релігією свободи, оскільки “людина є вільною в силу природи свого народження і в силу того, що є творінням Бога... Завдяки ісламу були утверджені найзначиміші для людини свободи – це свобода переконань, мислення, слова і критики”⁶. Найзначнішою і фундаментальною свободою для мусульман є свобода віросповідань і переконань. Тому іслам “забороняє примушувати людей до прийняття Ісламу чи іншої релігії”. Але відповідальність за свій вибір кожен понесе неодмінно, тому той, “хто свідомо і добровільно прийняв іслам, повинен сповідувати його невідступно. В іншому випадку він піддається покаранню за віровідступництво”⁷. Справа в тому, що віровідступництво сприймається в ісламі не як особистісна, а як суспільна, загальна проблема. Саме тому індивід, який свідомо обрав іслам своїм життєвим шляхом, чинить злочин перед Аллахом (бо ж йому була відкрита істинна релігія) та перед усіма мусульманами (зрада).

Натомість християнство, яке, власне, і задало основу для сучасного світського розуміння свободи, вочевидь втратило таку глобальність у розумінні свободи, наслідків її використання та відповідальності за вибір. Адже Бог наділив кожному людину свободою (вибору) для того, щоб вона спромоглася вибрати правильний шлях, перш за все, до свого особистого спасіння. Сама ідея втілення Сина Божого та викупної жертви Ісуса Христа уможливорює розуміння Богом слабкості людської душі, непостійності її вибору і засвідчує батьківську любов Бога (і можливість прощення) до своїх немічних дітей. Таким чином, Ісус Христос ніби перебирає на себе частину відповідальності людини за неправильне використання нею свободи, дарованої Богом. Натомість особистісна відповідальність не є настільки жорсткою.

Очевидно, що в усіх трьох розглянутих світових релігіях свобода є фундаментальною основою особистісної свідомості, адже без свободи особа нездатна вибрати й усвідомити як істинну ту модель реальності, яка пропонується релігійною парадигмою і, як наслідок, неспроможна до ефективної реалізації бажаної (ідеальної) реальності, оскільки не усвідомлює глибини своєї відповідальності за здійснений вибір та досягнення його ідеалу.

Також безсумнівним є й те, що для реалізації своєї свободи людина потребує альтернативних можливостей: вона може сказати “так” або “ні” на запропоновані умови; з-поміж усіх ймовірних шляхів обрати “єдино-істинний” або зробити добровільний вибір того абсолютного горизонту особистісного буття, яким згідна вивіряти усе своє конкретне й кінцеве життя. Така диференціація рівнів її вибору, на нашу думку, допоможе зрозуміти і глибину її усвідомлення своєї причетності до нього, і готовність добровільно понести будь-яку відповідальність за особистісне використання дарованої Богом свободи.

Крім того, слід зазначити, що і в самих релігійних парадигмах значення концепту “свобода” зазнавало об'єктивно зумовлених історичних трансформацій, внаслідок чого ми маємо відмінне тлумачення свободи у різних конфесійних віроповчальних системах. Якщо брати до уваги хоча б лише християнську релігійну парадигму, то помітними є історичні трансформації її концептуального базису, що залежали від багатьох об'єктивних історично-світоглядних умов. Так український релігієзнавець А.Колодний, визначаючи світоглядні доби у християнстві, наголошує на тому, що, якщо “премодерн” базується на ідеї Божого патернального провидіння” і спирається на ідею теоцентризму й розуміння Бога “передусім як косміурга”, який є авторитарним володарем світу і людини, то етап “модерну” характеризується тим, що “людина із слуги Божого перетворюється в господаря

⁶ Карадави Юсуф. Современные фатвы // http://islam.com.ua/islam_ua/fatwa/?ra=1&ru=8&idq=227&fi=

⁷ Там само.

власного існування”, що надає їй можливості не лише очікувати спасіння “від Бога, а відшукувати його в знанні, маючи свободу особистої діяльності”⁸. Отож, свобода людини вочевидь збільшується у модерній моделі, хоча й обмежується лише “свободою діяти” у межах запропонованих правил. Етап же постмодерну позначається занепадом “універсальних моральних цінностей, усталених наукових поглядів і висновків, віри в нескінченність історичного поступу. Також для багатьох “вмер Бог”, що поставав у ролі джерела всіх цінностей та ідеалів”⁹. Так поступово, навіть в одній релігійній парадигмі, людина вивільняється від ув’язнюючих її обставин.

У самій релігійній сфері ми спостерігаємо тенденцію до світоглядної індивідуалізації та плюралізації, що виявляється в конфесійному багатоманітті (наприклад, християнства) і в Україні. Сьогодні представленими у конфесійному богослов’ї України ми бачимо взірці усіх трьох етапів трансформації християнських богословських концепцій, що відповідають трьом етапам зміни загальносвітоглядних уявлень про дійсність, і, водночас, подають відмінні варіанти розуміння свободи (людини). Православ’я та католицизм належать до релігійних концепцій премодерного походження¹⁰, в яких Бог постає трансцендентним стосовно людини та світу природного, а людина розуміється привілейованим посланцем Бога на Землі і вірним його слугою, що не покликаний змінювати умови своєї даності, а її перерости (моментально і позаінтелектуально у православ’ї; процесуально та інтелектуально в католицизмі), оскільки істинна реальність (досягнення якої є метою людського життя) знаходиться поза межами цього кінцевого світу. Але ми спостерігаємо відмінність у підходах до розуміння трансцендентності Бога та можливості його досягнути і досягнути бажаного стану речей (спасіння світу) через різне ставлення до людини (консерватизм і замкнутість у православ’ї та відкритість і здатність до трансформацій - у католицизмі). Крім іншого, переважний фундаменталізм православ’я та екуменізм католицизму пов’язані, як не дивно, саме із статусом церкви в системі державно-церковних відносин: якщо католицизм у своїх глобалістичних намірах стати позадержавною інституцією прагне звертатися до кожної людини поза будь-якими кордонами (державними, національними, етнічними, політичними, історичними), що, зрештою, примушує і віровчення постійно витлумачувати на зрозумілій світові мові, то православ’я зупинилося “на етапі премодерну, і у його вихідних соборних і святоотцівських архаїзованих формах збереглося й понині значною мірою завдяки симфонії його церков з державою, а також масовій неосвіченості його послідовників, поширенні в країнах відсталих в історичному поступі”¹¹. Останні речники православ’я подають як його ідеологічну перевагу, як незрадливість “істинному православному прозрінню”. Українські ж православні церкви, що сьогодні надміру зайняті своїм державно-церковним статусом, не переймаються богословськими проблемами.

У модерній моделі християнства (протестантизм) людський, конкретизований суб’єкт (група) відмовляється від зазіхань на можливість досягнути або зрозуміти Бога, залишаючи собі здатність виконати запропоновану програму. Тут, звичайно, людський суб’єкт релігійної комунікації більше індивідуалізується, але применшується і вплив людини на дійсність, оскільки від її діяльності залежить лише особистісне спасіння, або спасіння обраної громади, до якої віруючий належить¹¹.

⁸ Колодний А. Премодерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства// Християнство доби постмодерну. Колективна монографія. – Українське релігієзнавство.- К., 2005. – С. 8-9.

⁹ Там само.- С.11.

¹⁰ Див. детальніше: Колодний А. Премодерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства. – С. 6-7.

¹¹ Там само - С. 7.

¹¹ Див. наприклад: Колб Роберт. Християнська віра у Лютеранському викладі.– USA, 2000.– С. 3-25; В начале было Слово... Изложение основных библейских доктрин. Основы вероучения Христиан Адвентитов седьмого дня. – Источник жизни, 2002. – С. 12-15; Непогрешимость Библии (Чикагское заявление) // Богомыслие.- №3. –Одеса, 1992. – С. 228.

Для постмодерної моделі (неопротестантизм) Бог перетворюється фактично на систему вищого рівня, з якою система нашої дійсності, зокрема особистість християнина, здійснює взаємоузгоджену комунікацію, що є запорукою продовження її життєдіяльності у бажаному напрямку світорозвитку¹². Віднині, як ми бачимо, Бог уже не володіє абсолютною свободою, яку він ще раніше обмежив можливістю свободи вибору людини.

Але у постмодернових нововитворюваних релігійних концепціях йдуть ще далі. Тут фактично дійсність починає залежати від витлумачення її людиною. Іноді не лише спасіння, розвиток чи збереження, але й творіння світу спирається на довільну креативну діяльність людини. Людина перебирає на себе функцію творця, в усякому випадку, витлумачувача реальності, визначника її істинності. Однак і сама людина тут є вільною лише залежно від ступеня власної самоорганізації, оскільки вона все більше розуміється як деяка система, функціонування якої залежить, зрештою, від багатьох (в тому числі і нижчерівневих, аж до елементарних частинок) факторів.

Як бачимо, центральною темою сучасних богословських роздумів залишається людина з її прагматичною потребою здобуття власного світу істинної реальності. Однак ми сьогодні є свідками того, що таких пропозиційних “істинних реальностей” виявляється у силу світоглядної специфіки нашого часу доволі багато. І людина, яка втратила довіру до дарованих істин, відчула свободу здійснювати індивідуальний вибір тієї остаточної реальності, що виступає як мета та сенс її конкретного життя. Світ змінився. Майбутнє тепер усе частіше постає невизначеним, а Бог із трансцендентного Абсолюта (Бога світу чи історії людства) перетворюється на Вселенського інформаційно-енергетичного супроводжувача. Можна подивитися на цей процес як на новий еволюційний щабель у розвитку людства, коли людина перетворилася з об'єкта Божих маніпуляцій на дійсного суб'єкта світотворення.

Для релігії питання збільшення особистісної свободи людини є проблемою взаємовідносин людини і Бога. Вочевидь, свобода людини більша там, де Бог більше довіряє людині, покладається на неї у здійсненні свого плану, а то й, навіть, на її креативні здібності, що, зрештою, стають визначальними для майбутнього світобудови. Сьогодні людині потрібна свобода для свого спасіння, і не просто *свобода діяння*, але й *свобода бажання* (як усвідомлення особистісної відповідальності за майбутнє), бо і сама пропозиційна бажана реальність у постмодернових (найбільше - нововитворюваних) релігійних парадигмах залежить не лише від діяльних зусиль людини, але і від її ідейних пропозицій. Бог поступається своєю свободою та своєю відповідальністю за світ людині, оскільки майбутнє тепер уже визначається не лише Богом, але й людиною.

Об'єктивно ж спостерігаємо, що сучасне українське суспільство виглядає досить строкатим та неоднотайним у своїх релігійних переконаннях (відтак і не має єдиної світоглядної моделі пропозиційної реальності). Ще менше воно здатне до визнання необхідності однієї церкви, яка б могла отримати статус “державної”, але переконане, що найвпливовіші церкви у державі повинні бути національними (підпорядкованими Українському центру). Так, за результатами нещодавнього соціологічного опитування, що проводилося на замовлення Інтернет-газети „Обозреватель” з 7 по 25 грудня 2006 року „Українським демократичним колом” та службою „Юкрейніан соціолоджі сервіс”, більшість українців вважає себе православними – але не належними до однієї церкви - (30,1% - УПЦ КП; 20,4% - УПЦ МП; 1,5% - УАПЦ), хоча і нерелігійні українці становлять порівняльно досить велику групу (26%). Значно менше респондентів заявили про свою приналежність до УГКЦ (7,8%), протестантів (1%)¹³. Тут, наразі, відсутня інформація про приналежність громадян України до інших церков. У ході цього ж дослідження визначено, що відносна більшість громадян України (33,3%) згодна, що в державі можливе співіснування кількох православних Церков різного підпорядкування; 30,7% вважають, що

¹² Див. наприклад: Барбур Иен. Религия и наука: история и современность. — М., 2001.— С. 409-410.

¹³ <http://obozrevatel.com/news/2007/1/24/153223.htm>

православна Церква в Україні має бути єдиною національною православною Церквою, підпорядкованою власному (тобто, Київському) Патріархату; лише 11,4% опитаних погодилися з тим, що Православна Церква в Україні має бути підрозділом єдиної Російської Православної Церкви і знаходитись у підпорядкуванні Московського Патріархату. Майже 25% вагаються з відповіддю¹⁴. Ці данні дають можливість нам констатувати те, що більшість українців не схильні дотримуватися якоїсь однієї пропозиційної моделі бажаної реальності, тим більше у її “єдино-істинному” витлумаченні однією церквою. Вони також не бажають, щоб впливові ідеологічні інституції контролювалися ззовні. До цього, вочевидь, призвели як складні історичні обставини та особливості українського менталітету, так і сучасні загальносвітові процеси. Українці у своєму загалі прагнуть, щоб церкви задовольняли їхні духовні (душевні та практичні) потреби, а не займалися світоглядною уніфікацією громадян чи глобальною проповіддю єдино-істинної моделі бажаної реальності.

Але не варто дивитися на це з песимістичної точки зору: відсутність фундаменталістських настроїв жодним чином не є свідченням неглибокої релігійності, адже “оптимальна вірність власній релігійній вірі (внутрішня перспектива) і максимальна відкритість щодо інших релігійних традицій (зовнішній аспект) не виключають одне одного. Це – шлях, що веде до взаємопорозуміння, яке не створює якусь єдину релігію, але може сприяти дійсному примиренню між різними релігійними системами”¹⁵. Та й на яку однострійність можна сподіватися у сучасному світі, коли, як ми бачили вище, навіть поняття “свобода” не може бути однозначно витлумаченим із-за наявності альтернативних світоглядних моделей (конфесійних, релігійних, а чи ж світських). Для залагодження світоглядного непорозуміння з більшою ефективністю в сучасних українських реаліях можна використовувати інший метод – толерантний міжрелігійний діалог¹⁶. Головне, щоб метою такого діалогу була людина – особистість, гідна на Божу повагу, кожен громадянин України зокрема.

Натомість виглядає так, ніби церкви прагнуть посилити свій вплив в українському суспільстві, мотивуючи це нагальною необхідністю та інтересами української держави, через, наприклад, введення релігійного компонента у світську освіту. Варто згадати, що спроба подібного ідеологічного контролю через виховання у світських школах певних релігійно-етичних переконань людини уже є вказівкою на порушення принципу свободи вибору особистості. Особливо ці тенденції підтримуються тими церквами, що мають значну владну і політичну підтримку, а тому переконані у своїй першості у цій справі.

Подібне спостерігаємо і при обговоренні нової редакції Закону “Про свободу совісті...”. Так, для прикладу, у Заяві Священного Синоду УПЦ КП як вказується на зловживання політичною підтримкою церкви-конкурента і зазначається, що “замість того, щоб піти ефективним шляхом пошуку консенсусу і порозуміння, в основу чергової спроби внесення змін до законодавства про свободу совісті та релігійні організації було покладене бажання окремих сил ввести до нього вигідні тільки їм позиції”, так і наголошується на тому, що “єдиним шляхом розв’язання проблеми вдосконалення законодавства про свободу совісті та релігійні організації є пошук компромісів і консенсусу між державою та провідними релігійними організаціями”, а передумовою такого вдосконалення законодавства мала би бути розробка та законодавче закріплення “партнерської моделі взаємовідносин між Державою і Церквою, яка найбільше відповідає реаліям сьогодення та суспільним потребам”¹⁷ (маючи тут на увазі, звичайно-ж, себе).

¹⁴ Там само.

¹⁵ Колодний А. Премодерн, модерн і постмодерн в контексті історії християнства. – С.31-32.

¹⁶ Див. детальніше: Филипович Л. Міжрелігійний діалог як шлях до толерантного суспільства // Толерантність: теорія і практика. – К., 2004. –С.69.

¹⁷ ЗАЯВА Священного Синоду УПЦ КП з приводу проекту нової редакції Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації”. Київ, 20 грудня 2006 року // http://www.risu.org.ua/ukr/resources/religdoc/uockp_doc/newlaw2006/

Однак, як слушно зазначають правознавці, Закон України “Про свободу совісті...” та “Концепція державно-церковних відносин” мають “різний предмет правового регулювання”: якщо “законопроект захищає засадниче право і віруючих, що належать до тієї чи тієї конфесії, і невіруючих, і вільнодумців, що «віряють в Бога», але не належать до жодної церкви”, то Концепція має “узаконити партнерські стосунки між державою та релігійними об’єднаннями”¹⁸. Таким чином, виглядає, що церкви намагаються збільшити й узаконити свої права і свободи, а не громадян України, кожної особистості, зокрема.

Звичайно, законодавство регулює суспільні норми, а не боголюдські відносини. Крім того, слід зазначити, що будь-який Закон про свободу совісті буде недосконалим через те, що немає (і не може бути) єдиного (релігійного і світського) визначення поняття свободи людини (її совісті, її вибору бажаної реальності). Та й “внутрішній аспект свободи совісті та релігії не піддається правовому регулюванню”¹⁹. Але турбує те, що в обговоренні цих питань церкви іноді виступають як зацікавлені організації, а не духовні інституції. Здається, ніби їх насправді цікавить більше власне місце у політично-економічній структурі держави, а не людина, громадянин цієї держави, спасенністю та розвитком гідності якої вони, здається, й були покликані займатися Богом.

Зрештою, ми бачимо, що кожна церква, (здебільшого та, яка сподівається на певну державну та політичну підтримку) намагається відстояти свободу для себе, забравши її значний шматок в іншої церкви. Особливо, якщо перспективи подальшого поширення цієї церкви через проповідництво, а відтак і постійне осучаснення віровчення, відсутні. Натомість ті церкви, що розвивають своє богослов’я відповідно до сучасних світоглядних запитів, не потребують обмеження прав особистості, бо остання може отримати задовільні відповіді на свої життєві конкретні проблеми у рамках їхнього віровчення. Церква намагається відстояти свою свободу відносно державної влади, але, особливо у випадках, якщо її керівний орган знаходиться за межами цієї держави, прагне обмежити свободу вибору особистості, позбавити останню альтернативи, наголосивши на своїй “єдиноістинності”, “канонічності”, бо боїться свого невігідного становища, своєї нездатності зацікавити людину чимось ще, крім уже здобутого нею в силу попередніх історично-політичних обставин. Таким чином, у реальному тлумаченні свободи совісті та релігії церкви іноді виходять із власних прагматичних інтересів, але не згадують про свободу особистості, як фундаментальне право людини, яким наділив її Бог. Швидше вони прагнуть узаконювати церковні вигоди, або, якщо не вдається попереднє, – просто намагаються юридично забезпечити свободу і права церкви у суспільстві. Так, зрештою, і має бути, але варто нагадати, що без вільної особистості не може бути ні глибоко віруючого послідовника певної релігії чи конфесії, ні гідного громадянина, ні здорового і освіченого високоморального суспільства, ні вільної і міцної держави. Лише спираючись на особистісну свободу совісті людина здатна зробити свій свідомий вибір і нести за нього відповідальність. Підневільна або слабка людина перекладає і відповідальність за вибір і свободу вибору на іншого, виключаючи себе з процесу світотворення як діючий чинник. Це, вочевидь, не сприятиме спасенності цілого людства у світлі есхатологічних перспектив і навряд чи сприятиме розбудові України як сучасної держави з гідним майбутнім.

То ж у світлі плутанини суб’єкта права (особистість чи церква) стає помітним, наскільки тонкою є межа між свободою та несвободою, наскільки хиткою може стати ця ж свобода у поліконфесійній державі, у якій певні політичні чи владні сили намагаються визначити пріоритетну церкву, хоча б і ту, що знаходиться у чисельній чи історичній перевазі. Видається, що ще є ціла низка понять, які варто було б визначити і взаємоузгодити політикам, правовикам, церквам та громадянам України: “свобода для”

¹⁸ Друзенко Г. Несвоечасний Законопроект // <http://www.risu.org.ua/ukr/religion.and.society/analysis/article;13622/>

¹⁹ Правові основи свободи совісті і релігії та релігійних організацій: міжнародні та українські правові документи (витяги) – К., 2002. – С.5.

чого (розвитку особистості?, еволюції людини?, уніфікації загальнолюдського світогляду?, виділення України як унікальної держави? збереження певних традицій?...); “свобода від” чого (дискримінацій?, безпідставних утисків?, альтернатив?....).

Т. Гаврилюк*

СВОБОДА ВИБОРУ: РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІР

Не буде перебільшенням твердження, що свобода вибору в сучасній її інтерпретації постає передовсім як свобода світоглядного вибору. Лише на перший погляд видається, що це проблема більш індивідуального характеру, аніж суспільного. Однак, виходячи з реальної можливості внутрішнього вибору, ми отримуємо, як наслідок, розв'язання і конкретних суспільних проблем. Сьогодні рідко хто заперечує той факт, що реалізація права на свободу вибору формує розвинену, відповідальну особистість. Нагадаємо, що ще І.Кант зауважував, що «автономія волі є єдиний принцип усіх моральних законів і відповідних їм обов'язків»¹, а відтак абсолютно автономна воля безсумнівно стверджує абсолютність людської гідності.

Більшість дослідників погоджуються в тому, що реалізація права на свободу вибору в умовах глобалізації гарантує можливість формування не лише демократичних засад держави, але й створення таких умов міждержавних відносин, які сприятимуть інтеграції таких держав у демократичне світове співтовариство². Із зазначених позицій очевидним постає позитивний вибір на користь реалізації свободи вибору. В «умовах глобального постання релігії» актуальним виявляється дослідження проблеми свободи вибору в релігіях.

Загалом можна виділити три аспекти даного питання, навколо яких точаться дискусії, які, сягаючи своїм корінням сивої давнини, між тим залишаються актуальними і на сьогодні. Перш за все – це усвідомлення межі свободи вибору і долі, або ж провидіння. По-друге, свобода вибору постає своєрідним модусом, що визначає людину як «образ і подобу Божу». По-третє, свобода вибору є вибором істинної релігії, що визначає не лише земне життя людини, але й потойбічне. Це покладає на людину велику відповідальність і підкреслює її статус як розумної, мислячої, гідної істоти.

Ідея долі, провидіння спостерігається вже в міфологічній свідомості. В пантеонах давнього Китаю та Індії, стародавніх греків та давньої Америки були божества, які символізували невмолиму Долю. Саме вона, на погляд філософів тієї доби, підтримує природу в рівновазі і є джерелом мудрості. В творах Ксенофана та Плутарха провидіння постає як вираз турботи богів про людину та світ. А в гомерівському епосі саме через ідею долі розкривається поняття свободи. Вільною є людина, яка діє без примусу, за власною волею. Гранично можливий вираз свободи — в діях героя, що долає долю і тим порівнюється з богами.

Більш загострено піднімається питання співіснування провидіння як волі Бога і свободи волі людини в релігіях авраамістичної традиції. Провидіння тут розуміється як заданість волею Бога вчинків та долі людини і народів, подій їхнього життя, загального перебігу історії, а також майбутнього спасіння та осудження у вічності тієї чи іншої

* Доцент державної Академії статистики, аудиту й обліку.

¹ І.Кант. Критика чистого розуму. – М., 1964. – Т. 3. – С. 90.

² Див.: Бурьянов С. Свобода совести как фактор преодоления терроризма и столкновения цивилизаций // Религия и гражданское общество: между национализмом и глобализмом. – Симферополь, 2005. – С. 59-67.

людини. В Євангелії від Матвія Ісус говорить, що нічого не трапиться без волі Бога, “а вам і волосся все на голові пораховано” (Мт 10:29). На цьому ґрунті виникає дилема фаталізму (ідея провидіння) та волюнтаризму (ідея свободи волі людини). Постають питання: наскільки Бог присутній в людській свободі? Чи залежить людська воля від Бога, а чи ж вона незалежна від нього? А якщо залежить, то чи може вона, зберігаючи свою власну природу і специфічні якості, водночас виявляти собою благодать Бога?

Біблія вчить, що людина покликана здійснити свою сутність в єдності з Богом. Проблема, проте, полягає в тому, щоб поєднати універсалізм Божественної волі, з одного боку, й етичне зусилля людини, що ще не досягла (а по суті ніколи і не досягає) поєднання з Божеством, — з другого. Навколо цього точаться дискусії протягом тривалого часу. Так, Пелагій (V ст.) обґрунтовує достатньо широке тлумачення християнської ідеї про участь волі людини в здійсненні її долі, мимоволі принижуючи значення спокутної жертви Христа. Ідею універсальності провидіння захищає Августин. Здійснення добра в діяльності людини можливе тільки за допомогою благодаті Божої. Причому її дію Августин не пов’язує із свідомим зверненням до неї з боку людини. Вона виявляє себе незалежно від неї. Християнська церква визнає точку зору Августина, а пелагіанство засуджується як ересь в 418 р. папою Зосимом і в 431 р. Вселенським собором в Ефесі.

Зауважимо, що полеміка про провидіння та свободу волі людини є своєрідною константою в теології християн, а також мусульман та іудеїв. Історик Йосиф Флавій писав про полеміку в Іудеї між прихильниками ідеї провидіння, прибічниками вчення про свободу волі (ессеї) та фарисеями, які прагнули досягти між собою компромісу. В теології ісламу дана полеміка точилась між джабаритами, які наполягали на абсолютному провидінні та кадаритами, які визнавали свободу волі людини.

Фома Аквінський, описуючи вільну діяльність волі, детерміновану тільки її внутрішньою метафізичною структурою, не використовує сучасний вираз «свобода волі», але віддає перевагу виразу *liberum arbitrium*, що має значення «свобода вибору». Цей вибір здійснюється не лише актом незалежної волі, але й загальною справою обох здібностей, розуму і волі, при якому одна з них підпорядкована іншою. Кінцевий вибір залежить від модусу пізнання.

Фома Аквінський переконаний, що свобода людини обумовлена її природою, яку вона об’єктивним чином перманентно одержує від Бога разом з раціональністю. Здатність розуміти свою об’єктивну природу і приймати рішення, спираючись на розум, який контролює дії волі, складає джерело гідності особи.

Таким чином, свобода для Аквіната не є непорушним *fatum*. Це програма розвитку. Людина досягає свободи у міру того, як вона здійснює акти вільного вибору, сприймаючи цінності, які сама навчається розпізнавати.

Якщо до цього процесу підключається акт віри, що припускає підтримку і просвітлення божественною благодаттю, то творча діяльність стає актом зароненої чесноти, яка несе на собі печатку Бога.

В епоху Реформації дискусія на дану тему набула ще більшої загостреності. Лютер та Меланхтон пом’якшують принцип провидіння: втрачене право на спасіння можливо отримати через упокорювання, покаяння й здійснення таїнств. Кальвін наполягав на тому, що Христос приніс себе в жертву лише для обраних, але не для всіх людей. Західна християнська церква більшою мірою підтримує тезу про благодать як єдину умову спасіння, а Східна церква припускає, поруч з провидінням, таку умову спасіння, як свобода волі. Православ’я висуває формулу: «Бог має намір спасти всіх, але не всі спасуться». Сучасний католицизм вважає, що людина може досягти спасіння, навіть не будучи до цього зумовленою. Іноді поняття провидіння розгортається до подвійного провидіння: одні люди зумовлені до спасіння, інші – до засудження.

Із зазначеного постає, що свобода вибору покладається в антропології, яка в кінцевому результаті коріниться в метафізиці творіння. Звідси і походить увесь спектр дискусій стосовно співвідношення свободи вибору людини з волею Бога. З часів

Середньовіччя через історію пройде два розуміння підстав свободи вибору: 1) свобода, яка призводить до зрілості та гідності особистості і, вочевидь, є внутрішньо детермінованим чинником розпізнавання божественної благодаті в людині; 2) свобода, що зводиться до вибору між добром і злом без переконаності в наслідках, обмеженості людських можливостей й очікуванні остаточного вибору Бога.

Якщо базуватись на певних положеннях «богонатхненних» книг у розв'язанні означеного питання, то можна констатувати: *свобода вибору у людини є*. Пінхас Полянський, (викладач та головний редактор єврейського культурно-релігійного центру «Маханаїм»); у своїй праці «Введение в философию иудаизма» авторитетно визначає, що протиріччя між всезнанням Бога та свободою вибору людини в Торі відсутнє. Всезнання Бога аргументується тим, що Богом передбачений весь подальший перебіг історії. З іншого боку, Тора закликає людину: «Вибери!». Це є безумовним свідченням наявності в людині свободи вибору. «Якщо б такої свободи не було, то Тора втратила б будь-який сенс», тому, що «будь-який сенс Тори в тому, що людина може її вибрати»³.

В Корані також постулюється свобода вибору: «Скажи, о, Пророк: чи сходять істина від Бога твого: хто має бажання, той увірує в Нього, хто має бажання, той залишиться невірним» (Коран 18:29). Отже, іслам - релігія свободи вибору. Ось що мовиться в священному: "І якби побажав твій Господь, тоді увірували б всі до одного, хто є на Землі. Так невже ти станеш примушувати людей до того, щоб вони стали віруючими?" (Коран 10: 99) Таким чином визнається, що вибір віри в Бога індивідуальна справа кожного – справа його совісті. І навіть своєму Пророку Творець не дав права примушувати у виборі своїх переконань. Тим більше ніхто інший не має права це робити. "Забороняється використання будь-яких методів примушення для звернення кого-небудь у свою віру або нав'язування атеїстичних переконань", - мовиться в Каїрській декларації прав людини в ісламі 1990 року, яка підписана практично всіма мусульманськими державами.

Християнське розуміння свободи вибору – якщо визнати за можливе абстрагування від конфесійних відмінностей – ґрунтується на тому, що кожна людина має трансцендентний вимір. «Бог створив нас, людей, за образом і подобою Своєю, - дав нам розум, свободну волю і безсмертну душу»⁴.

Найсуттєвішим аргументом на користь наявності у людини свободи вибору є міра відповідальності за власний вибір. Так, згідно християнства, кожній людині, щоб виконати своє призначення на Землі та отримати вічне спасіння, необхідно пізнати «істинного Бога та правильно вірувати в Нього». Життя без християнської віри позбавлене сенсу, «якщо людина живе без віри в Бога, не за заповідями Божими, не для майбутнього вічного життя, то й існування такої людини на землі стає позбавленим сенсу», та й сама людина нерідко «буває гірше тварини»⁵.

Іслам накладає на людину ще більшу відповідальність за здійснений вибір. Людина не лише позбавляється сенсу життя, вона на законодавчому рівні може буде позбавлена життя взагалі. Всі чотири релігійно-правові школи домінуючого суннітського напрямку ісламу однозначно твердять, що людина, яка залишила іслам, повинна бути знищеною, якщо не погодиться стати мусульманином знову. Ось як це формулюється в порівняно віротерпимій ханіфітській школі: «Коли мусульманин відпадає від ісламу – чи може Аллах пробачити це? На початку слід порадити йому знову прийняти іслам... Його злий вчинок може завершитися або ухваленням ісламу, або смертю. Все ж таки бажано перед вбивством запропонувати йому прийняти іслам знову, хоча це не обов'язково. Якщо потрібен час для роздумів, бажано щоб суд дав йому три дні, протягом яких він залишається під судом. Якщо він не прийняв іслам, його слід убити, адже Аллах сказав: «Вбийте тих, хто вірує в багатьох богів» (Коран 9:5)... Пророк також сказав: «Вбийте того,

³ Полонский П. Введение в философию иудаизма // <http://www.machanaim.org/>

⁴ Катехизис. – К., 1991. – С. 485.

⁵ Там само.

хто змінив віру», без зволікання, тому що віровідступник, безумовно, є невірним ворогом, він не повинен знайти притулок, він поза законами ісламу, він повинен бути вбитий без будь-яких застережень»⁶.

Відступництво від істинного Бога в іудаїзмі набуває характеру загальнонаціональної драми. Як відомо із Біблії, саме за відступництво Єгова дозволив Вавілонській імперії захопити Єрусалим з його храмом, а народ – забрати до неволі (2 Хронік 36:20, 21; Єремії 25:11; Даниїла 9:2). Загальну історію євреїв, викладену в Біблії в цьому контексті, можна розглядати як історію вільного вибору людини, навернення її до істинного Бога.

Якщо проаналізувати суть свободи вибору сучасної людини, то з кінця 60-років ХХ століття, вона усвідомлюється як можливість вільного вибору будь-яких релігій без ризику стать ізгоем суспільства, тобто це є свобода світоглядного (в тому числі віросповідного) вибору.

Релігійна свобода в Європі кінця ХХ століття - це не лише можливість необмеженого вибору релігій, духовних традицій, але і вільне поводження з духовними вченнями – (аж до поєднання їх різних елементів одного з одним). Нове відношення до релігії повністю допускає раніше немислимі комбінації – (наприклад, поєднання даосизму із суфізмом, тантри – з йогою, християнства з дзен-буддизмом та ін.). Проходження однієї традиції в її повному обсязі все більшою мірою витісняється пошуком свого шляху, і це, як правило, не самоціль, а результат налаштованості на своє релігійне відчуття.

Останнє - свій шлях до Бога - у наш час ставлять над усе все більше людей. Накопичується колективний досвід релігійного життя, побудованого тільки на власному релігійному відчутті і ні на чому іншому. Те, що зараз виглядає духовною кризою європейської культури, є сучасним варіантом біблейського результату з «власним блуканням у пустелі». Це – повернення до першоджерела - свого релігійного відчуття, щоб почати від нього новий шлях⁷.

Розуміння (і вимога) свободи вибору в аспекті релігійних відносин у різних історичних умовах наповнювалося різним змістом. Сьогодні, певною мірою, можна констатувати, що сучасна людина досягла такого рівня внутрішньої зрілості, яка покладає за свободою вибору її відповідальність. Це саме те, що стверджується як своєрідна вимога «божественного закону» майже всіма релігіями. В цьому контексті позбавити людину права на здійснення вибору означає позбавити її внутрішнього божественного виміру, а відтак – і гідності.

Н. Гаврілова*

РОЛЬ МОЛОДОГО ПОКОЛІННЯ В УТВЕРДЖЕННІ ЦІННОСТЕЙ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ В УМОВАХ ПОБУДОВИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Необхідною умовою побудови громадянського суспільства є розбудова демократичних засад життєдіяльності українського соціуму через неухильне забезпечення свободи совісті та права на віровизнання як невід'ємної складової політики держави у сфері захисту конституційних прав і свобод громадян. Релігія має потужніші важелі

⁶ Джазири Абдурахман. Наказание за отступничество в исламе согласно четырем религиозно-правовым школам. – Каир, 1987. – С. 104.

⁷ Див. докладніше: Авилова А. С другой стороны // <http://www.avilova.org/>.

* Молодший науковий співробітник Відділення релігієзнавства ІФ імені Г.С. Сковороди НАН України, к. філос. наук.

впливу на гуманітарну сферу життя суспільства. Вона, зокрема, коригує менталітет кожного, забезпечує усвідомлення ідеалів, згуртовує навколо найістотніших з них та сприяє наступності творчої діяльності. Разом з тим, під час стратегічних трансформацій суспільного устрою саме гуманітарна сфера піддається найвідчутнішим змінам, що, у свою чергу, призводить до деформації ціннісно-орієнтаційної структури молодіжної свідомості.

Варто відзначити ряд вітчизняних та зарубіжних вчених, які досліджують актуальні проблеми молоді, особливості її соціалізації, ціннісні орієнтації, релігійний компонент в її свідомості та поведінці, місце і ролі релігії в їхньому житті та формування громадянської свідомості в умовах сучасного суспільства. Насамперед це – Дудар Н., Єленський В., Черниш Н., Балакірева О., Висоцька Є., Лісовський В. Широкомасштабні репрезентативні соціологічні дослідження у цій галузі проводять: Український центр економічних і політичних досліджень імені О.Разумкова¹; Київський міжнародний інститут соціології; Український науково-дослідний інститут проблем молоді²; Український інститут соціальних досліджень³; Центр „Соціальний Моніторинг”, соціологічна служба „Соціс-Гелап”, Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України⁴. Враховуючи останні публікації та дослідження з даної проблематики, на нашу думку доцільно окремо виділити проблему впливу глобалізаційних процесів на свідомість сучасного студентства. Найінтенсивніший період процесу кристалізації релігійної свідомості припадає на студентські роки – унікальний екзистенційний час, коли закладаються духовно-ціннісні преференції людини, її рівень культури, ступінь включеності до соціуму, міра готовності до суспільнозначимої праці. Студентство потенційно є найінтелектуальнішою і найактивнішою частиною соціуму, яка визначатиме перспективу його розвитку на десятиліття. Тому свідомість студентів можна розглядати вірогідною основою світоглядної моделі суспільної свідомості майбутнього, прогнозуючи водночас і стан релігійності суспільства та визначаючи наявні тенденції в утвердженні цінностей релігійної свободи в умовах побудови громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це комплекс соціальних відносин, система суспільних інтересів: економічних, соціально-політичних, духовних, сімейних, культурних і в тому числі релігійних. Сутнісним проявом сучасного громадянського суспільства виступає релігійний, культурний та світоглядний плюралізм, який знаходить своє відображення в запереченні ідеологічних стереотипів, розкритті духовного життя у повному обсязі. Його ознаками виступають високий рівень захищеності особи, гарантія її віросповідних прав і свобод, можливість вільно висловлювати свої релігійні переконання і мати про них належну інформацію.

Закон України „Про свободу совісті і релігійні організації” враховує демократичні принципи міжнародних правових документів із свободи релігії і законодавчо закріплює плюралістичність українського суспільства. Закон не обмежує права громадян із-за їх релігійної належності і водночас застерігає від використання останньої для розпалювання ворожнечі й ненависті, ображання почуттів громадян. Він декларує рівність всіх релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, недопущення встановлення будь-яких переваг або обмежень якоїсь релігії, віросповідання чи релігійної організації, прагне до формування толерантних міжконфесійних відносин в нашому плюралістичному релігійному просторі. Закони України та міжнародні-правові документи гарантують кожному, хто перебуває на її території, незалежно від його віровизнання та ставлення до релігії, свободу совісті як особисте право людини, а також можливість вільно і незалежно

¹ Центр Разумкова: <http://www.uceps.com.ua>

² Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально і східноєвропейських суспільств. Фокус на Україні. – К., 2002.

³ Молодь у дзеркалі соціології. Заг. ред. О.Балакіревої і О.Яременка. – К., 2001.

⁴ Матеріали конкретно-соціологічного дослідження Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. 2004-2005, тт. XX-XXII.

визначати своє ставлення до релігії та здійснювати пов'язані з цим дії, дотримуючись встановленого правопорядку⁵.

В Україні громадянське суспільство перебуває на ранній стадії свого розвитку, але процвітання релігійних організацій і зростаюча кількість їхніх членів є одним з найважливіших початкових її проявів. Виходячи з трьох стрижневих начал, які формують громадянське суспільство – колектив, індивід та державна влада, умовою його розвитку постає їх взаємна рівність, рівність прав, свобод та обов'язків його громадян⁶. Відтак домінування одного з них призводить до руйнації громадянського суспільства. Головний принцип функціонування громадянських інституцій – індивідуальна свобода, самоцінність та право на самореалізацію кожної особистості. Кожна конкретна особистість – базовий вихідний елемент у конструкції громадянського суспільства, яка володіє суверенністю і в сфері релігійного життя. Погляди особистості, а не погляди більшості чи меншості, постають істинною цінністю у сучасному громадянському суспільстві. Якщо такі принципи діють, то результатом буде міцна громадянська та національна єдність. Нація особистостей, які поважають всіх незалежно від їх релігійних поглядів, найменше підвладна ризику розділення за будь-якими, а особливо релігійними принципами.

Беручи до уваги той факт, що людина – істота соціальна, яка реалізовує свій потенціал виключно в суспільстві і під його безпосереднім впливом, актуальності набуває дослідження суспільних вікових груп (дитячих, молодіжних, старших та ін.). У нашій країні спостерігається швидкий кількісний зріст вузівської молоді, цей процес зумовлений створенням різного роду та профілю приватних як світських, так і духовних закладів. Враховуючи значний відсоток студентів у сучасному українському соціумі (20% з числа усі молодих людей віком від 14 до 28 років та 4% із всього населення) доцільним, на наш погляд, є дослідження їх проблем як в контексті всього суспільства, його основних характеристик, структурних змін, так і диференційовано – як особливої соціальної групи, з притаманними їй ознаками і якостями⁷.

Молодіжні проблеми в Україні мають свою специфіку, що зумовлена етапом швидких і непередбачуваних перетворень у суспільстві в цілому, культурною неоднорідністю українського суспільства. У найбільш складному стані опиняється молодь, оскільки, вступаючи в життя, вона повинна визначити своє місце і призначення. Актуальність такого дослідження посилюється тією обставиною, що саме зараз спостерігається деформація ціннісно-орієнтаційної сфери молодіжної свідомості в наслідок глобальної кризи людини та культури.

Студентство – специфічний соціально-демографічний контингент населення, що відтворюється історично і є досить сталим суспільним феноменом. Воно перебуває в процесі переходу від дитинства до дорослого життя і переживає стан сімейної та позасімейної соціалізації, інтерналізації норм і цінностей, творення соціальних і професійних очікувань⁸. Відповідно, найважливішими його характеристиками є не стільки вікові параметри, скільки соціальні показники процесу соціалізації. Молодь характеризує і відрізняє від інших прошарків населення три основні критерії: віковий, психологічний і соціальний (реальне становище молоді в системі об'єктивних суспільних відносин, системі виконуваних нею соціальних ролей і т. і). Адже період з 14-ти до 28-ми років – це період

⁵ Закон України „Про свободу совісті та релігійні організації” // Права громадян України. – К., 1997. – С. 104-116.

⁶ Громадянське суспільство як здійснення свободи: центрально-східноєвропейський досвід. – Львів, 1999. – С. 20.

⁷ Молодь у дзеркалі соціології. Заг. ред. О.Балакіревої і О.Яременка. – К., 2001. – С.24; Молодь України. Статистичний збірник // Державний комітет статистики України. – К., 2002. – С.145; Про становище молоді в Україні (за підсумками 1999 року): Щорічна доповідь Президентові України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України. – К., 2000. – С.9-10.

⁸ Соціологія. За ред. В.Г. Городяненка. – К., 2002. – С. 557.

найбільш інтенсивної соціалізації індивіда⁹. Студенти відрізняються інтенсивністю і багатоманітністю форм спілкування, прагненням і прихильністю до нововведень, постійно підвищуваним, надто високим рівнем освіти, а відтак, і більш, адекватною орієнтацією в соціально-політичному просторі¹⁰.

На студентські роки припадають процеси самовизначення, становлення особистості молодого спеціаліста, формування світогляду майбутнього інтелігента. Відхід від батьківської сім'ї, активне включення в самостійну виробничу працю, певна незалежність в економічних та інших галузях суспільного життя детермінує визначення пріоритетних форм поведінки. Студентство – найбільш освічена, соціально активна та організована група молоді, яка гостро реагує на всі суспільні процеси. Кругозір сучасного студента надзвичайно широкий, у тому числі вагоме місце в ньому належить і релігійним орієнтаціям. В процесі життєвого самовизначення, зважаючи й на інші фактори, вагоме місце в ньому посідає і релігійний. А це тому, що особливістю релігії є те, що в ній відображаються не якісь зовнішні щодо людини сили, а такий її особистісний стан, який можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття людиною самої себе на основі відчуття наявності в собі якогось надприродного начала і віри в можливість свого прилучення до Вищої Сутності не з допомогою рацію чи якоїсь обрядової дії, а через містичну інтуїцію¹¹. Разом з тим релігійні уявлення – це й засіб морально-філософського піднесення людини, зміцнення її внутрішньої самодисципліни.

Молоді, в силу незавершеності процесу соціалізації (особливо це стосується самовизначення в різних формах соціального життя, самореалізації свого „Я”, самості особистості) і головним чином незрілості внутрішніх критеріїв відношення до зовнішнього світу, а також із-за інших умов соціального формування, притаманна більша нестійкість, гнучкість, рухливість, багатоваріантність, непередбачуваність в своїх відношеннях до навколишньої дійсності. Молода людина може переживати одночасно декілька шарів диспозиційної взаємодії з реальністю. При цьому кожний „шар” чи „вектор” відношення може розглядатися, як „рівноцінний” в порівнянні з іншими. Ця багатошаровість сприйняття світу відображає взагалі пошуковий характер молоді, її відмінності від старших вікових груп, які володіють стабільними формами предметного відношення до світу¹².

В переважній більшості саме в студентському середовищі відбувається становлення і перегляд світоглядних позицій особистості, пошук прийняттого і цікавого кола спілкування, саме тому релігія, як духовний феномен, не залишаються поза увагою студента. Відповідно практично кожна релігійна організація до обов'язкових напрямів своєї діяльності включає роботу з молоддю, проводячи молодіжні служіння, видаючи спеціальні молодіжні газети і журнали з даної проблематики. Соціологічні опитування виявили, що в новітніх релігійних рухах більша половина їхніх членів становить молодь віком від 20 до 29 років, а у великих міських протестантських громадах питома вага молодих людей сягає 25, 30 і навіть 45%¹³. Цей факт можна пояснити тим, що молоде покоління виявляє більший потяг до релігії, ніж старші вікові групи.

В сьогоднішній ситуації релігійного плюралізму і секулярної культури, в якій свобода особистісного вибору є однією з фундаментальних цінностей, практика переходу з однієї релігійної традиції в іншу, належність більш ніж до однієї культури стають подіями цілком звичайними. Релігійний плюралізм вимагає в молодій людини розвинути досвід „духовної дії” в ситуації, що вимагає особистого вибору і особистої відповідальності.

⁹ Арнаут Е.К. Социологический анализ религиозности молодежи. Автореф. канд. дис. – М., 1968. – С. 5.

¹⁰ Социология молодежи. Учебник / Отв. ред. В.Т. Лисовский. – СПб, 1996. – С. 384.

¹¹ Релігієзнавчий словник / За ред. професорів А.Колодного і Б.Лобовика. – К., 1996. – С. 279.

¹² Социология молодежи. Учебник / Отв. ред. В.Т. Лисовский. – СПб, 1996. – С. 422-403.

¹³ Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально і східноєвропейських суспільств. Фокус на Україні. – К., 2002. – С.145.

Простір особистого релігійного досвіду є простором становлення особистої релігійної самосвідомості, що включає і право на особисту духовну автономність, і сприйняття іншої релігії не як об'єкта місії чи прозелітизму, а як шлях настільки ж цінний, як і власна релігійна традиція¹⁴.

Плюралізм є високорозвиненою формою соціального, культурного і релігійного співіснування. У сучасному громадянському суспільстві плюралізм виходить із наявності багатьох систем, кожна з яких володіє своєю історією, своїми нормами, своїми звичками, але разом з тим і спільними із іншими цілями, ціннісними уявленнями тощо. Для плюралізму важливими є як спільні риси, так і відмінні. Історія, норми і ціннісні уявлення різних груп можуть бути подібними одне на одного. Вони можуть також більш чи менш відрізнятися один від одного і навіть знаходитися в конфлікті. Відмінною рисою плюралізму є не інтеграція чи уніфікація, а з'єднання і збереження відмінностей, передача і водночас культивування багатоманітності форм. Плюралізм виходить із прагнення до істини і самовдосконалення, а також із бажання до комунікації й дискурсу. Фундаментальні для плюралізму форми ментальності і соціальні сфери виникають тоді, коли готовність переконувати і бути переконаним в аргументованому діалозі супроводжують всі суспільні заяви та дії. Там, де знижується якість переконуваної аргументації, що коріниться в громадянському суспільстві, основа для плюралізму зникає¹⁵.

Одним із наслідків, привнесеним релігійним плюралізмом, є те, що сучасна молода людина звільняється від тиску традиції. Сьогодні вимогою часу стає діяльність, побудована на вільному виборі. На базі релігійного досвіду людина з багатьох релігійних традицій і культів надає перевагу тому, що для неї є її власним вибором і переконанням. Разом з тим, доволі часто мотивом прилучення до релігійних систем виступає не особисте внутрішнє переконання, а данина моді чи екзотичні віяння. Оскільки студентська молодь, не маючи соціального досвіду та стійких знань, інколи не може віднайти для себе прийнятний варіант у такій насиченій конфесійній палітрі. А це, в свою чергу, призводить до розмитості релігійних уявлень, еkleктичності, синкретизму, неокресленості, оскільки саме молодь постає головним носієм плюралістичних дискурсів. Плюралізм потягнув за собою і розчарування значної кількості молодих людей в дієвості релігійних цінностей, спричинив таке явище як релігійний нігілізм. Зважаючи на те, що всі релігійні системи претендують на беззаперечну істину, у цьому контексті молода людина доволі часто втрачає сенс пошуку чи інтерес до релігії як такої.

У сучасній молоді відсутні первісні знання та уявлення про релігію, як феномен, тому інформативній та просвітницькій меті й слугує позаконфесійний курс „Релігієзнавство”. Але у нашому суспільстві часто недооцінюється його світоглядна роль. Так, сьогодні в технічних і медичних вищих навчальних закладах України спостерігається тенденція скорочення кількості годин на викладання цього предмету. На наше глибоке переконання, така практика негативно відіб'ється у свідомості молоді інтелігенції, адже саме студентське середовище може стати каталізатором міжконфесійного компромісу і плідної співпраці працівників усіх релігійних організацій, які представлені в Україні.

Ми повинні чітко зрозуміти важливість відмінностей між релігійною (конфесійною) освітою та академічним релігієзнавством, тобто вивченням відомостей про релігію на науковій основі. Конфесійно орієнтоване релігієзнавство повинне бути спрямоване на підвищення релігійної освіти. Його основні завдання і мета визначаються церквою або релігійною організацією. В основному воно спрямоване на підвищення віри і відтворення релігійності. Такий підхід забезпечує виховання людей в дусі толерантності щодо різних віросповідань, відповідає вимогам Конституції України, відокремленню церкви від держави і школи від церкви, сприяє соціальній згоді у суспільстві. Релігійна

¹⁴ Сиверцев М. Межрелигиозный диалог в эпоху глобализации // Человек. – № 5. – 2002. – С. 86.

¹⁵ Волокер М. Христианство и плюрализм. – М., 2001. – С. 149.

освіта реалізується в навчальних закладах і недільних школах при релігійних організаціях чи громадах.

Академічне релігієзнавство покликане з наукових позицій аналізувати релігію в контексті культури народу, розкрити її сутність, місце і роль в суспільстві. Його основне призначення і зміст визначаються державою. Воно покликане підвищувати загальноосвітній і культурний рівень особистості¹⁶.

Наявність міжконфесійних суперечностей в українському суспільстві та необхідність донесення знань про основи світових релігій, які сприяють формуванню моральної культури особистості, ознайомлення студентів з історією релігії, акцентуючи при цьому увагу на морально-етичних концепціях їхніх доктрин – саме по собі має виховне значення. Бо ж в них втілені загальнолюдські цінності, розглядаються проблеми добра і зла, морального і аморального. Важливим є вивчення релігії на науковій основі, оскільки знання релігії сприяє підвищенню освіченості людини і більш глибокому знанню національної культури.

Відкрите суспільство є вищою формою соціальної організації, що передбачає високий рівень освіти правового та інституційного самозабезпечення, традицію толерантності. Репрезентативними в даному контексті постають результати соціологічних досліджень. Вони показали, що показник релігійної толерантності в суспільстві дещо знизився. Так у 2000 р. він становив 76,0%, а у 2002 – 71,3% (серед віруючих – 72,0% та 69,2% відповідно по роках)¹⁷. Попри високий рівень задекларованої толерантності, спостерігається відчутне несприйняття громадянами неорелігійних практик.

Утвердження громадянського суспільства в Україні неможливе без забезпечення свободи совісті. Адже віросповідні свободи є визначальними у комплексі свобод людини. В зазначеному аспекті доцільно навести результати соціологічного дослідження проведеного Центром соціологічних і політичних досліджень імені О. Разумкова. Частка громадян, які позитивно оцінюють стан дотримання в Україні права на свободу совісті та принципу рівності віросповідань дещо знизилась. У 2000р. 66,3% опитаних були „повністю згодні” або „скоріше згодні” з твердженням про те, що „в Україні існує повна свобода совісті та рівність віросповідань перед законом”. Зараз загальний показник становить 62,6%. На противагу їм 33,9% респондентів заявили, що „свобода совісті і рівність віросповідань в Україні декларується, але не здійснюється”¹⁸.

Отже, одним із найважливіших чинників життєдіяльності громадянського суспільства постає психологічний процес самоідентифікації особистості – з його різними чинниками, у тому числі і релігійним; релігійна самоідентифікація особистості – процес самовизначення останньої в ролі суб'єкта суспільних відносин сприяє консолідації, а відтак становленню громадянського суспільства. Обов'язковою умовою життєдіяльності громадянського суспільства є вимога поважати релігійні права кожної особистості. Свобода альтернатив виступає сутнісним проявом громадянського суспільства, адже це є функція людської здатності змінювати своє становище. Останнє чітко виявляється на прикладі студентської молоді, яка за своєю соціальною природою є відображенням всіх суперечностей і можливостей соціально-історичної й культурної динаміки суспільства.

¹⁶ Закович М. Проблема духовності та місце релігійної освіти в її формуванні // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, – 2002. – Вип. 4. – С. 20.

¹⁷ Центр Разумкова: <http://www.uceps.com.ua>.

¹⁸ Центр Разумкова: <http://www.uceps.com.ua>

УКРАЇНА В КООРДИНАТАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ: РЕЛІГІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Сьогодні, на зламі тисячоліть, утворилася унікальна для всього людства ситуація, яка ставить його, вперше за всю його історію, перед проблемою вибору і накресленням подальшої долі, тобто спонукає вирішити низку доленосних питань, які в комплексі, так чи інакше, зводяться до одного: „Чи є можливим подальше буття людства?“, бо ж нерозв'язання (чи хибне розв'язання) наявних глобальних проблем сучасності означатиме його загибель (а можливо, що й кінець усього живого на Землі).

XX століття довело, що розв'язання глобальних проблем сучасності (виходячи вже з того, що вони є загальнопланетарними) не є справою (та й не під силу) однієї соціальної групи, одного етносу, держави чи навіть континенту, оскільки вони виходять далеко за межі й можливості останніх.

З небувалою гостротою дає про себе знати і криза ідеологій доби поступового переходу від модерну до постмодерну, яка зачіпає всі без винятку сфери людського життя й передусім релігійну. І справа тут не стільки в тому, відповідає чи не відповідає релігія сьогоднішнім запитам сучасної людини, дає відповідь на низку поставлених нею смислосуб'єктивних питань, а чи можливим є те, щоб бодай хоча б сфера релігії не поставала одним із чинників, які посилюють чи провокують глобальні кризові трансформації суспільства, не відіграла б роль одного з головних дезорганізаторів, дезінтеграторів на шляху об'єднання людства, оскільки релігійні відносини, впливаючи на політичні, економічні, національні і расові відносини, визначають у багатьох випадках відносини і міждержавні й внутрідержавні, тобто зумовлюють психологію і дії груп, від яких буде залежати дієвість самого процесу об'єднання людства задля здолання кризових явищ сьогодення.

З огляду на це, нагальну проблему (і водночас потребу) сьогодення і найближчої історичної перспективи мусить складати не проблема *світоперетворення*, яку обстоювала Європа і весь Західний світ впродовж всього XX століття і яка, постаючи під личиною модернізму, зрештою, й обумовила їхній поступовий крах, а без винятків проблема *світозбереження*. Останнє можливе винятково тільки за умови повернення людини і нації до духовного поля її *рідної* культури, яка створена досвідом минулих поколінь. Саме тому збереження і наслідування цього досвіду – це не просто данина поваги вчорашньому, а й необхідна умова буття сьогоднішнього і завтрашнього. Іншого шляху не існує, оскільки ідея постмодернізму з його культом тотальної загальнопланетарної техногенізації безликі і „для людства, яке вирішило вижити, це не орієнтир“.³³

Поступальний процес мультикультурації, культурного і світоглядного плюралізму, знецінення традиційних цінностей і смислових парадигм так чи інакше поставив не тільки європейські держави, але й все людство перед проблемою повернення світу до втрачених ідеологічних й етнокультурних парадигм, а відтак і до переосмислення та неодмінної переорієнтації домінуючих культурних і смислових орієнтирів, тобто неодмінно зумовлює шукати шляхи розв'язання в етно-національній і релігійній сферах як головних складових духовного поля культури.

Нинішня криза європейської цивілізації, яка здебільшого проявляється кризою етнічних культур, націй і держав, є не наслідком занепаду чи кризи християнства, як це дехто вважає. Вона спричинена еволюційним рухом так званої гуманізації і лібералізації укладу життя європейських націй у Новий час, а відтак – занепаду національних ідей, які

* Кандидат філософських наук, докторант Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України.

³³ Гульга А. Что такое постсовременность? // Опыты: Литературно-философский сборник.- М., 1990.- С. 74.

довгий час детермінувалися етнізованими християнськими конфесіями в межах окремих націй.

На наш погляд, надійною протидією проти глобалізації, що виявляється під личиною американізації всіх сфер і інститутів європейських суспільств, з одного боку, а з іншого – так званій загрози ісламізації Європи, може слугувати процес повернення націй до свого етно-національного коріння. А це можливо здійснити тільки шляхом повернення нації до своєї традиційної етно-національної Церкви, свого природного національного християнства.

Іншими словами, відродження національної ідеї, відродження традиційного етнічного християнства, реставрація традиційних християнських як загальнолюдських морально-етичних норм має виступати сучасним керівництвом до дій для кожної європейської нації, для кожного європейця. „Майбутнє Європи (тут і далі в цитаті залишена лексика оригіналу – *П.П.*) ... вимагає привернення давньої родини християнських народів. Родини народів, яка конечно європейську єдність погодила б із свободою..., незалежним життям кожного народу зокрема. Тільки християнський націоналізм – національна ідея, сперта на підстави християнського світогляду і на свідомість загальноєвропейської єдності може довести до здійснення цього ідеалу”.³⁴

Західна Європа потрохи приходять до висновку, що етнічний і релігійний універсалізм, тенденції тотальної американізації й активної ісламізації (особливо в останні роки) стають серйозною загрозою для існування, власне, європейської цивілізації як такої. Передусім належить докорінно переглянути сферу практичного застосування принципів демократії з її плюралізмом та ідеєю толерантності, оскільки саме ідея європейської демократії у тому, надто залібералізованому (свобода і рівність всім і вся) вигляді, в якому вона існує й постала отією головною з причин, що не дала (і ще не дає нині) захищати європейцям свою європейськість. Відтак в умовах глобалізації Європа мусить тепер займати оборонну позицію. Іншого тут і не може бути, оскільки сьогодні йдеться про елементарне виживання, про світозбереження всієї Європи. Все це вже потроху починають розуміти провідні європейські країни, але ще не до кінця усвідомили постсоціалістичні і пострадянські країни. І це закономірно, адже десятиліття панування атеїстичної ідеології зробили свою справу: разом з руйнуванням християнства у цих країнах була практично понівечена й етно-національна культура.

Що стосується українського суспільства, то на сучасному етапі його характеризує передусім те, що вже на п'ятнадцятому році незалежності чимала частина етнічних українців як громадян України не ідентифікують себе в українському етнокультурному просторі. Це проявляється в тому, що ці громадяни обстоюють, якщо й не агресивні антиукраїнські, тобто здебільшого проросійські щодо етнічного погляди, то, так би мовити, «нейтральні» чи «пасивні», а саме: космополітичні, наднаціональні, інтернаціональні, позанаціональні, ненаціональні, антиетнічні. Ми не будемо тут з'ясовувати всі причини такої поведінки цих етнічних українців. Однак зауважимо, що це є також і наслідками, з одного боку, отієї прозахідноєвропейської і проамериканської «ліберально-демократичної» моделі політики української влади, а з іншого – інерційних процесів радянського стилю і методики керівництва державою. Від дня здобуття незалежності і впродовж більш, ніж десятиліття по цьому, українська правляча еліта інерційно ще стояла (та й подекуди ще продовжує стояти нині) на позиціях обстоювання водночас і радянської (чи прорадянської, пробільшовицької) культури, і універсальної ліберальної, скоріше проамериканської, як і західноєвропейської, глобалізованої культури, в контексті як першої, так і другої розвиток справді української етнічної культури (та й будь-якої взагалі) є доволі обмеженим, вихолощеним від плекання української національної ідеї і справжніх національно-патріотичних почуттів.

³⁴ Кушнір М. Перспективи українського християнського націоналізму.- Філядельфія, ПА., 1973.- С. 49.

Наявний сьогодні в Україні *етнічний нігілізм* провокує не лише відповідний стиль поведінки етнічних меншин в Україні, а водночас і поведінку більшості релігійних організацій, передусім окремих етнічних релігій, неорелігій, нетрадиційних релігійних систем і неохристиянських конфесій. Однак про все по порядку.

Ідея демократії з її принципами плюралізму і толерантності не повинна виходити за межі конституційного поля, як це почасти має місце в сучасній Україні. Обстоювання «нейтральних» чи універсалістських поглядів щодо нації, держави і влади в межах релігійних систем (і не тільки!) означає, по суті, обстоювання антиукраїнських поглядів. Подібний релігійний універсалізм є і буде тільки фактором роз'єднання суспільства.

Так, та чи інша релігія, обстоюючи, згідно зі своїм віровченням, свої принципи й ідеали Добра й Справедливості, водночас мусить не дисонувати з тими принципами Добра й Справедливості, які є традиційними для даного суспільства (у нашому випадку – українського) і які детермінуються його традиційними етнокультурною і релігійно-світоглядною сферами. Релігійні спільноти мусять консолідувати суспільство, інакше вони будуть ставити себе, так чи інакше, у конфронтацію з суспільством – з чинними в ньому традиційними світоглядними, культурними і моральними нормами.

Зважаючи на прагнення України, як і кожної європейської держави, бути, власне, державою, а денаціоналізованою чи ненаціональною державою, за наявності моноетнічної більшості, просто не буває за визначенням, то культивация, так би мовити, “людини взагалі” або чого більше – людини-інтернаціоналіста неорадянського чи необільшовицького, а чи ж людини-космополіта проамерикансько-ліберального толку, як це обстоюють у своїх віровченнях деякі, переважно новітні, релігійні системи, а також переважна більшість ієрархів, служителів і мирянами Української Православної церкви московської юрисдикції неприпустима в принципі.

Характерну рису сучасної релігійної ситуації в Україні складають процеси, по-перше, знецінення традиційних релігійно-світоглядних і морально-етичних норм, обстоюваних традиційними релігіями і конфесіями; по-друге, відверта антиукраїнська позиція, з одного боку, одних релігійних спільнот, а з іншого – апатична чи нейтральна позиція до всього українського інших: по-третє, активне зростання в межах неопротестантизму і неохристиянства релігійних спільнот так званого культового типу і «вільних церков», які по суті є такими собі «клубними» утвореннями, що не мають ні чітко визначеного віровчення, ні центрального керівництва, а часто навіть керівника громади. Однак саме останні є доволі стійкими утвореннями, на відміну від інших релігійних організацій. Більше того, увага держави до таких «клубних» організацій, до тих віровчень, які обстоюються ними, мусить бути постійною, оскільки через них за короткий час проходить надто багато людей і особливо молоді. Підкреслимо, що «клубний дух» в більшості таких громад є далеким від патріотичного: під релігійними ідеалами часом приховується негативізм до української етнокультурної сфери, обстоювання проросійських почуттів або відвертий космополітизм. Зазначимо тут принагідно, що в релігійній літературі таких конфесій важко одначе віднайти такі поняття, як “космополітизм” чи “космополіт” (останні все ж вважаються явищами політичного порядку), але універсалістський, космополітичний характер цих релігійних утворень очевидний.

Зважаючи на це, суспільство мусить бути уважним передусім до появи різного роду нових релігійних рухів, виходячи вже з того, що деякі з них, які сьогодні пропонують своїм вірним дотримуватися щодо держави і суспільства принципу «нейтральності», завтра можуть перерости у досить численні рухи, як це ми сьогодні маємо з харизматичним рухом неохристиянського толку. Якщо їм, зважаючи на цю пасивну щодо українського позицію (розумій – антиукраїнську!), не вказати на це сьогодні (і навіть в разі необхідності не обмежити їхню діяльність юридично), то завтра їх численні прихильники запросто можуть істотно впливати (і не виключено, що й навіть на політичному рівні) на суспільні

процеси в Україні. В результаті космополітизм, етнічний універсалізм чи необільшовизм, з одного боку, і, відповідно, тероризм й екстремізм – з іншого, можуть стати легальними.

Досвід багатьох цивілізованих держав світу доводить, що саме поліконфесійність і співіснування в суспільстві поруч із основною, корінною, титульною національною культурою інших культур, як то не парадоксально здавалося б комусь на перший погляд, є доброю ознакою здорової нації. Однак поліконфесійний комплекс плідно функціонує лише в суспільстві, яке міцно тримає за смислові дороговкази високі гуманістичні почуття справедливості, свободи й ідеали демократії. У такому суспільстві, перш за все, поважається громадянами їхня національна культура (передусім мова, традиції, звичаї і традиційна релігійність), а національно-патріотичні почуття його громадян значно перевищують і протидіють будь-яким аморфним абстрактно-національним чи позанаціональним ідеям. Національна культура такого суспільства надійно охороняється національною ідеєю і свідомими щодо неї його представниками, однак при цьому все ж маючи можливість “спілкуватися” без втрат для себе з іншими співіснуючими культурами (у тому числі й етнорелігійними). “З усіх колективних ідентичностей, що їх тепер поділяють люди, національна ідентичність, мабуть найважливіша й найповніша, - зазначає Е.Сміт. - Адже не тільки націоналізм як ідеологічний рух проникає в усі закутки світу, - передусім сам світ поділений на “національні держави”, тобто на держави, що претендують бути націями”.³⁵

Україна – держава поліетнічна. Споконвіків разом з українцями пліч-о-пліч проживають представники й інших етносів. Це – росіяни, білоруси, молдовани, євреї, болгары, греки, кримські татари, поляки, румуни, угорці, німці, словаки, чехи та інші. Українська Конституція не тільки гарантує, а й практично надає всі необхідні умови для вільного комплексного розвитку кожного з цих етносів. І все ж, з огляду на сучасний український контекст, це жодним чином не повинно відбуватися поза пріоритетними інтересами української нації як титульної або за рахунок них, як це простежується в Україні ось вже п’ятнадцять років.

Вільний культурний розвиток етнічних меншин, їх традиційних релігій чи конфесій жодним чином не повинен випадати чи дисонувати з процесами подальшого формування української нації і українського державотворення. А це якраз є сьогодні надто відчутним, коли етнічні меншини в Україні є фактично нейтральними щодо Української держави. Не поодинокими є випадки втручання в українські державні справи представників дипломатичних представництв тих країн, які є для тієї чи іншої нацменшини етнокультурним материком, батьківщиною. Останні розуміють «свої» діаспори, як вотчину, а представників цих нацменшин своїми підданими, використовуючи кафедру традиційних для них конфесій як політичний рупор. Тут передусім зауважимо на втручанні в такий спосіб в українські державні справи російської, румунської та ізраїльської амбасад.

Що загалом стосується релігійної площини культурного розвитку нацменшин в Україні, то практично кожна з них представлена своєю «рідною» конфесією чи релігією. От тільки недосконалість українського законодавства у сфері політики щодо нацменшин дає змогу лідерам культурних товариств і релігійних організацій проводити політику доволі відособлену щодо України, а часом й антиукраїнську, яка ґрунтується на відвертому сепаратизмі і ксенофобії.

Назагал, в громадах нацменшин, у тому числі й їх релігійних громадах, поруч з рідною для них мовою, вживається не українська як державна і мова титульної нації, а російська – мова, яка вважається в Україні мовою однієї з національних меншин, а в недалекому минулому мова духовної колонізації України і витіснення української духовності. Хоч треба наголосити на тому, що російської нацменшини чи російської

³⁵ Сміт Е.Д. Національна ідентичність.- К., 1994.- С. 149.

діаспори в тій кількості, яку їй приписують, як такої в Україні фактично немає. Вона існує, але є не такою чисельною.

Зауважимо тут принагідно, що мовний фактор сам по собі ще не виступає ознакою етнічності. З таким успіхом ми можемо долучити до цього й білорусів, і ще представників, скажімо, малих народів Росії та й ряду колишніх радянських республік, які мешкають сьогодні в Україні, бо ж вони є російськомовними. Тут ми маємо справу тільки з певною, космополітично зорієнтованою частиною населення України, мовою спілкування якої є російська і не більше. Є тільки російськомовна частина громадян України, яка ідентифікує себе не з російською культурою (чи не так з російською культурою), а саме з сучасним російськомовним постбільшовицьким універсалізмом, космополітизмом чи, так званим, інтернаціоналізмом, який нині на пострадянському просторі уособлюють і активно популяризують Росія і Білорусь.

Власне, на сьогоднішній день ми маємо те, що під прапорами розвою нацменшин і відродження їхньої традиційної релігійності в Україні продовжується, започаткована російським царизмом і більшовиками, справа тотальної русифікації суспільства, а відтак – відбувається нищення українського народу зсередини, руйнація ідеї української державності.

Отже, ті релігійні рухи, які обстоюють сьогодні, з одного боку, пасивні щодо українського, а з іншого – християнсько-космополітичні чи християнсько-універсалістські погляди і мовою богослужбового вжитку яких є російська, жодними чином не ідентифікують себе з російською культурою як такою. Вони, як ми вже зауважили вище, просто за мовною ознакою належать до так званого російськомовного населення, як певної спільноти, яка себе переважно не ідентифікує етнічно, але яка водночас стоїть на позиціях небільшовицької культури як глобалізованої пострадянської культури з російською мовною домінантою і не більше, бо ж не здійснює ставку на жодну з етнічних культур і передусім на російську. А “глобальна культура не пишається історією чи історіями: фольклорні мотиви вона використовує й розробляє для зовнішнього оздоблення зорієнтованої на сьогодні й майбутнє “науково-технічної культури”³⁶. Вона є тільки підрубкою, спробою підміни етнічних культур, зумовленою прагненням технічно й інформаційно розвинутих суспільств підпорядкувати менш цивілізовані, але культурні держави й етноси.

Що можна і треба зробити, щоб вийти з такого складного становища, яке є причиною буксування процесів відродження української етнічної культури, формування української політичної нації і українського державотворення?

- 1) Передусім визнати на загальнодержавному рівні, що Україна як держава ще перебуває у процесі свого становлення – і становлення її як громадянського суспільства, і як держави.
- 2) Згідно з Конституцією України, Україна є демократичною державою, яка сприяє консолідації і розвитку української нації, а також розвитку етнічної, культурної мовної та релігійної самобутності всіх корінних і національних меншин України. Україна є державою, в якій кожен має право на свободу думки, слова і світогляду. І все ж, зважаючи на процес подальшого становлення України як держави і передусім на той факт, що процес становлення демократичного суспільства перебуває ще у фазі свого формування, застосування принципів демократії у всій своїй повноті до суспільства непідготовленого до демократичних норм, тобто ще не гідного ідеалів демократії, яким сьогодні ще є українське суспільство, розцінюється ним, як певна вседозволеність. У подібному розкладі виконання справедливих конституційних положень щодо культурного розвитку титульної нації, корінних народів і нацменшин, реалізація права громадянина на свободу світогляду і

³⁶ Там само.- С. 164.

віросповідання в такому непідготовленому суспільстві, як показує досвід, тільки руйнує титульну націю, нищить її культурну матрицю, а зрештою – завдає шкоди самій ідеї суверенності.

- 3) На сьогодишньому етапі розвитку українського суспільства доцільно переглянути, а подекуди навіть обмежити діяльність тих політичних, культурних і релігійних організацій, які своєю ворожістю чи нейтральністю завдають шкоди існуванню титульної нації і Української держави. Традиційні релігії нацменшин (а поруч і нетрадиційні, і новітні релігії, неохристиянські рухи, які стоять на позиціях космополітизму) не повинні культивувати серед своїх вірних антиукраїнські або ж пасивноукраїнські (індиферентні чи байдужі щодо українського) почуття. Безперечно, кожен з малих народів в Україні повинен всебічно боронити і розвивати свою культуру. Однак це повинно відбуватися в конституційному полі української державності, в контексті української національної ідеї і вже на тій підставі, що представники цих малих народів є громадянами України. Досвід ряду європейських країн може виступати в цьому для України добрим прикладом.
- 4) Відродження і розвій в українському суспільстві споконвічно притаманних для українців світоглядних духовних цінностей, ідеалів Добра і Справедливості, моральних норм мусить, а це головне, відбуватися, так би мовити, «не взагалі», не зовнішньо, не лише за формою, як то часто є, а мати під собою конкретну і надійну основу. Вона мусить проголошуватися неодмінно на фоні і в контексті української національної ідеї і лише тоді зможе принести добрий плід і користь у справі відродження людини й суспільства, виступити надійним фундаментом і гарантом розбудови української державності. А основа така є і це – сфера традиційного українського християнства, яка представлена сьогодні справді українськими традиційними «від роду», «по духу» християнськими конфесіями. Маємо на увазі тут насамперед Українську Православну Церкву Київського Патріархату, Українську, Українську Автокефальну Православну Церкву і Українську Греко-Католицьку Церкву, але, поруч з ними, й низку протестантських конфесій, які, існуючи на українських теренах вже більш ніж століття і відтак увібрали в себе характерні для української ментальності ознаки, стали традиційними, а це: українські лютерани, баптисти, євангельські християни, адвентисти і християни віри євангельської (п'ятидесятники).

Здорове, національно свідоме суспільство ніяк не може (та й не повинне!) йти, як на налігачі, за чужими культурами і релігіями. Воно, тримаючи за парадигму свою етнонаціональну ідею, неодмінно переломить будь-яку з них через призму свого етнічного, історичного і державотворчого досвіду, підпорядкувавши їх (чужі культури і релігії) собі на благо. “Така ієрархія суспільних цінностей забезпечує в цивілізованих суспільствах стабільне існування усіх релігій, націй, окремої особи. За умови досягнення такого рівня цивілізованості українці зберігають свій етнос і розвивають себе як націю, зберігаючи усе багатство релігійного ставлення до світу”.³⁷ І все ж, сьогодні здебільшого ми маємо справу не стільки з агресією чужих етнічних культур, не стільки з етнічною колонізацією, а з штучною псевдокультурою – з необільшовицькою псевдокультурою, з одного боку, і з глобалізованою культурою західного світу, що набагато серйозніше, бо ж наслідки її впровадження ще є не до кінця з'ясованими.

Проголошення в українському суспільстві універсалістських чи космополітичних ідей, завуальованих під маскою релігійних може призвести до занепаду України. Це спричинить загальне, тотальне духовне зубожіння народу, його культурну і моральну деградацію. Отже, нетипові, непритаманні, нетрадиційні для українців універсалістські

³⁷ Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація.- Дрогобич, 1994.- С. 286.

нововведення, сіючи на українському ментальному, культурному і релігійному ґрунтах зневагу до національного, презирство до української мови і культури викликають сьогодні дуже сильні турбування, породжують складну для вирішення проблему. То ж сьогодні не може бути жодного сумніву, що розв'язання цієї складної проблеми в Україні набирає відтак чинника доленосного й історичного. І по тому, як буде розв'язане це питання в Україні, залежить її майбутня доля, її становлення як держави.

С. Свистунов*

БІЗНЕС-КОМУНІКАЦІЇ В НОВІТНІХ РЕЛІГІЙНИХ ТЕЧІЯХ: ПРОБЛЕМА ГРОМАДСЬКОГО ТА ЗАКОНОДАВЧОГО КОНТРОЛЮ

Зазвичай церкви дотримуються високих моральних вимог до своєї діяльності і не використовують незаконних та аморальних методів впливу на людей. Але у вітчизняному законодавстві існують певні сфери невизначеності або перехідні, суміжні зони, які дозволяють окремим несумлінним організаціям, що діють у релігійному полі України, завдавати шкоду людям і суспільству.

Більшість з таких проблемних організацій належить до нових нетрадиційних рухів. Це – зона підвищеного ризику в релігійному полі України. Вони так само, як і комерційні організації ведуть себе на певному ринку збуту своїх товарів або послуг занадто активно і навіть агресивно. Не адаптовані до українського суспільства неорелігії, що спираються на організаційну, фінансову і моральну підтримку своїх закордонних центрів, діють подекуди на свій розсуд і кидають виклик існуючому стану речей. Перш за все тому, що суспільство не встановило дійового контролю за їх рішучою і нестабільною діяльністю. Існуючі громадські організації не пристосувались до їх стилю і методів. На все потрібен час і взаємопорозуміння.

В Україні до неорелігій відносять, за даними Державного департаменту у справах релігій, більше 1,8 тис. громад, що становить десь 5,5% в загальній релігійній мережі. Як зазначають фахівці, при існуючих темпах приросту кількість новітніх релігійних організацій в найближчій перспективі прогнозується в межах 10 % від загальної релігійної мережі. Щодо релігійних організацій “деструктивного характеру і спрямування”, то після відомих подій з Білим Братством Державний комітет України у справах релігій став відноситися більш прискіпливо до їх реєстрації.

Яку політику буде проводити новий Державний комітет України у справах національностей і релігій покаже час. Але нагальною потребою було й залишається “пріоритетними завданнями”: по-перше, “створення інформаційного банку даних про діяльність деструктивних культів за кордоном”, адже більшість НТР народжується саме там і бажано знати їх “історію” ще до реєстрації у нас; по-друге, “всебічне вивчення неорелігій, які поширюються в Україні”.

Вивченню деяких аспектів зазначеної вище проблеми і присвячено наше дослідження.

Комунікаційні збурення в громадській і соціальній сферах, конфліктні ситуації, як це не парадоксально, бажанні для існування і утвердження нових релігійних течій. Такі скандальні дії і відповідні інформаційні потоки стають безкоштовною рекламою їх діяльності у ЗМІ. Дуже часто – це чітко продумані і організовані піар-акції.

Внутрішнє релігійне життя, як це склалося в українській практиці, вважається недоторканим для держави, для секулярної влади, хоча буква і дух закону

---

* Старший науковий співробітник Інститут філософії імені Г.С.Сковроди НАН України.

передбачають можливість такого втручання. Але ж відомо з теорії і практики управління, що у сучасному відкритому суспільстві зовнішні комунікації, а відтак і прояви діяльності, постають як продовження внутрішніх. Справедливо і зворотне: внутрішні комунікації взаємопов'язані певним чином із зовнішнім впливом, зовнішніми комунікаціями. Вплив і певний тиск зовнішнього оточення релігійних організацій постійно зростає. Міняються лише його форми і прояви відповідно до домінуючої соціальної системи суспільства, в давні часи – відносно закритого суспільства, а зараз – суспільства певної країни і глобального суспільства.

Однак цей зв'язок не зовсім однозначно детерміновано. Більше того, якщо суспільство, навіть не дуже прозоре українське, досить успішно контролює діяльність бізнес-структур, інших неприбуткових організацій, то контроль за діяльністю релігійних організацій зазвичай неефективний. Відомий класичний приклад антисуспільної і терористичної діяльності “Аум-Синрікьо” в Японії. В цій країні відтоді існує напрочуд успішний контроль за діяльністю будь-яких організацій. Проте виявилось, що лише релігійні за формою організації можуть цілком таємно організувати і реалізувати масштабний терористичний акт або ж дійові акції непокори. Ще складнішою стає ситуація, коли релігійні за формою організації використовуються як прикриття для досягнення комерційних або політичних інтересів.

Кожна нова релігія відбувається як конкурентоздатна у своїй сфері діяльності організація. Проте певна частина з них ставить на перший план не задоволення релігійних потреб віруючих, а використання віруючих як джерела доходу. Тут віддається пріоритет не духовному зростанню чи і етичному становленню людини, а сучасним бізнес-технологіям. Деякі новітні релігійні течії відбуваються як бізнес-проекти (у повному розумінні цього слова).

Ініціативна група на чолі з активним лідером, що створює нову релігійну організацію, вибирає певний “релігійний продукт”, детально визначається з цільовою аудиторією, як це роблять зазвичай дослідники ринку збуту певного товару або послуги. Далі скрупульозно вивчаються людські потреби і роздмухують цікавість та інтерес до певного “інноваційного товару” за допомогою замовних соціологічних досліджень і маркетингових комунікацій, визначаються з технологією і послідовністю кроків на період становлення нової релігійної течії, підбираються й готуючи кадри організаторів-менеджерів і пропагандистів-піарщиків, прораховуються можливі ризики і визначаються заходи для їх мінімізації, підбивається баланс витрат і доходів тощо. Разом з тим заохочуються зовнішні інвестори, спонсори і меценати, які потім отримують певний прибуток або розширяють свій електорат.

Клієнтами, споживачами своєрідного релігійного продукту стають люди, які мають певні незреалізовані свої потреби. Це – об'єктивно. Так діють більшість євангелістів, харизматів тощо. Проте не може бути виправдана ситуація, коли створюють організації для відвертого здирництва за допомогою задоволення фантомних потреб, як то воскресіння людей. Тут, як правило, людина хапається за останню можливість.

Такі скорботні й інтимні проблеми, що виникли внаслідок певної сімейної трагедії і принесли нестерпний біль, цинічно використовує Г. Грабовий – керівник так званого “Фонду Григорія Грабового”. Цей неорелігійний за змістом і деструктивний за формою культ відбувся протягом десяти років як високоприбутковий бізнес-проект. Ініціативна група на чолі з Грабовим, що створювала нову релігійну організацію, вибрала безпрограшний “релігійний продукт” - людське горе. Його побудований за законами агресивного бізнесу “Фонд Григорія Грабового” використовує зазвичай розповсюджений на нецивілізованому ринку агресивний маркетинговий підхід, коли потенційному покупцю нав'язують непотрібний або шкідливий товар чи послугу. Замість заспокоєння і співчуття людині, яка опинилася у біді, чим зазвичай займаються

релігійні організації, Г. Грабовий і його послідовники напроти роздмухують лихо, а потім шахрайські примушують людину платити великі гроші за неіснуючу “послугу”.

"Фонд Григорія Грабового" використовував, як визначилися правоохоронні органи, шахрайські методи для досягнення своєї мети. Грабовий став публічно звертатися через засоби масової інформації до людей, що втратили близьких, з обіцянками воскресити вмерлих івилікувати невиліковні хвороби. Згодом Грабовий створив добре продуману схему здирства, збираючи по 2 тис. крб. з особи за участь у семінарі, а за індивідуальні заняття – 39 тис. 100 російських крб. На лекції Грабового приходили від 200 до 300 осіб¹.

6 квітня 2006 р. було затримано голову деструктивного культу Григорія Грабового, який звинувачується у шахрайстві в особливо великих розмірах. Карна справа була порушена прокуратурою за фактом шахрайських дій працівників "Фонду Григорія Грабового". 15 червня 2006 р. Г.Грабовому також пред'явлено звинувачення за фактами крадіжки грошових коштів громадян під виглядом "воскресіння" загиблих родичів потерпілих або зцілення їх від тяжких захворювань. Всього Грабовий звинувачується за 11 епізодами².

Відомо, що серед потерпілих є і українці. Зокрема Г.Грабовий пообіцяв 67-річній мешканці Черкас воскресити її сина, який помер у 2001 р. і узяв 23 листопада 2005 р. за свої “послуги” 118 тис. рублів (\$4,45 тис)³.

В середньому за уявне воскресіння померлого група Грабового отримувала від його родичів більше тисячі доларів. Перед цим родичам потрібно було ще пройти тренінги, що також дорого коштують. Якщо ж той, хто звернувся за допомогою, ще й палить, то до всього додається ще й платний спеціальний курс. Для доказу чуда, що відбулося, Г. Грабовий пред'являє лише папери - нотаріально завіренні свідоцтва родичів, які нібито воскресли за його допомогою. Хоча насправді відомо, що жоден "воскреслий" не повернувся у сім'ю. Свідоцтва родичів фіксують не факт воскресіння з мертвих, а сприйняття й очікування людей, їх відчайдушні бажання.

Разом з тим Григорій Грабовий свою сферу діяльності розповсюдив і на Україну. В Києві регулярно проводять семінари-тренінги за його методикою. Сплеск активності було проявлено відразу після арешту Г. Грабового в Росії. Вже через два тижні, а саме 30 червня 2006 року масово в поштових скриньках було розкидано листівки без вказаної вихідної адреси під назвою “Учение Григория Грабового «О спасении и гармоничном развитии»”.

В листівці рекламуються існуючі і вигадані наукові звання Г. Грабового і науково подібно запевняється, що він “створив прості й ефективні методи, користуючись якими та передаючи знання про технології макроспасіння, кожна людина може самостійно із своєї свідомості керувати будь-якими подіями й відновлювати своє здоров'я”. Також рекламуються стоси праць Григорія Грабового, де “представлені документальні свідоцтва стовідсотковості підтверджень передбачень, отриманих Григорієм Грабовим за допомогою свого яснобачення”.

Найчастіше новоявлений месія для підтвердження своїх надприродних здібностей посилається на “воскресіння” Бориса Пилипчика, колишнього мільйонера з села Нова Синявка Хмельницької області. Під час важкої хвороби йому здалося, що він вмер, а потім повернувся з того світу. Проте Пилипчик категорично заперечує, що його врятував саме Г.Грабовий. Він звинувачує його у обмані. Лікарі ж місцевої поліклініки

¹ Орехова С. Фабрика "воскрешения" // Вечерний Петербург (Санкт-Петербург). - 20.12.2005. - (<http://www.religare.ru/article24146.htm>). - Перевірено 24.12.05.

² Обзор религиозной ситуации в России в 2006 году Агентство национальных новостей представляет обзор основных событий в религиозной жизни России за 2006 год. // сайт "РЕЛИГИЯ и СМИ". -27 декабря 2006. - (www.religare.ru). - Перевірено 26.01.07.

³ В деле Грабового – украинский след // 15 минут. – 06 вересня 2006.

кажуть, що Борис Пилипчик дійсно три роки тому лікувався і тоді в якийсь момент на кілька хвилин знепритомнів. Але він не вмирав і загрози його життю не було. Г.Грабовий активно використовує “воскресіння” Б. Пилипчика у своїй рекламній і пропагандистській кампанії⁴.

Критик Г.Грабового Олексій Соседов слушно наголошує, що “Г.Грабовий грає на найчутливіших людських почуттях, на бажаннях повернути назавжди втрачене: молодість старої людини, померлу кохану людину або дитину, яка загинула (як у матерів Беслану). Він запевняє, що може вернути тих, кого вернути уже не можна. Відтак виникає віра в чудо, яка витісняє відчай, дає певне полегшення”⁵.

Люди, які включені в орбіту діяльності Григорія Грабового свідчать, що його прибічники йшли на самий витончений обман, щоб запевнити людей, які повірили їм, у те, що ті не дарма віддали свої збереження. Так, жінці, що втратила любиму доньку, об’явили, що її Люба воскресла, але зараз вона виглядає не зовсім так, як раніше. “Її показали фото моделі с рекламного щита і сказали, що це – її воскресла донька, – говорить Сергій Ковальов з Ростовської області. – Бідна жінка стала постійно ходити до цього плакату, розмовляти із зображенням”. Іншій клієнтці Г.Грабового було сказано, що могильний хробак і є її воскреслий син, що сеанс воскресіння пройшов успішно, дитина стала хробаком, вступивши у такий спосіб в одну з початкових стадій переродження”⁶.

Ключову справу з викриття шахрая від релігії зробив відомий дослідник релігійних містифікацій журналіст Володимир Ворсобін. Своє розслідування він почав з особистої зустрічі з Грабовим. Приніс йому фоторобот неіснуючої людини і попросив його воскресити. Бажання журналіста було виконано практично відразу - всього за одну тисячу євро. Ця зафіксована подія стала приводом для арешту шахрая. Під час допиту і очної ставки з В. Ворсобіним Грабовий, який виглядав до цього впевнено, дуже змінився в обличчі. “Це був страх і розгубленість, - розповідає В. Ворсобін. Саме смішне, що Григорій Петрович говорить, що все бачить. Мене це завжди смішило. Він каже: "Я все бачу, все знаю наперед". Він - бог, він знає наперед, що буде і що відбувається зараз, але в його очах читалося, що цього він не передбачив. Те, що відбулося, для нього - великий, великий сюрприз”⁷.

До своєрідного захисту вдалися винахідливі послідовники Г. Грабового. Вони направили Патріарху Московському і всієї Русі Олексію II листа з вимогою канонізувати сектанта. Лист підписано 60 учасниками конференції "Теорія і практика воскресіння. Погляд науки і релігії на вчення Григорія Грабового", що проходила у Новосибірську. У листі йдеться: “Просимо Вас провести канонізацію Грабового Григорія Петровича, 14 листопада 1963 року народження, як святого при житті. Ми віримо в те, що Григорій Грабовий – друге пришествя Господа Бога Ісуса Христа і всі його результати діяльності, прозріння, пророцтва, проповіді й праці про загальне воскресіння й вічності життя є християнськими чудесами і знаменнями, які приводять людину до віри християнської”. “До цього явища можна відноситися як до курйозу”, – прокоментував дії прихильників Грабового настоятель собору святого князя Олександра Невського в Новосибірську протоієрей Олександр Новопашин”⁸. Але з

⁴ За матеріалами телевізійних новин на каналі “Інтер” 1 жовтня 2006 р.

⁵ Соседов Алексей. Доктор Грабовой: человек, который воскрешает надежду там, где отчаяние вступает в битву со здравым смыслом.// - Интерфакс-Религия. - 28 сентября 2005 года. – (<http://www.interfax-religion.ru/new/?act=analysis&div=41>). - Перевірено 27.04.06.

⁶ Грабовой выдает червей за воскресенных людей. - 22 марта, 2006. – (<http://www.religare.ru/article27545.htm>). - Перевірено 24.03.06.

⁷ Грабовой арестован. - 7.04.2006 18:51 | © Вести.Ru. – (<http://www.rambler.ru/db/news/msg.html?mid=7642629>). - Перевірено 07.04.06.

⁸ "Канонизация" Грабового, которую хотят его последователи, – печальный курьез. - 04 октября 2006 года// Портал "РЕЛИГИЯ и СМИ" (www.religare.ru). - Перевірено 20.10.06.

точки зору "Фонду Григорія Грабового" це дуже виважений та дієвий крок. Перш за все це ще один вдалий рекламний хід псевдорелігійного бізнес-угруповання.

Проте інтереси Грабового не обмежуються Росією. Це і "воскреслий" міліціонер з Вінниччини, і семінари, що їх регулярно проводять його послідовники у престижних готелях Києва. Але ж не всі люди, які є послідовниками Г.Грабового, доведені до відчаю. Серед двох тисяч киян, які відвідують семінари, що їх проводить Сергій Євстаф'єв та інші помічники нового "месії", багато й поміркованих людей. Певно що їх більше цікавлять бізнес-технології маніпулювання людською свідомістю.

У віровченні Г.Грабового активно проявляється віра у реінкарнацію. Відомо, що поле релігійних пошуків у нас добре проросло "орієнталістичними рослинами". Починаючи від О.Блаватської і послідовників релігійної теорії Реріха аж до кришнаїтів, неоязичників і Білого Братства. І в цьому плані релігійне угруповання Г.Грабового розвивається за логікою і за прототипом Білого Братства. Разом з тим тут також присутні практики діанетики і технології сучасного менеджменту.

Засновнику сайєнтології Лафайетту Рональду Хаббарду, як відомо, приписують фразу: "Якщо хочеш розбагатіти – створи релігію". Таким шляхом пішов декілька років тому український іммігрант і Олег Моленко, який у Канаді створив нову релігійну спільноту - церкву Іоанна Богослова. Він звернувся перш за все до заможних людей. Якщо говорити мовою маркетингу, його цільовою групою став середній клас. Серед російськомовної діаспори в Канаді, а незабаром і в США Церква Іоанна Богослова була прийнята "на ура". Типовий портрет представника церкви Іоанна Богослова, за свідченням дослідників, - це респектабельного вигляду мужчина середніх років у дорогому костюмі. Він займає чималу посаду в транснаціональній корпорації. Зазвичай паства, як і в інших протестантських і неопротестантських громадах, слідує біблійним установам, жертвує десятку частину своїх прибутків, а ті, хто бажає – і весь прибуток. А ось відмінне, що може характеризувати їх як секту: шлюб слід брати лише з adeptами своєї ж віри. Головне ж: ні у якому разі не можна відвідувати храми і монастирі православної церкви. Її Моленко вважає "ворогом Бога, віри, церкви і всього святого".

Згодом "боже слово" у виконанні Моленко почули в Європі: була започаткована громада у Німеччині. Приведемо деякі з відповідей отця Олега своїй пастві: "Один істинний християнин (під ними розуміються виключно члени церкви Іоанна Богослова. – Авт.) дорожче перед Богом, ніж цілі народи магометан або язичників". І навіть: "Біла раса панує над семітами і хамітами, і іншими...". У сусідній з нами Росії б'ють на сполох, тому що півроку тому Олег Моленко почав освоєння російських просторів. Один з його найбільш вірних помічників Лоренцо Слюсарев прибув у Москву. В Росії і так багато своїх нетрадиційних культів (у США – біля 3 тисяч, в Італії їх не більше 400). А тут ще одна – добре організована, з чіткими цілями, чималими грошима. А тому надзвичайно небезпечна⁹.

Як церква Іоанна Богослова, яка очолюється активним українцем Олегом Моленко, проявить себе в Україні, покаже час. Але практика свідчить, що отримавши базу в Росії, більшість НРР легко перекидаються і на теренах нашої країни.

Сьогодні усе ширше розвивається так званий світ онлайн у віртуальному інтернет-просторі, і, відповідно, "релігія онлайн". "Більша частина людей у сьогоdnішньому світі бере участь у реальних богослужіннях рідше, ніж в онлайн-чатках і відеоконференціях. До мережі звертаються зазвичай частіше, ніж до Біблії або будддйських сур. При цьому притаманна Інтернету анонімність у багатьох випадках робить віртуальне спілкування людини з будь-ким більш "інтимним" і бажаним для нього, ніж звичайна сповідь чи публічна молитва. Відтак "нове століття породжує нові релігійні прояви і нові форми існування церкви. І принципово невірним було б

⁹ Аргументы и факты.– 2007.– 10 січня.

увявлення про громадян всесвітньої інфокомунікаційної території як про людей абсолютно невіруючих і атеїстичних ледь не до войовничості. Жителям глобальної мережі в масі своїй притаманне вірити, але їх віра і їх духовність формуються насамперед самою мережею"¹⁰. Проте їх вірування не мають звичайної для традиційних релігій визначеності і монолітності. Перед ведуть синкретичні вірування, політеїзм.

Разом із тим у самій мережі церкви знаходять нові можливості комунікацій з людьми і досить незвичайні форми і методи впливу на людей. Так, англійський теолог Девід Гордон у своїй праці "Релігія й Інтернет" зазначає, що відкритий доступ до релігійної інформації сприяє розвитку релігій, в основі яких лежить не догма, а особистісне ставлення до божественного начала. Пошук інформації в Інтернеті вони прирівнюють до пошуку істини. У цьому зв'язку більшість представників релігійного фундаменталізму виражають занепокоєння, яке переростає у протест проти необмеженої свободи вибору із множини існуючих в мережі віровчень, що їх пропонує Інтернет кожному індивідууму. На їх думку, така свобода неодмінно приведе до деградації і повного зникнення у суспільстві релігійних почуттів¹¹.

Спекуляції на релігійності і релігійній тематиці приносять великі прибутки. Провідну роль тут відіграють засоби масової інформації. Митці, наприклад, намагаються запропонувати якісь скандальні сенсації, які залюбки розповсюдили б у пресі і на телебаченні для масової публіки. Тоді кореспондент у захваті повідомляє, що "До Москви приїхав британець Демієн Хірт – найбільш скандальний і комерційно успішний сучасний художник у світі. На виставці "Нова релігія" давно любимий художником похмурий католицький кітч відсунуто прагматичним протестантським мінімалізмом. Від першого, правда, залишилося декілька вражаючих реліквій. Наприклад, анатомічно достовірне срібне серце, що уतिकане бритвеними лезами і голками від шприців. І срібний же череп, що належав 12-літній дитині, у якої нові зуби ще не остаточно витіснили молочні. Прототип для свого об'єкту художник купив на інтернет-аукціоні. Кривавим виглядає й розп'яття, складене із фотографій "виразок Христових" – слідів від тернового вінця, цвяхів, які пронизали ступні і руки розп'ятого. А в центрі поміщена фотографія операції на серці"¹².

Більшу частину експозиції складають друковані сучасними технічними засобами копії (прінти), на яких основні поняття і персонажі християнства, проілюстровані Демієном Хірстом за допомогою усіляких медикаментів. Відправним пунктом для асоціативного ряду слугувала подібність облатки для причастя з таблеткою аспірину.

"Простіше за все звинуватити "Нову релігію" Демієна Хірста у, м'яко кажучи, нешанобливому відношенні до християнства. Проте художник, - пише з апломбом журнал "Коммерсантъ" (сам факт звертання комерційного журналу до такої теми показовий), гадаємо, схоже відноситься до релігії куди серйозніше, ніж може показатися на перший погляд. "Нова релігія" – з'ясування того, чим насправді можуть виявитися євангельські символи для сучасної людини. Медикаменти і насправді найочевидніший, але такий символ віри, що має подвійний смисл, тим більше що більшість ліків, які фігурують у роботах – це знеболюючі, жарознижуючі й транквілізатори". Взагалі, - як наголошує кореспондент, - "Демієн Хірт у черговий раз задає вічні питання. Причому робить це з такою віртуозною парадоксальністю, що чергові відповіді, які напрошуються, типу "релігія – це опіум для народу", відпадають самі собою"¹³.

¹⁰ Базаров Р. Духовные сферы сетевого бытия // Журнал "СЮ". – 20.12.2005. – (<http://www.religare.ru/article24567.htm>). - Перевірено 30.09.06.

¹¹ Там само.

¹² Христианские ценности. "Новая религия" Дэмиена Хирста в галерее "Триумф" 04.12.2006. Источник: Коммерсантъ "РЕЛИГИЯ и СМИ" (www.religare.ru). Проверено 01.01.07.

¹³ Там саме.

На добре організовану і вдало проведену піар-акцію відгукуються, щоб не пасти задніх, й інші видання: “Експозицію найдорожчого художника сучасності Демієна Хірста скупили повністю ще до відкриття виставки у Москві. Виставка Хірста представлена під назвою "Нова релігія". Її експонати реперзентували собою 40 графічних робіт і декілька скульптурних об’єктів (череп, хрест, облатки від ліків), в яких так чи інакше обігруються релігійні мотиви”¹⁴.

“Хірста взагалі можна звинуватити в кощунстві,- пише Олександр Панов з “Культури”. Можна було б подумати, що він виступає з позиції церкви, захищає традиційну релігію. Але ні – його завдання полягає в тому, щоб показати, як сучасне мистецтво “штурмує сакральні простори”. “Іронія відходить із сучасного мистецтва, постмодерністські пастіші вийшли з моди, художник сьогодні намагається пробитися до першооснов буття”. Намагання Хірста поводитись серйозно і критично у просторах сакрального начебто бережно оберігає ці назавжди зруйновані першооснови. Тому "нова серйозність", що декларується, сама собою приводить до "нової релігійності", - запевняє автор-культуролог¹⁵.

Ще одна кореспондентка звернула увагу на те, що Хірст розбив останні надії людства на безсмертя – науку й релігію. Зробив він це надто просто, проводячи між ними паралель, дійсно правомірну, адже атеїсти і віруючі однаково бояться смерті. Облатка, яку дають на причасті, нагадала художнику парацетамол не тільки за формою, а й за суттю¹⁶.

Сучасна розбещена публіка звикла сприймати серйозні речі легко, за допомогою шоу. І якщо якась подія не має скандальності і не подається за допомогою ноуменів, то вона, зазвичай, не знайде свого адресата.

А завзята кореспондентка Жанна Васильєва пише явно з чужих слів про художника-провокатора: “44 прінта, дерев’яний хрест, який вкладено пігулками, капсулами й іншими пігулками, дитячий череп із срібла, металеве серце, яке обтикане голками й лезами бритв, плюс виточена з мармуру гігантська пігулка парацетамолу – так, говорять, на думку Хірста, виглядає вітвар сучасної віри. Легкість, з якою він зіштовхує тілесну неміч і хворі людини, її напівдитячу віру у всемогутність пігулок і високі філософські роздуми, захоплює”¹⁷. Самовпевнені кореспонденти, які вперше почули про Д. Хірста, з чужих слів, завзято і, навіть з якимись захопленням, змагаються у вихвалянні чергового ідола глобалізованої культури.

Можна сподіватися, що модна публіка, яка вважає себе культурною, не обмине цей скандальний захід. Глобалізований світ вимагає й отримує нову релігійність у параметрах нових комунікаційних технологій.

Дійсно, сучасна ділова людина вже не поспішає шукати Бога у релігійних організаціях. Його “доставляють” йому додому по Інтернету і з вранішніми газетами. В обідню перерву він познайомиться з “найважливішими” релігійними подіями поруч із новинами бізнесу у своєму професійному журналі. Відтак, сприйняття релігії буде відповідним.

¹⁴ Андрушин С.Херстовщина какая-то. // Труд. - 08 декабря 2006. - (www.religare.ru) - Перевірено 08.01.07.

¹⁵ Панов Александр. Новые анахореты. Современное искусство штурмует сакральные пространства// "РЕЛИГИЯ и СМИ". - 08 декабря 2006. - (www.religare.ru). - Источник: Культура. - Перевірено 08.01.07.

¹⁶ Мачулина Диана. Таблетка от бессмертия. "Новая религия" Дэмиена Хирста и ее антиподы// "РЕЛИГИЯ и СМИ". - 7 декабря 2006. - (www.religare.ru). - Перевірено 01.01.07.

¹⁷ Васильева Жанна. Минималист-провокатор// "РЕЛИГИЯ и СМИ". - 04 декабря 2006. - (www.religare.ru). - Источник: "Итоги". - Перевірено 01.01.07.

ЗАЯВА
Священного Синоду Української Православної Церкви Київського Патріархату
з приводу проекту нової редакції Закону України
„Про свободу совісті та релігійні організації”
від 20 грудня 2006 року

Уважно розглянувши на своєму засіданні проект нової редакції Закону України про свободу совісті та релігійні організації і враховуючи важливість конструктивного розв'язання даного питання, Священний Синод Української Православної Церкви Київського Патріархату заявляє про наступне.

Незважаючи на окремі недоліки чинна на сьогодні редакція Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» у цілому забезпечує можливість віруючим реалізувати своє конституційне право на свободу віросповідання. Проте при практичній реалізації своїх конституційних прав та захисті законних інтересів і наша Церква в цілому, і окремі громади та віруючі стикаються з численними труднощами. Вважаємо, що численні випадки порушення прав віруючих Київського Патріархату викликані не стільки недосконалістю законодавства, скільки його неправильним застосуванням або взагалі ігноруванням.

Наша Церква неодноразово наголошувала на тому, що основою нормалізації та гармонізації державно-церковних відносин має бути чітке дотримання визначеного Конституцією принципу рівності всіх конфесій перед законом. На практиці ж можна бачити, що одна конфесія, найбільше представлена у певній області, користується там значно ширшими правами, ніж всі інші. Вона незаконно впливає на представників влади, які питання виділення земельних ділянок, повернення храмів та іншого релігійного майна, розв'язання конфліктів вирішують не за законом і справедливістю, а відповідно до своїх конфесійних уподобань та прохань такої конфесії. Держава повинна покласти край цій порочній практиці, яка є однією з головних причин конфліктів на релігійному ґрунті. Враховуючи це, потребує свого вдосконалення не стільки базовий закон, скільки практика застосування його норм та норм Конституції.

Спільними зусиллями провідних Церков України, представників різних гілок влади та Центру економічних і політичних досліджень ім. Разумкова напрацьований проект концепції державно-церковних відносин, який повинен стати законодавчою основою цілісної державної політики у сфері релігії. Головне призначення цієї концепції – законодавчо закріпити партнерську модель взаємовідносин між Державою і Церквою, яка найбільше відповідає реаліям сьогодення та суспільним потребам. Всеукраїнська Рада Церков і релігійних організацій, яка представляє понад 95% релігійної мережі України, тричі – у квітні 2005 р., у червні та у листопаді 2006 р. у своїх документах наголосила на необхідності першочергового прийняття концепції державно-церковних відносин. Ця концепція стала б основою для подальшого вдосконалення всього законодавчого поля, яке регулює питання релігійного життя, а також для єдиної, прозорої й ефективної політики держави у релігійній сфері. На відміну від нової редакції Закону про свободу совісті, проект концепції у цілому погоджений зі всіма основними конфесіями України, а тому, після технічного доопрацювання, він може бути поданий на розгляд Верховної Ради.

На жаль, замість того, щоб піти ефективним шляхом пошуку консенсусу і порозуміння, в основу чергової спроби внесення змін до законодавства про свободу совісті та релігійні організації було покладене бажання окремих сил ввести до нього вигідні тільки їм позиції. У першу чергу це стосується УПЦ Московського Патріархату, яка протягом останніх років неодноразово вимагала внести до закону положення про статус юридичної особи для Церкви у цілому, про особливий статус так званого «канонічного православ'я» (тобто самої УПЦ МП) та інші неприйнятні норми.

Сутність пропозиції про статус юридичної особи (якого, до речі, Московський Патріархат у Російській Федерації не має) для Церкви у цілому найкраще ілюструє цитата

з офіційної довідки керуючого справами УПЦ МП архієпископа Митрофана: «Церкві у цілому так і не був наданий статус юридичної особи, через що Церква не може стати власником майна, яким користується чи яке повертається релігійним організаціям, що входять до її складу. Рішення на законодавчому рівні цього питання зняло б гостроту проблеми у випадку, коли яка-небудь громада виявляє бажання змінити конфесійну належність. Вона змогла б це зробити лише за умови збереження майна, храму у користуванні Церкви».

З наведеного видно, що метою пропозицій щодо запровадження статусу юридичної особи для Церкви у цілому є: назавжди закріпити за УПЦ МП все релігійне майно, передане у користування (у тому числі й національні святині та пам'ятки архітектури); закріпити за Московським Патріархатом, структурним підрозділом якого є УПЦ МП, все релігійне майно всіх громад в Україні, через що обмежити конституційне право віруючих на вибір свого конфесійного підпорядкування. Зрозуміло, що у разі прийняття таких змін можливість об'єднання Православної Церкви в Україні значно ускладниться.

Окрім іншого така позиція представників УПЦ МП є наочним свідченням їхнього свідомого небажання об'єднання українського православ'я та розуміння невідворотності створення в Україні єдиної Помісної Церкви. Адже статус юридичної особи для Церкви у цілому може бути використаний для закріплення релігійного майна не тільки за Московським, але й за Київським Патріархатом. Проте наша Церква свідомо не бажає «закріпачувати» парафії, розуміючи, що це призведе до закріплення на тривалий час розколу Української Церкви. Статус юридичної особи міг би бути корисним і для Київського Патріархату, але ми свідомо не бажаємо розмінювати можливість майбутнього об'єднання Церкви на тимчасові дріб'язкові вигоди. Священний Синод вважає, що питання запровадження статусу юридичної особи для Церкви у цілому має вирішуватися лише після об'єднання Православної Церкви в Україні.

На жаль, вже зараз, у випадку виходу зі складу УПЦ МП парафій та переходу їх до Київського Патріархату, представники Московського Патріархату поведуться так, ніби вони «закріпачили» ці парафії. Всіма можливими, часто незаконними, способами вони перешкоджають здійсненню конституційного права громадян на свободу совісті. Приклади такої діяльності можна побачити у Одеській, Рівненській, Тернопільській, Херсонській, Чернівецькій та інших областях України. Можна передбачити, що у разі прийняття нової редакції закону, кількість таких випадків зросте у десятки й сотні разів, а їхня географія пошириться на всю Україну.

Ще одним небезпечним наслідком задоволення прагнень УПЦ МП можуть стати численні судові позови до Київського Патріархату з вимогою відібрати у нашої Церкви ті храми, які у Московському Патріархаті вважають своїми. Враховуючи сучасний стан судової системи, рівень корупції при ухваленні рішень, некомпетентність судів у релігійних питаннях наслідки рішень за такими позовами можуть бути дуже гострими. У той же час представникам Московського Патріархату слід не забувати про те, що у відповідь наша Церква може вимагати у суді зняття з реєстрації УПЦ Московського Патріархату у зв'язку з неканонічністю рішень так званого «Харківського собору», прийнятих із порушенням цивільного Статуту УПЦ.

Окрім майнових конфліктів з УПЦ МП, у громад нашої Церкви є також конфлікти з УГКЦ та УАПЦ. Зараз вони, загалом, не знаходяться у гострій фазі протистояння, як це було на початку 90-х рр. XX ст., але розвиток цих застарілих конфліктів у разі істотної зміни законодавчої бази, є непередбачуваним.

Враховуючи все це, Священний Синод УПЦ Київського Патріархату вважає прийняття Верховною Радою нової редакції Закону України „Про свободу совісті і релігійні організації” передчасним. Зміни Закону приведуть до значного погіршення релігійної ситуації в Україні, різкого загострення міжконфесійного протистояння, збурення суспільства. Тому єдиним шляхом розв'язання проблеми вдосконалення законодавства про свободу совісті та релігійні організації є пошук компромісів і консенсусу між державою та

провідними релігійними організаціями. Інший шлях не розв'яже існуючі проблеми, а лише загострить їх.

З порушених у цій заяві проблем наша Церква готова до дискусії із зацікавленими сторонами на будь-якому рівні, з використанням будь-яких офіційних та неофіційних форм спілкування. Ми вважаємо корисним, якщо посередником у такому діалозі між провідними конфесіями України виступатиме Держава, зокрема Президент України Віктор Ющенко як гарант Конституції, прав і свобод громадян. Віримо, що спільними зусиллями, при наявності доброї волі усіх сторін, у процесі діалогу, шляхом порозуміння редакція законодавства про свободу совісті та релігійні організації буде здійснена з користю для суспільства, Держави і Церкви.

РЕЗОЛЮЦІЯ ПАРЄ 1464 (2005) ЖІНКИ Й РЕЛІГІЯ В ЄВРОПІ

1. У житті багатьох європейських жінок релігія продовжує відігравати важливу роль. Фактично незалежно від того, чи є вони віруючими, а чи ж ні, більшість з них у тій або іншій формі відчувають на собі вплив ставлення різних конфесій до жінки - як безпосередньо, так і через їхній традиційний вплив на суспільство та державу.
2. Це й вплив рідко буває сприятливим: права жінок часто обмежується або порушуються в ім'я дотримання релігійних догматів. Хоча більшість релігій проголошує рівність жінок і чоловіків перед Богом, все ж вони пропонують їм різне призначення на Землі. Підтримувані релігією гендерні стереотипи надали чоловікам почуття переваги, що призвело до дискримінації жінок чоловіками і навіть до насильства з їхнього боку.
3. З одного боку, відбуваються кричущі порушення гуманітарних прав жінок, зокрема такі, як злочини, що пов'язані з "захистом честі"; примус до вступу в шлюб і нанесення каліцтв жіночим геніталіям, які – хоча і рідко зустрічаються в Європі – все частіше відбуваються в деяких спільнотах.
4. З іншого боку, мають місце більш латентні й менш екзотичні прояви нетерпимості та дискримінації, набагато ширше розповсюджені в Європі, і які можуть не меншою мірою сприяти поневоленню жінок, зокрема такі, як відмова ставити під сумнів патріархальні засади, згідно з якими роль дружини, матері й домашньої господарки є ідеалом для жінки, а також відмова вживати позитивних заходів у підтримці жінок (наприклад, при виборах у парламент).
5. Усі жінки, які проживають у державах-членах Ради Європи, мають право на рівне й гідне ставлення до себе у всіх сферах життя. Свобода віросповідання не повинна розглядатися як привід для виправдання порушення прав жінок, чи то явного або прихованого, заснованого на законі чи ні, здійснюваного з формальної згоди або без такої з боку жертв – жінок.
6. Захист жінок від порушення їхніх прав в ім'я дотримання релігійних догматів, підтримка й повне дотримання принципів гендерної рівності є обов'язком держав-членів Ради Європи. Держави не повинні миритися з будь-яким релігійним або культурним релятивізмом стосовно дотримання прав жінок. Вони не повинні погоджуватися з виправданням нерівності й дискримінації жінок за такими ознаках, як фізична або біологічна диференціація, що ґрунтується на релігійних догматах або тих, що приписується їм. Боротьба з релігійними стереотипами щодо призначення чоловіків і жінок має вестися із раннього віку, у тому числі і в навчальних закладах.
7. Виходячи з вищевикладеного Парламентська Асамблея закликає держави-члени Ради Європи:
  - 7.1. повною мірою захищати всіх проживаючих на їх території жінок від порушень їхніх прав на основі релігійних догматів або таких, що приписуються їм:

7.1.1. проводити й зміцнювати конкретну й ефективну політику, спрямовану на боротьбу із всіма порушеннями права жінок на життя, фізичну недоторканність, свободу пересування й вільний вибір партнера, в тому числі з так званими "злочинами на захист честі", примусу до вступу у шлюб і нанесення каліцтв жіночим геніталіям, де б і ким вони не були здійснені, чим би вони не виправдувалися й незалежно від наявності формальної згоди жертв; це означає, що права людини обмежують свободу віросповідання;

7.1.2. відмовитися від визнання положень сімейного права інших держав і законів про статус особистості, що базуються на релігійних принципах і порушують права жінок, припинити їхнє застосування на власній території і, при необхідності переглянути, діючі двосторонні угоди;

7.2. повсюдно боротися з порушенням прав жінок, що виправдовуються релігійним або культурним релятивізмом, у тому числі в таких міжнародних організаціях, як ООН, МПС та ін.;

7.3. забезпечити відокремлення церкви від держави, необхідне для того, щоб не допускати застосування відносно жінки релігійно-мотивованих норм права й політики (наприклад, що стосуються сімейного права, розлучень та абортів);

7.4. прийняти всі заходи для того, щоб свобода віросповідання й повага до культури та традицій не служила приводом для виправдання порушення прав жінок, включаючи примус малолітніх дівчаток до дотримання релігійних звичаїв (у тому числі й в питаннях носіння одягу), обмеження свободи пересування та створення перешкод до використання засобів контрацепції з боку родини або суспільства;

7.5. у тих випадках, коли в школах дозволене релігійне навчання, забезпечити проведення навчального процесу відповідно до принципів гендерної рівності;

7.6. протистояти будь-яким антидемократичним і таким, що виражають неповагу до прав людини, особливо жінок, релігійним доктринам і не допускати, щоб такі доктрини впливали на прийняття політичних рішень;

7.7. активно пропагувати повагу до прав жінок, їхню рівність та гідність у всіх сферах життя при контактах із представниками різних конфесій й працювати в інтересах досягнення в суспільстві повної гендерної рівності.

РЕКОМЕНДАЦІЯ ПАРЄ 1720 (2005) ОСВІТА ТА РЕЛІГІЯ

1. Парламентська Асамблея знову наполегливо підтверджує, що сповідання будь-якої релігії, в тому числі вибір атеїстичного світогляду, є суцільно особистою справою кожної людини. Однак це не суперечить думці, що загальне добре знання релігій і, як наслідок, створення обстановки терпимості надзвичайно важливе для виховання громадян у демократичному дусі.
2. В Рекомендації 1396 (1999) "Релігія і демократія" Асамблея заявила, що "Багато із проблем, які стоять перед сучасним суспільством, а саме: засновані на нетерпимості рухи фундаменталістів і терористичні акти, расизм, ксенофобія, міжнаціональні конфлікти, мають релігійний аспект".
3. Родина відіграє першорядну роль у вихованні дітей, в тому числі й у виборі релігійного виховання. Однак у багатьох родинах поступово зникає знання релігії. Усе більше й більше молодих людей не мають необхідного ґрунту, щоб повною мірою оцінювати те суспільство, в якому вони будуть жити, й інших, які цьому суспільству протистоять.
4. Засоби масової інформації – друковані й аудіовізуальні – можуть зіграти надзвичайно позитивну інформаційну роль. Однак деякі з них, особливо орієнтовані на широку публіку, дуже часто демонструють неучтв, що заслуговує жалю, в сфері релігії, що

- підтверджується, наприклад, недозволенними паралелями, які найчастіше проводяться між ісламом і деякими фундаменталістськими та радикальними рухами.
5. Доцільно розділяти політику й релігію. Проте демократія та релігія не повинні бути несумісними поняттями. Їм потрібно стати надійними партнерами в зусиллях, що вживаються заради загального добра. Прагнучи знайти рішення існуючих у суспільстві проблем, державні органи влади можуть усунути багато чого із ситуацій, що можуть привести до релігійного екстремізму.
  6. Освіта відіграє ключову роль у боротьбі з неуктвом, стереотипами й неправильними уявленнями про різні релігії. Державі також слід вживати більш дієві заходи для забезпечення гарантій свободи совісті й релігійних богослужінь, заохочувати поширення знань про релігії, активізувати діалог з релігіями й між ними і надавати підтримку соціокультурної релігійної діяльності.
  7. Школа посідає центральне місце в освітньому процесі, формуванні критичного способу мислення майбутніх громадян і проведенні міжкультурного діалогу. В ній закладаються основи толерантної поведінки, що ґрунтуються на гідності кожної людини. Навчання дітей історії й філософії основних релігій у спокійній та об'єктивній манері, прояв поваги до цінностей, які втілені у Європейській конвенції з прав людини, допоможе ефективно боротися з фанатизмом. Надзвичайно важливим є осмислення історії політичних конфліктів, розв'язаних в ім'я релігії.
  8. Знання релігій є невід'ємною частиною знання історії людської цивілізації. І це зовсім інше, ніж сповідання певної релігії й дотримання релігійних обрядів. Навіть у державах, в яких явно домінує одна релігія, слід вивчати походження всіх релігій, а не віддавати перевагу єдиній релігії або підтримувати прозелітизм.
  9. В Європі паралельно співіснує кілька різних ситуацій. В цілому, системі освіти – і особливо державним школам у так званих секуляризованих країнах – не виділяється достатніх засобів для навчання основам релігій, або – у країнах, де існує державна релігія, а також у релігійних навчальних закладах – навчання сфокусоване тільки на одній релігії. У деяких країнах існує заборона на демонстрацію або носіння релігійних символів у навчальних закладах. Ці положення визнаються такими, що відповідають Європейській конвенції з прав людини.
  10. На жаль, усюди в Європі відчувається дефіцит викладачів, які володіють достатньою кваліфікацією для того, щоб проводити порівняльний огляд різних релігій. Щоб вирішити проблему, тому необхідно відкрити Європейський навчально-педагогічний інститут (принаймні для підготовки викладачів для шкільних учителів), який міг би використовувати досвід ряду інститутів і факультетів у різних державах-членах, які протягом тривалого часу займалися вивченням і викладанням порівняльного релігієзнавства.
  11. Рада Європи відводить освіті ключову роль у будівництві демократичного суспільства, але відзначає, що вивченню релігій у школах ще не приділяється належної уваги.
  12. Крім того, Асамблея відзначає, що три монотеїстичні біблійні релігії мають загальне походження (від Авраама) і поділяють багато цінностей з іншими релігіями, і що цінності, підтримувані Радою Європи, проросли з них.
  13. Відповідно до вищевикладеного Асамблея рекомендує, щоб Комітет Міністрів:
    - вивчив можливі підходи до навчання основам релігій у початковій і середній школі, наприклад, за допомогою базових модулів, які потім повинні бути адаптовані до різних освітніх систем;
    - 13.2. надавав підтримку навчанню основам релігії як у ході початкового навчання, так і в системі підвищення кваліфікації, з дотриманням принципів, викладених у попередніх пунктах;
    - 13.3. розглянув питання про відкриття Європейського навчально-педагогічного інституту з порівняльного вивчення релігій.

14. Асамблея також рекомендує, щоб Комітет Міністрів закликав уряди держав-членів забезпечити навчання основам релігії в державних початкових і середніх школах на основі, зокрема, наступних критеріїв:

14.1. метою такого навчання повинне стати ознайомлення учнів з релігіями, які сповідуються в їхній власній країні та сусідніх державах, допомогти їм усвідомити, що всі люди мають однакове право вірити, що їхня релігія є "істинна віра", і що інші люди, котрі сповідують іншу релігію або котрі є атеїстами, як представники людського роду, ні в чому не відрізняються від них;

14.2. програма навчання має містити в собі абсолютно об'єктивну історію основних релігій, поруч з вибором дотримуватися атеїстичного світогляду;

14.3. програма повинна озброювати молодь знаннями, які дозволять їй почувати впевненість у собі при зіткненні з релігійним фанатизмом;

14.4. вона не повинна порушувати кордон між культурною й релігійною сферами, навіть якщо це стосується країн з державною релігією. Це не є насадження віри, а прагнення дати молоді зрозуміти, чому релігії є джерелом віри для мільйонів;

14.5. викладачам релігійних дисциплін необхідна спеціальна підготовка. Мову слід вести про викладачів гуманітарних дисциплін. Однак фахівці у сферах знання теж можуть бути призначені відповідальними за навчання релігії.

14.6. держава повинна піклуватися про підготовку викладачів і затверджувати навчальні програми, які повинні бути адаптовані до специфіки країни й віку учнів. Розробляючи ці програми, Рада Європи буде консультуватися із всіма зацікавленими сторонами, у тому числі і представниками конфесій.

РЕЗОЛЮЦІЯ ПАРЄ 1510 (2006) СВОБОДА СЛОВА Й ПОВАГА РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ

1. Парламентська Асамблея Ради Європи підтверджує, що не може бути демократичного суспільства без основного права на свободу слова. Прогрес суспільства й розвиток кожного індивідуума залежить від можливості одержувати й передавати інформацію й ідеї. Така свобода поширюється не тільки на висловлення, які сприймаються позитивно або розглядаються як необразливі, але й на таку інформацію, яка може шокувати, образити або порушити життя держави або якоїсь частини населення, у відповідності зі статтею 10 Європейської конвенції з прав людини.
2. Свобода думки, совісті та релігії є необхідною вимогою для існування демократичного суспільства й однією з найважливіших свобод особистості для визначення нею свого сприйняття життя людини й суспільства. Совість і релігія є найважливішими компонентами людської культури. У цьому плані вони гарантуються статтею 9 Європейської конвенції із прав людини.
3. Однак у демократичному суспільстві свобода думки й свобода вираження повинні допускати відкриту дискусію з питань, що стосуються релігії й вірувань. Асамблея нагадує в цьому зв'язку про свою Рекомендацію 1396 (1999) "Релігія і демократія". Сучасні демократичні суспільства утворюють індивідууми, що сповідують різні переконання й вірування. Нападки на індивідуумів на основі їхньої релігії або раси не можуть допускатися, однак закони про святотатство не повинні використовуватися для обмеження свободи вираження й думки.
4. Асамблея звертає увагу на культурні й релігійні особливості своїх держав-членів. Своєю домівкою Європу вважають християни, мусульмани, іудеї, особи, котрі сповідують інші релігії, так само як і атеїсти. Релігії сприяли формуванню духовних і моральних цінностей, ідеалів і принципів, які утворюють загальноєвропейську

спадщину. У цьому зв'язку Асамблея звертає увагу на статтю 1 Статуту Ради Європи, у якій говориться, що метою Ради Європи є досягнення більшої єдності між його членами в ім'я захисту й здійснення ідеалів і принципів, що є їхнім загальним надбанням.

5. Асамблея підкреслює свою готовність забезпечити, щоб культурна різноманітність стала джерелом не напруженості, а взаємного збагачення за допомогою справжнього відкритого діалогу між культурами на основі взаємного розуміння й поваги. Загальна мета повинна полягати в збереженні різноманітності у відкритому інклюзивному суспільстві, заснованому на правах людини, демократії й верховенстві закону, за допомогою розширення контактів і вдосконалювання навичок і знань, необхідних для спільного мирного конструктивного життя разом усередині європейських суспільств, між європейськими країнами й між Європою й сусідніми регіонами.
6. Факти реакції на образи, які сприймаються як негативні й передані через книги, фільми, карикатури, живопис й Інтернет, останнім часом породили широку дискусію щодо того, чи повинна й в якому обсязі повага релігійних вірувань обмежувати свободу вираження. Були також підняті питання щодо відповідальності, саморегулювання й самоцензури ЗМІ.
7. Святотатство має давню історію. Асамблея нагадує, що закони, які карають за святотатство й критику релігійних обрядів і вчень, найчастіше негативно впливали на науковий і соціальний прогрес. Ситуація почала мінятися з розвитком освіти й вилилася у відокремлення церкви від держави. Сучасні демократичні суспільства тяжіють до світськості й більше стурбовані свободами особистості. Недавня дискусія із приводу опублікованих у Данії карикатур актуалізувала питання щодо двох цих сприйнятів.
8. У демократичному суспільстві релігійним громадам дозволяється захищатися від критики або осміяння відповідно до законодавства й норм у сфері прав людини. Держави повинні підтримувати інформацію й освіту про релігію з метою формування більше повного розуміння релігій, а також критичного настрою громадян у відповідності з Рекомендаціями 1720 (2005) Асамблеї про освіту та релігію. Державам слід також розробити й рішуче реалізовувати на практиці продумані стратегії, включаючи адекватні законодавчі й судові заходи щодо боротьби з релігійною дискримінацією й нетерпимістю.
9. Асамблея також нагадує, що культура критичного диспуту й художня свобода мають в Європі давні традиції, і вважає їх позитивними й навіть необхідними для прогресу особистості й суспільства. Лише тоталітарні системи влади бояться їх. Тому, критичний диспут, сатира, гумор і художнє вираження повинні користуватися самою широкою свободою вираження, а використання перебільшень не слід розглядати як провокацію.
10. Права людини й основні свободи є універсальними, зокрема відповідно до Загальної декларації прав людини та міжнародних пактів Організації Об'єднаних Націй. Однак далеко не скрізь ці права дотримуються послідовно. Асамблеї слід боротися проти будь-якого заниження цих стандартів. Асамблея вітає ініціативу Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про створення альянсу цивілізацій, що передбачає реалізацію погоджених заходів на рівні інституціонального й громадянського суспільства з метою подолання упереджень, помилкового сприйняття і поляризації. Справжній діалог може відбутися лише там, де має місце реальна повага й розуміння інших культур і суспільств. Такі цінності, як права людини, демократія, верховенство законів й підзвітність, є продуктом колективного розуму, свідомості й прогресу людства. Завдання полягає в тому, щоб знайти коріння цих цінностей в інших культурах.
11. Щораз, коли з'являється необхідність забезпечити баланс прав людини, що вступають у протиріччя одне з одним у якомусь конкретному випадку, національні суди й

національні законодавці мають досить широкі можливості для оцінки. У цьому плані Європейський суд з прав людини думає, що в тих випадках, коли є недостатньо можливостей для обмеження політичних висловлювань або обговорення питань, що мають значний суспільний інтерес, як правило, існує широке поле для оцінки при регулюванні свободи вираження у зв'язку з питаннями, які могли б образити глибоко особисті моральні переконання або релігію. Що саме може серйозно зневажити осіб, котрі сповідують певну релігію, значною мірою залежить від часу й місця.

12. Асамблея вважає, що свобода вираження, що захищається у відповідності зі статтею 10 Європейської конвенції з прав людини, не повинна далі обмежуватися з урахуванням зростання чутливості деяких релігійних груп. У той же час Асамблея підкреслює, що висловлювання з вираженням ненависті щодо тієї або іншої релігійної групи не сумісні з основними правами й свободами, що гарантуються Конвенцією й практикою Суду.
13. Асамблея закликає парламенти держав-членів провести дебати з питань свободи слова й поваги релігійних вірувань, а також закликає своїх членів доповісти Асамблеї про результати цих дебатів.
14. Асамблея закликає релігійні громади в Європі обговорити питання, що стосуються свободи вираження й поваги релігійних вірувань усередині своїх громад і продовжувати діалог з іншими релігійними громадами для формування загального розуміння й кодексу поведінки з метою забезпечення релігійної терпимості, яка є необхідним елементом демократичного суспільства.
15. Асамблея також пропонує професійним журналістам і їхнім професійним організаціям обговорити питання журналістської етики щодо релігійних вірувань і чутливості. Асамблея призиває створити органи для розгляду скарг на дії преси, заснувати посади омбудсменів для ЗМІ або інші саморегулюючі органи, якщо такі органи ще не існують, для обговорення можливих засобів правового захисту у випадку образи релігійних переконань.
16. Асамблея закликає до міжкультурного й міжрелігійного діалогу на основі універсальних прав людини за участю, - у дусі рівності й взаємоповаги, - громадянського суспільства, а також ЗМІ з метою зміцнення терпимості, довіри й взаємного розуміння, які життєво необхідні для побудови згуртованого суспільства й зміцнення міжнародного миру й безпеки.
17. Асамблея закликає органи Ради Європи активно перешкоджати зневажливим висловлюванням щодо різних релігійних й етнічних груп.
18. Асамблея постановляє повернутися до цього питання на основі доповіді з законодавства, що стосується святотатства, образ релігійних почуттів і висловлювань із вираженням ненависті щодо осіб на основі релігії, проаналізувавши різні підходи що застосовуються в Європі, включаючи використання Європейської конвенції з прав людини, доповіді й рекомендації Європейської комісії проти расизму й нетерпимості (ЄКРН), Венеціанської комісії, а також доповіді Комісара Ради Європи з прав людини.

Наукове видання

Релігійна свобода

ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ: «ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА
РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ»: ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ТА
УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ»

Збірник наукових праць

№ 11

2007 рік

Редактори **А.Колодний, М.Бабій**

Підписано до друку 12.06. 2007 р.

Ум. Друк. Арк. 16.0

Тираж 320 примірників

Комп'ютерний набір: автори статей, Ю.Недзельська, С.Продивус.

Комп'ютерна верстака, оригінал-макет: П.Павленко

01001 Київ - 1, вул. Трьохсвятительська, 4

Відділення релігієзнавства

Інституту філософії імені Г.С.Сковороди

НАН України